
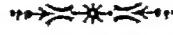

यह पुस्तक गंगाविष्णु श्रीकृष्णदासने कल्याण, निज “लक्ष्मीवेंकटेश्वर”
स्टीम् प्रेसमें छापकर प्रकाशित की,

उदाहारः ।

“ ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽव्येयो ज्ञेयश्चेति ” महामतेर्ग्रहानु-
भावस्य महतो मुनिमूर्धमुकुटमणेरमहीमण्डलमण्डनस्य महर्षिवर्यस्य महाशयस्य पत-
ञ्जलेरनुशासनात् षडङ्गेषु छन्दोऽभिधानाच्छिक्षायां “ छन्दः पादौ तु वेदस्य ”
इति पादरूपेण निरूपणाद्वेदस्य पादरूपमेकमङ्गं छन्दोऽस्ति । छन्दसैव समस्त
व्याप्तमिदं वाङ्मयं छन्दसैव निगमागमानां प्राचीनार्वाचीनाचार्यनिर्मितोत्तमो-
त्तमनिबन्धनिकराणां भवति सञ्चालनं तेन विना तेषां सञ्चालनाभावश्च संभाव्यते ।
दृश्यते खलु जगति जनता प्रचलति पद्धत्या न तद्धीनेति प्रत्यक्षम् । तदिदं
वेदाङ्गत्वाच्चतुर्दशविद्यान्तर्गतत्वाद्दिग्युरिव सर्वव्यापकत्वात्तदपरिज्ञाने प्रत्यवायश्रव-
णाच्चाध्येयं ज्ञेयमवश्यश्चेति । श्रीमता विद्वद्ब्रह्मलेन कव्युपकारमातेना पिङ्गलाचा-
र्येणापि छन्दोज्ञानार्थमेव सूत्रात्मकमष्टभिरध्यायैः प्रणीतं “ छन्दःशास्त्रम् ” ।
तत्र सर्वेषां वैदिकानां लौकिकानाञ्च छन्दसां सम्यक्तया सूत्रैरेव निरूपणमस्ति
तदेव छन्दोग्रन्थेष्वार्षत्वान्मेध्यं वेद्यं श्लाघ्यं प्रधानञ्च । “ प्रधाने च कृतो यत्नः
फलवान् भवति ” इति सत्सिद्धान्तत्वेऽपि तत्काठिन्यं दृष्ट्वा प्रथमतस्तदव्ययनो-
त्सुकानां वृत्तजिज्ञासूनां विद्यार्थिगणानां कुण्ठिता धीश्चेत्तर्हि ते विगतमनोरथा
भविष्यन्त्यतो लौकिकच्छन्दसां ज्ञानानन्तरमेव प्राप्तबोधानां तदव्ययनं श्रेयस्कर-
मिति मत्वा परमकारुणिकेन श्रीकेदारभट्टेन विरचितमिदं “ वृत्तरत्नाकरम् ” ।
मयाप्यस्मोपरि “ छन्दाःसुबोधिनी ” नाम्नी सस्कृतटीका “ सरला ” नाम्नी च
भाषाटीका ह्येव द्वे टीके रचिते स्तः । प्रदर्शितानि च समस्तवृत्तोदाहरणान्यतः
स्वल्पबोधवतामपि पुसामेतदव्ययनेन लौकिकानामस्मिन्नुक्तानां सर्वेषां मात्राच्छन्दसां
वर्णच्छन्दसां च सम्यग् ज्ञानं भविष्यतीति निश्चितम्, तस्मात् सर्वैस्सज्जनैः काव्य-
रसिकैः कविभिश्चेद् स्वीकर्तव्यमित्याशास्महे । यच्चात्र मद्रचितटीकोल्लेखे भ्रमप्रमादां-
शश्चेत् सकृपालुमिः कविभिस्सशोधनीयः, सुप्रसिद्धमपि “ धावतः स्वलनं न
दोषाय भवति ” । अस्य छन्दोग्रन्थस्य सर्वदा सर्वथा मुद्रणादिविषयकाः सर्वाधिकाराः
मुवर्त्तस्य खेमराज श्रीकृष्णदास, श्रीवेंकटेश्वर (स्टीम) यंत्रालयाध्यक्षाभ्यां
महानुभावाभ्यां रावसाहब श्रीरंगनाथ-श्रीनिवासाभ्यां समर्पितः । इति ।

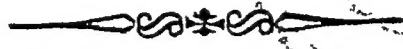
भवदीयः—

दाधीचपण्डित ज्ञारसरामशर्मा, कामठीस्थः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

वृत्तरत्नाकरविषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः ।	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मङ्गलाचरणम् ...	... १	विपरीतपथ्यावक्रलक्षणम् ...	... २७
छन्दःशास्त्रलक्षणम् ...	... ३	चपलावक्रलक्षणम् ...	... २८
मगणदिलक्षणम् ...	... ४	युग्मविपुलालक्षणम् ...	... ११
आर्यागणकथनम् ...	... ६	भविपुलालक्षणम् ...	... २९
(सबके उदाहरण) ...	... ७	रविपुलालक्षणम् ...	... ११
समवृत्तादिलक्षणम् ...	... १०	नविपुलालक्षणम् ...	... ३०
उक्तादिजातिसंख्या ...	... १३	तविपुलालक्षणम् ...	... ११
आर्यालक्षणम् ...	... १४	अचलधृतिलक्षणम् ...	... ३१
पथ्यालक्षणम् ...	... १६	मात्रासमकलक्षणम् ...	... ११
विपुलालक्षणम् ...	... १७	विश्लोकलक्षणम् ...	... ३२
चपलालक्षणम् ...	... १८	वानवासिकालक्षणम् ...	... ११
मुखचपलालक्षणम्	... १९	चित्रालक्षणम् ...	... ११
जघनचपलालक्षणम् ...	... ११	उपचित्रालक्षणम् ...	... ३३
गीतिच्छन्दोलक्षणम् ...	... २०	पादाकुलकलक्षणम् ...	... ११
उपगीतिलक्षणम् ...	... २१	गुरुलघुज्ञानक्रिया ...	... ३४
उद्गीतिलक्षणम् ...	... ११	शिखालक्षणम् ...	... ३५
आर्यागीतिलक्षणम् ...	... २२	खञ्जालक्षणम् ...	... ३६
वैतालीयलक्षणम् ...	... ११	अनङ्गक्रीडालक्षणम् ...	... ११
औपच्छन्दसिकलक्षणम् ...	... २३	अतिरुचिरालक्षणम् ...	... ३७
भाषातलिकालक्षणम् ...	... २४	श्रीछन्दोलक्षणम् ...	... ३८
दक्षिणान्तिकालक्षणम् ...	... ११	स्त्रीछन्दोलक्षणम् ...	... ११
उदीच्यवृत्तिवृत्तलक्षणम् ...	... २५	नारीछन्दोलक्षणम् ...	... ११
प्राच्यवृत्तिलक्षणम् ...	... ११	मृगीछन्दोलक्षणम् ...	... ३९
प्रवृत्तलक्षणम् ...	... ११	कन्याछन्दोलक्षणम् ...	... ११
अपरन्तिकालक्षणम् ...	... २६	पंक्तिच्छन्दोलक्षणम् ...	... ११
चारुहसिनीलक्षणम् ...	... ११	तनुमध्याछन्दोलक्षणम् ...	... ११
वक्रलक्षणम् ...	... २७	शशिवदनाछन्दोलक्षणम् ...	... ४०
पथ्यावक्रलक्षणम् ...	... ११	वसुमतीछन्दोलक्षणम् ...	... ११
		विद्युन्मालालक्षणम् (गायत्री) ...	... ११

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
स्वग्विणी लक्षणम् ...	... ४०	सुमुखीछन्दोलक्षणम् ...	... ५२
सोमराजीलक्षणम् ...	... ४१	दोधकच्छन्दोलक्षणम् ...	... ५३
सोमकुलछन्दोलक्षणम् ...	... ४१	शालिनीलक्षणम् ...	... ४१
कामलतिकालक्षणम् ...	... ४१	वातोमीलक्षणम् ...	... ४१
मधुमतिच्छन्दोलक्षणम् ...	... ४२	श्रीछन्दोलक्षणम् (त्रिष्टुभि) ...	... ५४
कुमारललितालक्षणम् ...	... ४१	चान्द्रपदलक्षणम् ...	... ४१
हंसमालालक्षणम् ...	... ४१	भ्रमरविलसितालक्षणम् ...	... ४१
मदलेखाछन्दोलक्षणम् ...	... ४२	रथोद्धतालक्षणम् ...	... ५५
विद्युन्माला (अनुष्टुप्) लक्ष० ...	... ४१	स्वागतालक्षणम् ...	... ४१
चित्रपदालक्षणम् ...	... ४१	शिखण्डितछन्दोलक्षणम् ...	... ४१
माणवकछन्दोलक्षणम् ...	... ४४	वृत्ताछन्दोलक्षणम् ...	... ५६
हंसरुतलक्षणम् ...	... ४१	भद्रिकालक्षणम् ...	... ४१
कुमारललिताछन्दोलक्षणम् ...	... ४१	श्येनिकालक्षणम् ...	... ४१
समानिकाछन्दोलक्षणम् ...	... ४५	उपस्थितिछन्दोल० ...	... ५७
प्रमाणिकाछन्दोलक्षणम् ...	... ४१	इन्दिराछन्दोलक्षणम् ...	... ४१
वितानछन्दोलक्षणम् ...	... ४१	चन्द्रवतीछन्दोलक्षणम् ...	... ४१
नाराचकलक्षणम् ...	... ४६	वंशस्थछन्दोलक्षणम् ...	... ५८
सिंहलेखालक्षणम् ...	... ४१	इन्द्रवंशाछन्दोलक्षणम् ...	... ४१
हलमुखीलक्षणम् ...	... ४१	तोटकछन्दोलक्षणम् ...	... ४१
भुजगशिशुभृतालक्षणम् ...	... ४७	द्रुतविलंबितछन्दोलक्षणम् ...	... ५९
भद्रिकाछन्दोलक्षणम् ...	... ४१	त्रयमालिनीछन्दोलक्षणम् ...	... ४१
शुद्धविराट्छन्दोलक्षणम् ...	... ४१	मौक्तिकदामछन्दोलक्षणम् ...	... ४१
पणवनामछन्दोलक्षणम् ...	... ४८	दुष्टछन्दोलक्षणम् ...	... ६०
चम्पकमालालक्षणम् ...	... ४१	प्रसुदितवदनालक्षणम् ...	... ४१
मयूरसारिणीलक्षणम् ...	... ४९	कुसुमविचित्राछन्दोलक्षणम् ...	... ६१
दीपकमालाछन्दोलक्षणम् ...	... ४१	जलोद्धतगतिछन्दोलक्षणम् ...	... ४१
हंसीछन्दोलक्षणम् ...	... ४१	ततिच्छन्दोलक्षणम् ...	... ४१
मत्ताछन्दोलक्षणम् ...	... ५०	भुजङ्गप्रयातछन्दोलक्षणम् ...	... ६२
मनोरमालक्षणम् ...	... ४१	मृगविणीछन्दोलक्षणम् ...	... ४१
उपस्थितालक्षणम् ...	... ४१	प्रियंवदाछन्दोलक्षणम् ...	... ४१
इन्द्रवज्रालक्षणम् ...	... ४१	मोचचामरछन्दोलक्षणम् ...	... ६३
उपेन्द्रवज्रालक्षणम् ...	... ५१	पणिमालाछन्दोलक्षणम् ...	... ४१
उपजातिलक्षणम् ...	... ४१	लालताछन्दोलक्षणम् ...	... ४१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
प्रमिताक्षराछन्दोलक्षणम् ...	६४	मणिगुणनिकरच्छन्दोलक्षणम्...	७६
उज्ज्वलाछन्दोलक्षणम् ...	॥	मालिनीछन्दोलक्षणम् ...	॥
वैश्वदेवीछन्दोलक्षणम् ...	॥	प्रभद्रकच्छन्दोलक्षणम् ...	७७
जलधरमालाछन्दोलक्षणम् ...	६५	एलाछन्दोलक्षणम् ...	॥
मालतीछन्दोलक्षणम् ...	॥	चन्द्रलेखाछन्दोलक्षणम् ...	॥
तामरसछन्दोलक्षणम् ...	॥	ग्रामक्रीडाछन्दोलक्षणम् ...	७८
पञ्चचामरछन्दोलक्षणम् ...	६६	ऋषभवृत्तलक्षणम् ...	॥
क्षमाछन्दोलक्षणम् ...	॥	चन्द्रकान्ताछन्दोलक्षणम् ...	७९
प्रहर्षिणीछन्दोलक्षणम् ...	॥	रमणीयकच्छन्दोलक्षणम् ...	॥
रुचिराछन्दोलक्षणम् ...	६७	ऋषभगजविलसितच्छन्दोल०	॥
मत्तमयूरछन्दोलक्षणम् ...	॥	वाणिनीछन्दोलक्षणम् ...	८०
उपस्थितछन्दोलक्षणम् ...	॥	मणिकल्पलताछन्दोलक्षणम् ...	॥
मञ्जुभाषिणीलक्षणम् ...	६८	अश्वगतिच्छन्दोलक्षणम् ...	॥
चन्द्रिकाछन्दोलक्षणम् ...	॥	पञ्चचामरच्छ० (अष्टौ)	८१
मञ्जुहासिनीलक्षणम् ...	॥	शिखरिणीछन्दोलक्षणम् ...	॥
नवनिदिनीछन्दोलक्षणम् ...	६९	पृथ्वीछन्दोलक्षणम् ...	८२
कुटिलगतिछन्दोलक्षणम् ...	॥	वशपत्रपतितच्छन्दोलक्षणम् ...	॥
असंवाधाछन्दोलक्षणम् ...	७०	हरणीछन्दोलक्षणम् ...	॥
अपराजिताछन्दोलक्षणम् ...	॥	मन्दाक्रान्ताछन्दोलक्षणम् ...	८३
प्रहरणकलिताछन्दोलक्षणम् ...	॥	मर्कटच्छन्दोलक्षणम् ...	॥
वसन्ततिलकाछन्दोलक्षणम् ...	७१	कोकिलकच्छन्दोलक्षणम् ...	८४
वसुधाछन्दोलक्षणम् ...	॥	अतिशायिनीछन्दोलक्षणम् ...	॥
इन्दुवदनाछन्दोलक्षणम् ...	७२	कुसुमितलताबेह्लितच्छन्दोल०	॥
अलौलाछन्दोलक्षणम् ...	॥	सालसाछन्दोलक्षणम् ...	८५
कुटिलच्छन्दोलक्षणम् ...	७३	सिंहविस्फूर्जितच्छन्दोलक्षणम्	॥
धृतिच्छन्दोलक्षणम् ...	॥	हरनर्तनछन्दोलक्षणम् ...	८६
हंसश्येनीछन्दोलक्षणम् ...	॥	मेघविस्फूर्जितच्छन्दोलक्षणम्...	॥
चन्द्रोत्सृष्टछन्दोलक्षणम् ...	७४	शादूलविक्रीडितच्छन्दोलक्षणम्	८७
तनुच्छन्दोलक्षणम् ...	॥	रचनाछन्दोलक्षणम् ...	॥
वासन्तीछन्दोलक्षणम् ...	॥	वल्लकीछन्दोलक्षणम् ...	॥
वसन्तच्छन्दोलक्षणम् ...	७५	सुवदनाछन्दोलक्षणम् ...	८८
शशिकलाछन्दोलक्षणम् ...	॥	वृत्तछन्दोलक्षणम् ...	॥
रुग्छन्दोलक्षणम् ...	७६	लुचंशाछन्दोलक्षणम् ...	८९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
स्वग्धराछन्दोलक्षणम्	... ८९	मालभारिणीछन्दोलक्षणम्	... १०२
भद्रकच्छन्दोलक्षणम्	... ९०	पदचतुर्ध्ववृत्तलक्षणम्	... १०३
महास्वग्धराछन्दोलक्षणम्	... ११	आपीडच्छन्दोलक्षणम्	... ११
अश्वललितछन्दोलक्षणम्	... ९१	कलिकाच्छन्दोलक्षणम्	... १०४
मत्ताक्रीडच्छन्दोलक्षणम्	... ११	लवलीछन्दोलक्षणम्	... १०५
तन्वीछन्दोलक्षणम्	... ९२	अमृतधाराछन्दोलक्षणम्	... १०६
क्रौञ्चपदाछन्दोलक्षणम्	... ११	उद्गताछन्दोलक्षणम्	... १०७
भुजङ्गविजृम्भितछन्दोलक्षणम्	९३	सौरभकच्छन्दोलक्षणम्	... १०८
अपवाहाख्यवृत्तलक्षणम्	... ११	ललितछन्दोलक्षणम्	... १०९
दण्डकाः	... ९४	उपस्थितप्रचुपितछन्दोल०	... ११
चण्डवृष्टिप्रयातदण्डकल०	... ११	प्रवर्धमानछन्दोलक्षणम्	... ११०
अर्णादिदण्डकानालक्षणम्	... ९५	शुद्धविराडार्षभछन्दोल०	... १११
प्राचितकदण्डकलक्षणम्	... ११	गाथालक्षणम्	... ११
उपचित्रछन्दोलक्षणम्	... ९७	षट्प्रत्ययाः	... ११२
द्रुतमध्याछन्दोलक्षणम्	... ११	प्रस्तारः	... ११३
वेगवतीछन्दोलक्षणम्	... ९८	प्रस्तारचक्रम्	... ११५
भद्रविराड्छन्दोलक्षणम्	... ११	नष्टम्	... ११६
केतुमतीछन्दोलक्षणम्	... ९९	उद्दिष्टम्	... ११७
आख्यानिकीछन्दोलक्षणम्	... ११	एकद्वयादिलगक्रिया	... ११८
विपरीताख्यानिकीछन्दोल०	... १००	संख्या	... १२०
हरिणप्लुताछन्दोलक्षणम्	... ११	अध्वयोगः	... १२१
अपरवक्रछन्दोलक्षणम्	... १०१	ग्रन्थकर्तृर्वशादिप्रशास्तः	... १२२
पुष्पिताग्राछन्दोलक्षणम्	... ११	टीकाकर्तृर्वशादिवर्णनम्	... १२४
यवमतीछन्दोलक्षणम्	... १०२		

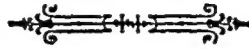
इति विषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ वृत्तरत्नाकरः ।

टीकाद्वयोपेतः ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

सुखसन्तानसिद्ध्यर्थं नत्वा ब्रह्माच्युतार्चितम् ।
गौरीविनायकरोपेतं शङ्करं लोकशङ्करम् ॥ १ ॥
वेदार्थशैवशास्त्रज्ञः पञ्चैकोऽभूद्विजोत्तमः ।
तस्य पुत्रोऽस्ति केदारः शिवपादार्चने रतः ॥ २ ॥
तेनेदं क्रियते छन्दो लक्ष्यलक्षणसंयुतम् ।
वृत्तरत्नाकरं नाम बालानां सुखसिद्ध्ये ॥ ३ ॥

छन्दःसुबोधिनीटीका ।

नत्वोमेशं च मेशं च देवी पीताम्बरां वराम् ।
कुर्वे ज्ञारसरामोऽहं टीकां छन्दःसुबोधिनीम् ॥
भाषायां सरलां चान्यां वृत्तरत्नाकरस्य वै ।
उदाहरणसंयुक्तां बालबोधाय सन्मुदे ॥

“ माङ्गलिक आचार्यो महतःशास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते ।
मङ्गलादीनि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च
अध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युः ” इत्यमलमतेर्भगवतः पतञ्जलेरनुशासनाच्छिष्टस-
म्मतत्वाच्च प्रारीप्सितग्रन्थस्य निर्विघ्नसमाप्तये शिष्यशिक्षायै च स्वकृतवृत्तरत्नाकर-
स्यादौ श्रीकेदारभट्टकविः शिवनमस्कारात्मकं मङ्गलमाततान--सुखेति । तेन
केदारेण इदं छन्दः क्रियते । क्रियमाणस्य करिष्यमाणस्यापि छन्दसो धीस्थ-
त्वादिदमिति निर्देशः । प्रज्ञास्थमिदं क्रियत इति तृतीयश्लोकेनान्वयः । किं कृत्वा
शङ्कर--श कल्याणं करोतीति शङ्करो महादेवस्त शिवम् । नत्वा--नमस्कृत्य ।

किमर्थं सुखसन्तानसिद्धयर्थं—सुखसन्तानस्य सुखसमूहस्य सिद्धयर्थमिति भावः । यद्वा सुखं त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपम्, सन्तानः पुत्रपौत्रादिरूपः, सिद्धयोऽष्टसिद्धयस्तदर्थम् । किंविशिष्टं शङ्करम् ? लोकशकर—लोकानां मङ्गलकर्तारं किमुत भक्ता-नामिति लोकमङ्गलकर्तुर्ग्रन्थादावभिवादनात्मकमङ्गलमुचितमेव । पुनः किंविशिष्टम्, ब्रह्माच्युतार्चितं—विधिविष्णुभ्यामर्चितं पूजितं सत्कृतमित्यर्थः । शिवविष्णुब्रह्मणा-मेकरूपेणैव कैवल्योपनिषदि निरूपणाच्छिवनमस्कारेण तावपि वन्दितौ स्तः । एतेन त्रयाणामैकात्म्यं सूचितम् । प्रमाणमपि “ स ब्रह्मा स विष्णुः स रुद्रस्स शिवः सोऽक्षरः स परमः स्वराट् ” इति । पुनः किंविशिष्टम् ? गौरीविनायकोपेतम्—गौरी पार्वती विनायको गणेशश्च ताभ्यामुपेतं सहितम् । ताभ्यां सहितत्वात्तद्वन्दनेन तयोरप्यभिवन्दनमतो न पृथं नमस्कृतिरिति भावः ॥ १ ॥ तेन केनेत्या-शङ्कायाम् यस्तस्य पुत्रः शिवपादार्चने—शिवस्य शम्भोः पादयोरर्चनं पूजनं शिव-पादार्चनं तस्मिन् रतोऽनुरक्तः केदारोऽस्ति तेनेत्यर्थः । तस्य कस्य पुत्र इत्यपेक्षायां पञ्चैकः—पञ्चैकनामा । द्विजोत्तमः—द्विजानामुत्तमो ब्राह्मणः पण्डितविप्रोऽभूत्तस्य पुत्र इति योजनीयः । किंविशिष्टः ? वेदार्थशैवशास्त्रज्ञः—वेदानामर्थो वेदार्थः वेदार्थश्च शैवशास्त्रश्च वेदार्थशैवशास्त्रे वेदार्थशैवशास्त्रे जानातीति वेदार्थशैवशास्त्रज्ञः । केदारस्यापीदं विशेषणं वा भवति गौणम् ॥ २ ॥ किंविशिष्टं छन्दः ? लक्ष्यलक्षण-सयुतम्—लक्ष्यमुपदेश्यमार्यादिकम्, लक्षणं तत्प्रतिपादकवचनम् । यथा “ लक्ष्मै-तत्सप्तगणा गोपेताः ” इत्यादयः । लक्ष्यञ्च लक्षणञ्च लक्ष्यलक्षणे लक्ष्यलक्षणाभ्यां सयुतं युक्तं लक्ष्यलक्षणसयुतम् । “ चिह्नं लक्ष्मं च लक्षणम् ” इत्यमरः । एकमेव पद्यं लक्ष्यं लक्षणञ्चैतेन लक्षणरूपेभ्योऽन्यग्रन्थेभ्यः श्रेष्ठत्वादुभयात्मकस्यैवास्योपा-देयत्वं सूचितम् । नाम—नामधेयं तु । वृत्तरत्नाकरम्—वृत्तान्येव रत्नानि वृत्तरत्नानि वृत्तरत्नानामाकरं “ वृत्तरत्नाकरम् ” छन्दोरत्नोत्पत्तिस्थानमित्यर्थः । प्रयोजनं किमिति चेत्तदाह—वालानां सुखसिद्धये—वालानां सत्यमतीनामपठितछन्दःशास्त्राणां सुखेन—स्वत्पायासेन सिद्धये व्युत्पत्तये । सुखवृद्धये कचित्पाठः ॥ ३ ॥

भाषाटीका सरला ।

आरंभित ग्रंथकी निर्विघ्न समाप्ति और शिष्यशिक्षाके लिये ग्रंथकर्ता केदारभट्टने श्रीशङ्कर-नमस्कारात्मक मङ्गल किया है ।

श्लोकार्थ-सुख समूहकी सिद्धिके लिये ब्रह्मा और विष्णुसे पूजित, पार्वती और गणपतिसे युक्त जगत्के कल्याणकर्ता महादेवजीको नमन करके ॥ १ ॥ वेदोके अर्थ और शैवशास्त्रोंको जाननेवाले पच्चा नामक ब्राह्मणके केदारभट्ट नामका शिवभक्त पुत्र हुआ ॥ २ ॥ उन केदारभट्टजी करके लक्ष्य (उदाहरण) और लक्षण (छन्दोके बनानेकी क्रिया) वाला यह वृत्तरत्नाकर नामका छन्दोग्रन्थ वालको [छन्दशास्त्रके न जाननेवालों] के सुखसिद्धि (स्वल्पपरिश्रमसे जानने) के लिये किया जाता है ॥ ३ ॥

पिङ्गलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा ।

मात्रावर्णविभेदेन छन्दस्तदिह कथ्यते ॥ ४ ॥

षडध्यायनिबद्धस्य छन्दसोऽस्य परिस्फुटम् ।

प्रमाणमपि विज्ञेयं षट्त्रिंशदधिकं शतम् ॥ ५ ॥

म्यरस्तजन्मगैर्लान्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः ।

सप्तस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥ ६ ॥

छ० टी०—नन्वत्र तृतीयश्लोके तेन केदारेण इदं छन्दः क्रियत इति कथनान्निखिलच्छन्दसा करण सिद्धम् । इह तु वैदिकच्छन्दसामनभिधानात् प्रतिपाद्यप्रतिज्ञाभङ्ग-दोषातिस्स्यादित्याशङ्कायामाह—पिङ्गलेति । पिङ्गलादिभिराचार्यैः पिङ्गलकश्यपसैतवैः यन्मात्रावर्णविभेदेन—मात्रावर्णयोर्विभेदेन । द्विधा—द्विप्रकारकम् । “सख्याया विधार्थे धा (५ । ३ । ४३)” उक्तं तल्लौकिकम्—लोके भव लौकिक छन्द इहात्र कथ्यते न तु तद्वैदिकमतो न प्रतिज्ञाभङ्गदोषातिः ॥ ४ ॥ अस्यच्छन्दसः—वृत्तरत्नाकरच्छन्दोग्रन्थस्य । षट्त्रिंशदधिकं शतं प्रमाणमपि परिस्फुटम्—परि समन्तात् स्फुटं प्रकट विशदं स्पष्टम् । विज्ञेय—ज्ञातव्यम् । किंविशिष्टस्य छन्दसः? षडध्यायनिबद्धस्य—षट् च तेऽध्यायाश्च षडध्यायाः षडध्यायैर्निबद्धं षडध्यायनिबद्धं तस्य । अत्राप्यभिव्याप्तावतस्तत्कालग्रन्थस्यास्यानुष्टुप्श्लोकसंख्ययेदं प्रमाणं बोध्यम् । ग्रन्थश्लोकप्रमाणगणनायामनुष्टुप्श्लोकसंख्ययैव परिगणनं भवतीति लोकप्रसिद्धमस्ति ॥ ५ ॥ लान्तैर्लघ्वन्तैर्म्यरस्तजन्मगैः—म. य. र स त ज म न ग लै. मगण ५५५, यगण १५५, रागण ५१५, सगण ११५, तगण ५५१, जगण १५१, भगण ५११, नागण १११, एवमष्टभिर्गणैः सह गुरुलघ्वक्षरौ मिलित्वा एभिर्दशभिरक्षरैः दशसंख्याकैर्वर्णैः । सप्तस्तमशेषं वाङ्मयं वाग्जालं व्याप्तम् । केन किमिव ? विष्णुना नारायणेन त्रैलोक्यमिव । म्यरस्तेत्येकदेशोऽत्र लाघवार्थमस्त्यग्रेऽप्येवं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

भा० टी०-पिङ्गल आदि आचार्यों करके मात्रा और वर्ण छन्दोंके भेदसे जो दो प्रकारके लौकिक छन्द वर्णन किये हैं, वे ही दोनों प्रकारके छन्द इस ग्रन्थमें कहे जाते हैं ॥ ४ ॥ छः अध्यायोंसे रचित इस वृत्तरत्नाकर ग्रन्थकी श्लोकसंख्या १३६ हैं, यहां श्लोकोंकी संख्या अनुष्टुप् छन्दसे जानिये ॥ ५ ॥ विष्णुसे जिस प्रकार त्रिलोकी व्याप्त है, उसी प्रकार मगण, यगण, रगण, सगण, तगण, भगण, जगण, नगण गुरु और लघु इन १० अक्षरोंसे समस्त वाणीमयी जाल व्याप्त है ॥ ६ ॥

सर्वगुणैर्मुखांतलैर् यरावन्तगलै सतौ ।

मध्याद्यौ ज्भौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः ॥ ७ ॥

छ० टी०-अथ मगणाद्यष्टानां स लक्षणसंज्ञामाह । अत्रास्मिन् ग्रन्थेऽष्टावेव गणा भवन्ति न्यूनाविकाश्च नेति । किंविशिष्टा गणाः । त्रिकाः-त्रयोऽवयवाः परिमाणं येषां ते त्रिकाः (सख्यायामवयवे कः) सर्वगुः-सर्वे गवो गुरवो यत्र स सर्वगुः उच्चारणार्थोऽत्रोकारः । मः १ मगणस्त्रिगुरुरित्यर्थः ऽऽ ऽ, मुखान्तलैर्-मुखे आदौ अन्तर्मध्ये लो लघुर्ययोस्तौ मुखान्तलैर् । यरौ-यश्च रश्च यरौ यगणरगणौ आदिलघुर्यः २ यगणः । ऽऽ, मध्यलघुश्च रः ३ रगणः ऽ । ऽ, अन्तगलौ-गश्च लश्च गलौ अन्ते अवसाने गलौ ययोस्तौ अन्तगलौ । सतौ-सश्च तश्च सतौ सगणतगणौ । अन्तगुरुः सः ४ सगणः । । ऽ, अन्तलघुस्तः ५ तगणः ऽऽ । मध्याद्यौ-मध्यश्च आद्यश्च मध्याद्यौ गौ मध्याद्यौ ययोस्तौ मध्याद्यौ । ज्भौ-जगण-भगणौ मध्यगुरुर्जः ६ जगणः । ऽ ।, आदिगुरुर्मः ७ भगणः ऽ । ।, त्रिलः-त्रयो ला लघवो यत्र स त्रिलः । नः ८ नगणस्त्रिलघुः । । । एवं सर्वे मिलित्वा अष्टगणा भवन्तीत्यर्थः । कालिदासकृतश्लोकस्त्वेवम् “ आदिमध्यावसानेषु भजसा यान्ति गौरवम् । यरता लाघवं यान्ति म्रौ तु-गुरु लघुत्रिकौ ॥ ” अन्यच्च ग्रन्थान्तरे “ मो भूमिस्त्रिगुरुः श्रियं दिशति यो बुद्धि जलधादिलो रोऽग्निर्मध्यलघु-र्विनाशमनिलो देशाटनं सोऽन्त्यगः । तो व्योमान्तलघुर्धनापहरणं जोऽर्को रुजं मध्यगो भश्चन्द्रो यश उज्ज्वलं मुखगुरुर्नो नाक आयुस्त्रिलः ॥ २ ॥ ” ॥ ७ ॥

भा० टी०-अब मगण आदि आठ गणोंके लक्षण कहते हैं-तीन अक्षरके समुदायका नाम गण है ऐसे आठ गण इस छन्दोग्रन्थमें माने गये हैं । उनके भिन्न नाम और लक्षण इस प्रकार हैं । जिसमें तीनो गुरु (दीर्घ ऽ) अक्षर हो वह “मगण” ऽऽऽ, जिसके आदिमें एक लघु (ह्रस्व ।) अक्षर

और मध्य तथा अन्तमें दो गुरुवर्ण हो वह २ यगण 155, जिसके मध्यमें लघु और आदि अन्तमें दो गुरु वर्ण हो वह ३ रगण 515, जिसके अन्तमें एक गुरु और आदि मध्यमें दो लघु वर्ण हो वह ४ सगण 115, जिसके अन्तमें एक लघु और आदि मध्यमें दो गुरु वर्ण हो वह ५ तगण 551, जिसके मध्यमें एक गुरु और आदि अन्तमें दो लघु वर्ण हो वह ६ जगण 151, जिसके आदिमें एक गुरु और मध्य अन्तमें दो लघु वर्ण हो वह ७ भगण 511, और जिसमें तीनों लघु वर्ण हो वह ८ नगण । । । कहाता है । इस प्रकार ये आठ गण माने गये हैं । इन आठो गणोंके उदाहरण नीचे लिखे अनुसार जानो ।

आठों गणोंके उदाहरण.

१ मगणका उदाहरण (धीश्रीस्त्री) २ यगणका उदाहरण (वरासा)
३ रगणका उदाहरण (कागुहा) ४ सगणका उदाहरण (वसुधा) ५ तगणका उदाहरण (सातेक) ६ जगणका उदाहरण (कदास) ७ भगणका उदाहरण (किंवद) ८ नगणका उदाहरण (नहस) यह आठो गणोंके उदाहरण जानो ।

गणसंख्या, गणनाम, गणरूप, गणदेवता और गणोंके फलको दिखलानेवाला यन्त्र ।

गणसंख्या	नाम	रूप	देवता	फल
१	मगण	555	भूमी	लक्ष्मी आदि शुभ फल देनेवाला है
२	यगण	155	जलम्	बुद्धि आदि शुभ फल देनेवाला है
३	रगण	515	अग्नि	चिनाश आदि अशुभ फल देनेवाला है
	सगण	115	वायु	देशाटन आदि मध्यम फल देनेवाला है
५	तगण	551	नभः	धन हानि आदि अशुभ फल देनेवाला है
६	जगण	151	सूर्य	रोग आदि अशुभ फल देनेवाला है
७	भगण	511	चन्द्र	उज्ज्वल यश आदि शुभ फल देनेवाला है
८	नगण	111	स्वर्ग	आयुर्वृद्धि आदि शुभ फल देनेवाला है

सूचना--यह गणोंकी संख्या, रूप, देवता और शुभ अशुभ फल दिखलानेवाला ऊपर लिखा हुआ यन्त्र सातवें श्लोककी टीकाके अन्तर्गत ग्रन्था-

न्तरसे जो “मो भूमिस्त्रिगुरुः” यह संख्या २ का श्लोक लिखा है, उसीके अभिप्रायानुसार बनाकर विद्यार्थियोंके समझनेके लिये लिखा गया है ।

ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः ।

गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चापर्यादिषु संस्थिताः ॥ ८ ॥

सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः ।

वापादान्तस्त्वसौ ग्वक्रो ज्ञेयोऽन्यो मातृको लघुः ॥ ९ ॥

छ० टी०—इदानीमार्यादिषु चतुर्मात्रिकं गणपरिमाणं पञ्चानामेव गणानां स्थितिश्चाह । अत्रास्मिन् शास्त्रे । आर्यादिषु—आर्यामात्रासमकादिषु पञ्चैव गणाः (म स ज भ नाः) संस्थिता इति ज्ञेयाः । किंविशिष्टाः ? सर्वान्तमध्यादिगुरवः—सर्वे च अन्तश्च मध्यश्चादिश्च ते सर्वान्तमध्यादयः सर्वान्तमध्यादयो गुरवो यत्रेति सर्वान्तमध्यादिगुरवः । यथा सर्वगुरुः १ मगणः । अन्तगुरुः २ सगणः । मध्यगुरुः ३ जगणः । आदिगुरु ४ भगणः । मसजभाश्चेत्यर्थः । पुनः किंविशिष्टा गणाः ? चतुर्लघूपेताः—चत्वारो लघवः सन्ति यस्मिन् स चतुर्लघुश्चतुर्लघुना नगणेन उपेताः सप्तन्विताश्चतुर्लघूपेताश्चैव पञ्च “मसजभनाः” । पुनः किंविशिष्टाः ? चतुष्कलाः—चतस्रः कला मात्रा परिमाणं येषां ते चतुष्कलाश्चतुर्मात्रिका इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम्—चतुष्कलत्वरक्षार्थं मगणस्यैको गुरुस्त्याज्यः, नगणस्य लघुत्रयत्वेऽपि वर्धनीयश्चैको लघुः । सत्येव मगणस्य सर्वगुरुसज्ञा, नगणस्य चतुर्लघुसज्ञा युक्तैवार्यादिषु । अन्यथा एभिर्दशभिरक्षरैरिति प्रतिज्ञाभङ्गः स्यादवशिष्टागणेषु “यर-तेषु” चतुर्मात्राणामभावात् पञ्चानामेव “मसजभनानां” स्थितिरत्रेति भावः ॥ ८ ॥

गुरुलघ्वोर्लक्षणमाह । यः सानुस्वारः—सहानुस्वारेण वर्तत इति सानुस्वारः । विसर्गान्तः—विसर्गोऽन्ते यस्य स विसर्गान्तः । दीर्घः स्वभावत एव दीर्घश्च यथा आकारादिः । युक्तपरः—युक्तः सयुक्तः सयोगावीशिष्टोऽक्षरः परो यस्माद्यस्येति वा स युक्तपरः सयुक्ताक्षरात् पूर्वो वर्ण इत्यर्थः । च—चकारात् । स्वररहितव्यञ्जनान्तोऽपि गृह्यते सगु—गुरुर्दीर्घमातृको ज्ञेयः । अन्यः—अतोऽन्यः पूर्वोक्तानुस्वाराद्यनुपेतः । मात्रिकः—एकमात्रिको ल् लघुर्ज्ञेयः । असौ लघुः पादान्तः—श्लोकस्य तुर्यांशः पादः, पादस्यान्ते यः स पादान्तः पादान्ते वर्तमाने वा

१ वेति दुरुक्तं पिङ्गलाचार्येणाऽनुक्तत्वात्तत्र गृह्य गन्ते चेति सूत्रद्वयप्रदर्शनात् ।

विकल्पेन लघुर्ज्ञेयः । गुरुकार्येऽपेक्षिते गुरुमवति, लघुकार्येऽपेक्षिते लघुरेव तिष्ठति व्यवस्थितविभाषेयम् । किंविशिष्टः स गुरुः ? वक्रो वक्राकृतिकः प्रस्तारे वक्ररूपे-
णेदृक् (५) स्थापनीयः । किंविशिष्टोऽसौ लघुः ? लज्जु-सरलाकृतिकः प्रस्तारे
सरलरूपेणेदृक् (१) स्थापनीयः ॥ ९ ॥

भा० टी०—अब आर्या आदि मात्रा छन्दोंमें गणोका नियम वर्णन करते हैं । इस छन्दोग्रन्थमें आर्या आदि मात्रिक छन्दोंमें पांच ही गण नियत किये गये हैं । जिसमें सब गुरु हो ऐसा एक १ मगण SSS, जिसके अन्तमें गुरु ही ऐसा दूसरा २ सगण ।। S, मध्यमें गुरु हो ऐसा तीसरा ३ जगण । S ।, आदि गुरु हो ऐसा चौथा ४ भगण S ।।, और जिसमें चार ४ लघु वर्ण हो ऐसा पांचवा ५ नगण ।।।, इस प्रकार चार २ मात्राके ५ पांचही गण माने गये हैं । विशेषता यह है कि यद्यपि १ मगण ३ गुरु SSS का होता है तथापि उसे ४ चार मात्राका बनानेके लिये मगणमें १ गुरुकी कमी और ३ तीन लघुके नगणमें १ लघुकी वृद्धि की गई है, जिससे पांच चो (म स ज-
ध न) गण चार २ मात्राके ठीक २ बन जावें इनसे शेष रहे जो तीन (य र त) गण उनमें चार २ मात्रा न होनेसे वे आर्यादि मात्राछन्दोंमें ग्रहण नहीं किये गये ॥ ८ ॥

अब गुरु और लघुके लक्षण कहते हैं—जो वर्ण अनुस्वारसहित हो जिसके अंतमें विसर्ग हो जो स्वतः ही दीर्घ हो और जिससे परे जोड़ाक्षर अथवा स्वरहीन व्यंजन हो, सो दो मात्रावाला गुरु माना जाता है । यह गुरु प्रस्तारमें ऐसा (५) टेढ़ा लिखा जाता है । और उक्त चारों लक्षणोंसे भिन्न जो ह्रस्व वर्ण हो सो एक मात्रावाला लघु माना जाता है । यह लघु प्रस्तारमें ऐसा सरल (१) सीधा लिखा जाता है । यदि यही लघु श्लोकके किसी चरण (पाद) के अंतमें हो तो प्रकरणवश कही गुरु और कही लघु माना जाता है । पर यह पिङ्गलाचार्यजीको अभिमत नहीं है ॥

सबके उदाहरण नीचे देखो—

१ जैसे अनुस्वारसहित वर्णका उदाहरण (यं यं) यहां यकारपर अनुस्वार होनेसे यह यकार दो मात्रावाला गुरु जानो । २ विसर्गका उदाहरण जैसे (यः सः) यहां यकारके आगे विसर्ग होनेसे (:) यकार और सकारके आगे विसर्ग होनेसे सकार द्विमात्रिक गुरु जानो । ३ दीर्घका उदाहरण जैसे (काशी) यहां का और शी ये दोनो वर्ण स्वतः दीर्घ होनेके कारण ये दोनो ही द्विमात्रावाले गुरु जानो । ४ जोड़ाक्षर तथा स्वरहीन व्यंजनका उदाहरण जैसे (तस्याः) यहां तसे परे स्याः यह जोड़ाक्षर है अतः जो स्याके पूर्व ह्रस्व त है सो भी द्विमात्रिक गुरु जानो । एवं (यत)

यहां स्वरहीन व्यंजन (हल्) वर्ण त्रयके अंतमें होनेसे लघु (ह्रस्व) वर्ण य भी द्विमात्रिक गुरु जानो । ये चारों उदाहरण गुरुके हुए । अब लघुके उदाहरणको समझो । जैसे (ननु) यह पूर्वोक्त गुरुके चारों लक्षणोंसे भिन्न होनेसे “ न ” और “ नु ” ये दोनों ह्रस्व वर्ण एक मात्रावाले लघु जानो । इसी प्रकारसे (जगति) यहां तीनों (हर हर) यहां ४ चार और (शिव-तनय) यहां पांचों वर्ण एक एक मात्रावाले लघु ही जानो ।

पादान्तमें लघुको गुरु मानेजानेका उदाहरण ।

“भवन्नखाः कुन्ददलश्रियो ये नमन्ति लक्ष्मीस्तुतलेखनेऽपि ।

उपेन्द्रवज्रादपि कर्कशत्वं कथं गतास्ते रिपुदारणायाम् ॥ ”

(उपेन्द्रवज्रावृत्तमिदम्)

यह उपेन्द्रवज्रा छन्दका उदाहरणरूप श्लोक है और उपेन्द्रवज्राके प्रत्येक पादके अन्तमें गुरु (दीर्घ) वर्ण ही रहता है परन्तु यहां इस श्लोक-के दूसरे पादके अन्तमें जो “ पि ” लघु (ह्रस्व) वर्ण है सो गुरु माना गया है यदि गुरु न माना जावे तो छन्दोभंग होगा । इसी प्रकार रघुवंशके दूसरे सर्गके पहिले और दूसरे श्लोकमें देखो (यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच (॥१॥) यहां “ च ” और (तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसु) यहां पादके अंतमें जो “ सु ” लघु वर्ण है सो भी गुरु (दीर्घ) माना गया है ॥ ९ ॥

पादादाविह वर्णस्य संयोगः क्रमसंज्ञकः ।

पुरः स्थितेन तेन स्याल्लघुतापि क्वचिद्गुरोः ॥ १० ॥

छ० टी०—इह--अस्मिन् ग्रन्थे । पादादौ—“ सुप्तिङन्तं पदम् ” पादस्य सुप्तिङन्तपदस्य आदि पादादि तस्मिन् पादादौ विभक्त्यन्तपदादावित्यर्थः । वर्णस्य--वर्तमानाक्षरस्य संयोगः—संयुक्ताक्षररूपः क्रमसंज्ञकः भवति । ननु या या सज्ञा सा सा फलवर्ताति किमस्याः क्रमसंज्ञायाः फलमत आह । तेन—क्रमसंज्ञकेन संयुक्तवर्णेन । पुरस्थितेनाग्रस्थितेनापि गुरोः क्रमसंज्ञकात् पूर्वस्य गुरोः क्वचित् कुत्रचिद्ब्रुता स्यान्न तु सर्वत्र । नहि काचित्को विधिः सर्वत्र प्रवर्तत इति ॥ १० ॥

भा० टी०—अब क्रमसंज्ञाका वर्णन करते हैं । सुवन्त और तिङन्त (सुप् आदि प्रत्यय तथा तिङ् आदि प्रत्यय जिनके अन्तमें हो उस) को पद कहते हैं उस पदके आदिमें जो वर्णका संयोग सो “ क्रमसंज्ञक ” कहता है उस क्रमसंज्ञक (जोडाक्षर) के आगे रहनेपर भी उससे पूर्वके गुरुको

१ पादादौ चरणादाविति व्याख्याने त्वार्यादौ पादव्यवस्थाऽभावादोपासि । मन्मते तु “ पदादाविह ” पाठश्चेत्साधु ॥

कही २ लघु (ह्रस्व) माना है न कि सर्वत्र । इसीका उदाहरणरूप आगेका श्लोक है ॥ १० ॥

तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छलानि च दधीनि ।

अल्पव्ययेन सुन्दरि ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥ ११ ॥

छ० टी०—क्रमसंज्ञकसंयोगे ज्ञेयमिदमुदाहरणम् । अत्र ग्राम्यजन इत्येतत्पद-
स्यादौ ग्राऽस्य वर्णस्य ग् र् विशिष्टो यः संयोगः स क्रमसंज्ञकोऽस्ति तेन पुर-
स्थितेन सुदारिशब्दे रिकारस्य गुरुत्व न भवति, सति गुरुत्वे गणस्य पञ्चमात्रि-
कत्वापत्तेः । विरुद्धतच्चार्यायां तत्र चतुष्कलानामेव विधानादन्यत्सर्व स्पष्टमेव ॥ ११ ॥

भा० टी०—क्रमसंज्ञकका उदाहरण—सुन्दरि ग्राम्यजनः । यहा पूर्वोक्त
१० वें श्लोकानुसार ग्राम्यजनः इस पदके आदिमें “ ग्रा ” इस अक्षरके
ग् और र् इन दोनोंका संयोग “ क्रमसंज्ञक ” माना गया है । इस क्रम-
संज्ञक संयोग “ ग्रा ” के आगे रहनेपर भी “ सुन्दरि ” का ह्रस्व रिकार
जो कि संयोग (जोडाक्षर परे रहते गुरु दीर्घ) होना चाहिये सो न हुआ
किन्तु लघु ही माना गया है । । यदि गुरु (दीर्घ) मान लेवेंगे तो गण
५ मात्राका हो जानेसे “ आर्याछन्द ” (तरुणं सर्षपशाकं) ये विगड़ जावेगा
कारण आर्याछन्दमें ४ मात्राके गणकाही ग्रहण किया गया है कम न्याङ्-
हका नहीं । उक्त विषयमें और भी उदाहरण लिखतेहैं ।

“ तव द्विपाद्वियो मम द्वीरभूच्छशिग्रहेऽपि द्रुतं न धत्ता ततः ।

बहुलभ्रामरमेचकतामसं मम प्रिये क समेष्यति तत् पुनः ॥ ”

इस द्रुतविलंबित छन्दमें कईजगह संयुक्ताक्षर परे रहने पर भी पूर्व वर्ण
लघु ही माने गये हैं । जैसे (तव) यहां व (मम) यहां म (शशि) शि
इत्यादि ॥ यह विधि कही २ ही होती है सब जगह नहीं होती अतः छात्र-
गण क्रमसंज्ञक विधिको सब जगह काममें न लावें । (तरुणं सर्षपशाकं)
इस ११ वें श्लोकका अर्थ यह है कोई नगरनिवासी जन अपनी स्त्रीसे कह-
ताहै । हे सुन्दरि ! यह गांवमें रहनेवाला मनुष्य थोड़ा द्रव्य (पैसा) खर्च
करके नये सरसोके पत्तोका शाक नये चावलोका भात और चिकना
दही इन वस्तुओंको बड़ी स्वादु मानके खाता है । सत्य है गांवठी आद-
मीको जैसी ये वस्तुएं प्रिय लगती है वैसी दूसरी नहीं लगती ॥ ११ ॥

अब्धिभूतरसादीनां ज्ञेयाः संज्ञास्तु लोकतः ।

ज्ञेयः पादश्चतुर्थांशो यतिर्विच्छेदसंज्ञिका ॥ १२ ॥

छ० टी०—उत्तरत्र वृत्तव्यवहाराङ्गभूताः सज्ञाः सख्यात्मिका आह । अवि-
भूतरसादीनां शब्दानां सज्ञाश्चतुः-पञ्च-षडादि सख्यारूपाः सज्ञाः । लोकतः—
ज्योतिःशास्त्रानाममालादिकोषतो वा ज्ञेयाः । चतुर्थांशः—श्लोकस्य तुर्यांशः ।
पादश्ररणोऽङ्घ्रिर्ज्ञेयः । विच्छेदसङ्ज्ञिका—विच्छेदोऽवसान विरामो विरतिरिति सज्ञा
यस्याः सा विच्छेदसङ्ज्ञिका यतिर्ज्ञेया । सा चाविभूतरसाद्यवच्छिन्नेष्वक्षरेषु भवति ।
तन्नियमस्तु—“ यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धे तु विशेषतः । समुद्रादिपदान्ते च
व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥ १ ॥ कचित्तु पादमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवेत् ।
यदि पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ ॥ २ ॥ ” इत्यादयो यतिनियमा अपि
लोकतो ज्ञेयाः ॥ १२ ॥

भा०टी०—छन्दोके उपयोगमें आनेवाली और भी संज्ञाओंको दिखलाते हैं ।
अवि (चार ४), भूत (पांच ५), रस (छः ६), आदि संख्यावाचक
शब्दोंकी संज्ञा ज्योतिष शास्त्रसे अथवा नाममालादि कोषसे जानना चाहिये ।
श्लोकके चतुर्थांश (चौथे भाग) को पाद (चरण) कहते हैं । और छन्दोमें
जितने २ वर्णोंपर जो विराम (ठहरना) होता है सो यति (विरति)
कहाती है । यतिकी उदाहरणः—“ (पंचरसैः श्रीभक्तनगैः स्यात्) ” जैसे
इस श्रीछन्दमें पहिले ५ अक्षरोंपर और फिर ६ अक्षरोंपर ठहरना पड़ताहै
इसीको यति कहते हैं ॥ १२ ॥

युक् समं विषमं चायुक् स्थानं सद्भिर्निगद्यते ।

सममर्धसमं वृत्तं विषमं च तथा परम् ॥ १३ ॥

अङ्घ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः ।

तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं प्रचक्षते ॥ १४ ॥

प्रथमाङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्ररणो भवेत् ।

द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तं तदर्धसममुच्यते ॥ १५ ॥

यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्म भिन्नं परस्परम् ।

तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः ॥ १६ ॥

छ० टी०—सद्भिः—छन्दोविद्भिः । युक्—समजातीयसंख्यायुक्त द्वितीयचतुर्थादि-
कम् । समं—समसंज्ञकम् । अयुक्—विषमजातीयसंख्यायुक्त प्रथमतृतीयादिकम् ।
स्थानं विषमं—विषमसंज्ञम् । निगद्यते चकारात् समविषमयोरपरापि सज्ञा ज्ञेया ।

“ अनोजः समः ओजः विषमश्चेति ” वृत्त-छन्दः । एकं सम-समसंज्ञ । च-पुनः । द्वितीयमर्धसमम् अर्धसमसंज्ञं । तथा-तथैव । अपर तृतीय विषम-विषमसंज्ञम् । एव त्रिविध ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

तत्र समवृत्तलक्षणमाह । छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः-छन्दसा शास्त्र छन्दःशास्त्रं छन्दः-शास्त्रस्य तत्त्व जानन्तीति छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञा । तत् सम वृत्त-समसंज्ञ छन्दः । प्रचक्षते-वदन्ति । तत् किम् ? यस्य-वृत्तस्य । चत्वारोद्वय-चत्वारः पादाः । तुल्यलक्षणलक्षिताः-तुल्येन समजातीयेन लक्षणेन लक्षिताश्चिह्निता इति सम-लक्षणलक्षिताः स्युस्तदित्यर्थः ॥ १४ ॥

अर्धसमलक्षणमाह । यस्य वृत्तस्य प्रथमाङ्घ्रिसमः-प्रथमचरणतुल्यः । तृतीय-श्रृणः-तृतीयपादः भवेत् । द्वितीयः-द्वितीयपादः । तुर्यवत्-तुर्यचरणसमश्चतुर्य-पादतुल्यो भवेत् । तद्वृत्तं-तच्छन्दः । अर्धसमम्-अर्धसमसंज्ञम् उच्यते ॥ १५ ॥

विषमवृत्तलक्षणमाह । छन्दःशास्त्रविशारदाः-छन्दःशास्त्रे निपुणास्तद्-वृत्त-तच्छन्दः । विषम-विषमसंज्ञम् । आहुः प्रोचुतस्तत् किं; यस्य-यद्वृत्तस्य । पादचतुष्के-चरणचतुष्टयेऽपि । परस्पर भिन्न-विभिन्न भेदयुक्त लक्षण । “ चिह्न लक्ष्म च लक्षणम् ” इत्यमरः । भवेदिति ॥ १६ ॥

स्थानोंकी समविषमसंज्ञा ।

भा० टी०-छन्दशास्त्रके जाननेवालो करके युक्त अथवा अनोज अर्थात् समसंख्यावाला जैसा २ दूसरा ४ चौथा और ६ छवां आदि स्थान सम-संज्ञक और अयुक्त अथवा ओज अर्थात् विषमसंख्यावाला जैसा १ पहिला, ३ तीसरा, पांचवां आदि स्थान विषमसंज्ञक कहा गया है । ऐसे ही छन्द भी तीन प्रकारके होते हैं । १ एक समसंज्ञक । २ दूसरा अर्धसमसंज्ञक और ३ तीसरा विषमसंज्ञक जानो ॥ १३ ॥

१-समसंज्ञक छन्दके लक्षण ।

जिस छन्दके ४ चारों चरण समान (एकसे) लक्षणवाले हों उसको छन्दःशास्त्रके तत्त्ववेत्ता “समवृत्त” (समसंज्ञक छन्द) कहते हैं ॥ १४ ॥

२-अर्धसमसंज्ञक छन्दके लक्षण ।

जिस छन्दके १ पहले चरणके समान ३ तीसरा चरण और ४ चौथे चरण-के समान २ दूसरा चरण हो वह अर्धसमवृत्त (अर्धसमसंज्ञक छन्द) कहाता है ॥ १५ ॥

३-विषमसंज्ञक छन्दलक्षण ।

जिस छन्दके चारो चरणोंमें भिन्न (न्यारे न्यारे) लक्षण हो उस छन्दको छन्दशास्त्रके जाननेवाले विषमवृत्त (विषम संज्ञक छन्द) कहते हैं ॥ १६ ॥

आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्धितैः ।

पृथक्छन्दो भवेत्पादैर्यावत् षड्विंशतिं गतम् ॥ १७ ॥

तदूर्ध्वं चण्डवृष्ट्यादिदण्डकाः परिकीर्तिताः ।

शेषं गाथास्त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चोपलक्षिताः ॥ १८ ॥

छ० टी०—एकाक्षरात् पादात् आरभ्य—एकाक्षरांघ्रिमादितः कृत्वा । एकैकाक्षरवर्धितैः—एककमक्षर वर्धित येषु ते एकैकाक्षरवर्धितास्तैरेकैकाक्षरवर्धितैः । पादैश्चरणयावत् षड्विंशति—षड्विंशत्यक्षरपादपयन्तम् । गतं—प्राप्तम् । तावत् पृथक् छन्दः—भिन्न वृत्तं भवेत् । तद्यथा प्रथमजातावुक्ताया चत्वारोऽपि चरणाः एकाक्षराश्चतुरक्षरात्मकश्च श्लोको भवति । एवमत्युक्ताया द्व्यक्षराश्चत्वारोऽपि चरणाः श्लोकोऽष्टाक्षरश्च भवत्येवमेकैकाक्षरवर्धनक्रमेणोत्कृत्यां जातौ षड्विंशत्यक्षराणामेकैकश्चरणस्तादृशैश्चतुर्भिश्चरणैः संयुतश्चतुरत्तरशताक्षरसख्यात्मको भवति श्लोकोऽनेनाग्रे वक्ष्यमाणाः षड्विंशतिजातयो भवन्ति छन्दसामिति सूचितम् ॥ १७ ॥

तदग्रे दण्डक गाथाश्चाह । तत्—तस्मात् षड्विंशत्यक्षरपादात् । ऊर्ध्वम् उपरि । चण्डवृष्ट्यादिदण्डकाः—चण्डवृष्ट्यादिर्येषां ते चण्डवृष्ट्यादयश्चण्डवृष्ट्यादयश्च ते दण्डकाश्च चण्डवृष्ट्यादिदण्डकाः परिकीर्तिताः कथिता इत्यर्थः । शेषम्—पूर्वोक्तातिरिक्त छन्दः । गाथा—गाथासज्ञ भवति । किविशिष्टा गाथा ? त्रिभिः षड्भिश्चरणैश्चकाराद्विषमाक्षरैः पादैः । उपलक्षिताश्चिह्निताः ॥ १८ ॥

भा० टी०—एक अक्षरके चरणसे लेके जिनमें एक एक अक्षर बढ़ते जावे ऐसे (२६) छः बीस अक्षरके चरण पर्यंत निराले २ प्रकारके छन्द होते हैं । जैसे प्रथम उक्ता जातिमें एक एक अक्षर (वर्ण) के ४ चरण और ऐसे ४ चार चरणोयुक्त (४ अक्षरों) का १ श्लोक होता है । एवं अत्युक्तामें दो दो अक्षरोंके चार चरण और ऐसे चार चरणयुक्त ८ अक्षरोंका १ श्लोक होता है । इसी प्रकार एक एक अक्षर प्रत्येक जातिमें बढ़ाते २ उत्कृति (जो २६) छः बीसवी जाति है । उसमें छः बीस २ अक्षरोंको एक एक चरण और ऐसे ४ चार चरण युक्त १०४ अक्षरोंका १ एक श्लोक होता है । ऐसी २६ छः बीस जाति छन्दोंकी है ॥ १७ ॥

२६ छः बीस अक्षरके चरणसे ऊपर “चंडवृष्टि” आदि दण्डक कहाते हैं । और उक्त छन्दोसे भिन्न लक्षणवाली (निराले प्रकारकी) जिसके विषम (कम ज्यादाह) अक्षरवाले ३ तीन अथवा ६ छः चरण हो सो गाथा कहाती है ॥ १८ ॥

उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठाऽन्या सुपूर्विका ।

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥ १९ ॥

त्रिष्टुप् च जगती चैव तथातिजगती मता ।

शकरी सातिपूर्वा स्यादष्ट्यत्यष्टी ततः स्मृते ॥ २० ॥

धृतिश्चातिधृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः ।

विकृतिः संस्कृतिश्चापि तथाभिकृतिरुत्कृतिः ॥ २१ ॥

इत्युक्ताश्छन्दसां संज्ञाः क्रमशो वच्मि साम्प्रतम् ।

लक्षणं सर्ववृत्तानां मात्रावृत्तानुपूर्वकम् ॥ २२ ॥

इति श्री केदारभट्टकृते वृत्तरत्नाकरे संज्ञानिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

छ० टी०--अथ छन्दसामुक्तादिजातिसंज्ञामाह । १ उक्ता २ अत्युक्ता तथा ३ मध्या ४ प्रतिष्ठा । सुपूर्विका—सु पूर्व यस्याः सा सुपूर्विका । अन्या—अपरा । प्रतिष्ठा—५ सुप्रतिष्ठा ज्ञेयेत्यर्थः । ६ गायत्री ७ उष्णिक् ८ अनुष्टुप् च—पुनः । ९ बृहती च एव—पुनरेव । १० पङ्क्तिः ॥ १९ ॥ ११ त्रिष्टुप् च—पुनः १२ जगती तथा एव च—तथैव च । १३ अतिजगती १४ शकरी । अतिपूर्वा—अति पूर्व यस्याः सा अतिपूर्वा एवविधा सा पूर्वोक्ता शकरी—१५ अतिशकरी स्यात् । ततः—तदग्रे । अष्ट्यत्यष्टी—अष्टिश्च अत्यष्टिश्च अष्ट्यत्यष्टी । स्मृते—कथिते । एका १६ अष्टिः १७ अत्यष्टिश्चान्येत्यर्थः ॥ २० ॥ च—पुनः । १८ धृतिः १९ अतिधृतिः । च एव—पुनरेव । २० कृतिः २१ प्रकृतिः २२ आकृतिः २३ विकृतिः २४ संस्कृतिः च अपि—पुनरपि । २५ अभिकृतिः । तथा—तथैव । २६ उत्कृतिः ॥ २१ ॥ मयेति शेषः—मया केदारभट्टेन । इति—पूर्वोक्तप्रकारेण । छन्दसा—वृत्तानाम् । संज्ञाः—उक्तादिषड्विंशतिजातिसंज्ञाः । उक्ताः—कथिताः । साम्प्रतम्—इदानीम् । क्रमशः—यथाक्रमात् । सर्ववृत्तानां—निखिलच्छन्दसाम् । लक्षणम् चिह्नम् । मात्रावृत्तानुपूर्वकम्—मात्रावृत्तमार्यादिवृत्तमनुपूर्व प्रथम यस्या क्रियायां तन्मात्रावृत्तानुपूर्वकं यथा भवति तथा । वच्मि—कथयिष्यामि । “वर्तमानसामीप्ये

वर्तमानवद्वा । ३ । ३ । १३१ । ” इति सूत्राद्वर्तमानसामीप्येऽयं वर्तमान-
प्रयोगः । अत्रेदमवधेयम्=मात्रावर्णविभेदेनेति पूर्वोक्तचतुर्थश्लोके मात्राशब्दस्य प्रथ-
मप्रयोगादादौ मात्रावृत्तमभिधाय पश्चाद्वर्णवृत्तानां लक्षणं वच्मीति भावः ॥ २२ ॥

छन्दोंकी उक्ता आदि २६ जातिके नाम ।

भा० टी०-१ उक्ता २ अत्युक्ता ३ मध्या ४ प्रतिष्ठा ५ सुप्रतिष्ठा ६ गायत्री
७ उष्णिक् ८ अनुष्टुप् ९ वृहती १० पंक्ति ११ त्रिष्टुप् १२ जगती १३ अतिजगती
१४ शक्करी १५ अति शक्करी १६ अष्टि १७ अत्यष्टि १८ धृति १९ अतिधृति
२० कृति २१ प्रकृति २२ आकृति २३ विकृति २४ संस्कृति २५ अभिकृति और
२६ उत्कृति ये छः बीस छन्दोंकी जातिके नाम हैं ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इस
प्रकार केदार भट्टजी द्वारा छन्दोंकी २६ जातिसंज्ञा कही गई हैं । अब इसके
आगे यथाक्रमसे पहिले मात्रा छन्द (आर्या आदि) और फिर वर्णछन्द
(श्री आदि) एवं समस्त लौकिक छन्दोंके लक्षण कहेंगे ॥ २२ ॥

इति श्रीकविराजदाधीचपण्डित ज्ञानसरामशास्त्रिविरचितायां छन्दःसुबोधिन्यां
सरलाया च सज्ञाप्रकरणनिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

आर्यालक्षणम् ।

लक्ष्मैतत्सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठोऽयं नैगणो वा प्रथमार्धे नियतमार्यायाः ॥ १ ॥

षष्ठे द्वितीयलात्परके न्ले सुखलाच्च स यतिपदनियमः ।

चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठे लः ॥ २ ॥

छ० टी०-तत्रादावार्यालक्षणमाह । आर्यायाः-आर्यावृत्तस्य । एतल्लक्ष्म-
एतल्लक्षणम् । नियतं-निश्चितम् । तत् किम् ? यत् प्रथमार्धे-प्रथमञ्च तत् अवञ्च
प्रथमार्धं तस्मिन् प्रथमार्धे, प्रथमे अर्धे पूर्वार्ध इत्यर्थः । सप्तगणाः-पूर्वोक्तेषु मस-
जमनेषु चतुर्मात्रिकेष्वेव चतुर्मात्रिकाः सप्तगणाः भवन्ति । किंविशिष्टाः सप्तगणाः ?
गोपेता-गेन गुरुणा उपेताः गोपेताः । आदौ सप्त गणाश्चान्ते गुरुरेको भवती-
त्यर्थः । इह-आर्यायाम् । विषमे-विषमस्थाने-प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमे । जः जगणः

न भवति, किन्तु मसभनानामन्यतमो भवति । अयं--जगणः । षष्ठः षष्ठस्थानस्थः स्यादेव । वा--अथवा । नगणः--लघुचतुष्टयात्मकः षष्ठः स्यादेव ताभ्यामन्यो गणः षष्ठस्थाने न भवतीतिनियमः ॥ अत्रार्धमात्रमेवाधिकृत्य लक्ष्मनिरूपणात् “स्वराअर्धञ्चार्यार्धम् । ४ । १४ ।” इति पिङ्गलाचार्योक्तसूत्रदर्शनाच्चार्यायां पदव्यवस्थाभावोऽवगम्यते ॥ १ ॥

आर्योत्तरार्धलक्षण यतिनियमश्चाह । इह--आर्यायाम् । चरमे अर्धे--उत्तरार्धे । षष्ठे--षष्ठगणस्थाने । लः--एको लघुरक्षरः कार्यः । पूर्वार्धवन्नान्यो गणः कतव्यो-ऽनेन त्रिशन्मात्रात्मकः पूर्वार्धः सप्तविंशतिमात्रात्मकश्चोत्तरार्धः सूचितः सर्वमन्यल्ल-क्षण पूर्वार्धवदेव बोध्यम् । यतिपदनियमस्त्वेवम् । इह--आर्यायाम् । प्रथमार्धे--पूर्वार्धे । षष्ठे--षष्ठे गणे । न्ळे--चतुर्मात्रात्मके नगणरूपे सर्वलघौ सति द्वितीयलात् षष्ठ-गणस्य द्वितीयलघोः प्राक् पूर्व--प्रथमलध्वन्ते । सः प्रसिद्धो यतिपदनियमः--यतेः पद स्थान यतिपदम्, यतिपदस्य नियमो यतिपदनियमः स्थाननिश्चयो विरामो विरतिर्भवतीत्यर्थः । यथास्मिन्नेव द्वितीयश्लोके षष्ठगणस्य चकारान्ते सकारादौ विरामः । च पुनः परके--सप्तमगणे । न्ळे--सर्वलघौ । सति मुखलात्--सप्तमगणस्य प्रथमलघोः प्राक् पूर्व षष्ठगणान्ते स यतिपदनियमो भवेत् यथात्रैव सप्तमग-णस्य पकारादौ तिकारान्ते विरामः पूर्वार्धे यतिव्यवस्थेय ज्ञेया । तथा चरमेऽर्धे--उत्तरार्धे । पञ्चमके--पञ्चमगणे । न्ळे--सर्वलघौ सति । तस्मात्--पञ्चमगणात् । पूर्व चतुर्थगणान्ते यतिः--विरामः भवति । यथात्रोत्तरार्धे “ स्या ” इत्य-स्यान्ते विरामः । भवतोऽत्र श्लोकौ--“षष्ठे द्वितीयमारभ्यारम्भे चारभ्यते पदम् । सप्तमे ने पुनर्मुख्या पूर्वार्धेऽसौ यतिः स्मृता ॥ पदमारभ्यते नित्य गृहीत्वा प्रथम लघुम् । पञ्चमे ने बुधैरेव चरमार्धे यतिः स्मृता ॥” सर्वत्रात्रोदाहरण तु लक्षणपद्यमेव ज्ञेयम् । लक्ष्यलक्षणसयुक्तमित्युक्तत्वाद्विद्यार्थिना छन्दोबोधाय तु मदत्तान्यखिल-छन्दसामप्युदाहरणानि च सरलाया दृष्टव्यानि ॥ २ ॥

आर्याछन्दका लक्षण ।

भा० टी०--आर्याछन्दमें १ पूर्वार्ध और २ रा उत्तरार्ध एवं दो ही भाग रहते हैं पूर्वार्ध (प्रथम भाग) में चार २ मात्राके ७ गण और अन्तमें १ गुरु (दीर्घवर्ण) होना चाहिये पर इस बातका पूरा ध्यान रहे कि विषमस्थान (जैसे १ पहिले ३ तीसरे ५ पांचवे और सातवें गणकी जगह) में जगण

१ अत्र पञ्चमी प्राक्सूचिका यथा पाटलिपुत्राद्दृष्टो देव ।

न हो किन्तु यह जगण अथवा ४ मात्राका नगण ६ छठे गणकी जगह अवश्य हो यह लक्षण आर्याके पूर्वार्ध (पहिले भाग) का जानो ॥ १ ॥ उत्तरार्ध (आर्याके पीछेके आधे भाग) में ६ छठे स्थानसे (६ वें गणकी जगह) केवल एक मात्राका एक लघु ह्रस्व वर्ण ही रहना चाहिये, और समस्त लक्षण पूर्वार्धके समान ही हो, सारांश (निचोड़) यह कि आर्याछन्दमें उक्त रीतिके अनुसार ३० मात्राका पहिला और २७ मात्राका दूसरा (उत्तर) दल होना चाहिये ॥ १ ॥

आर्याछन्दमें यतिका नियम ।

यदि आर्याके पूर्वार्ध (पहिले भाग) में ६ वां गण ४ मात्राका सब लघु रूप ही हो तो, उस ६ वें गणके दूसरे लघु वर्णसे जो पूर्व (पहिला लघु वर्ण) उसके अंतमें यति (विराम) हो जैसे इसी दूसरे श्लोकमें ६ वां गण (च स यति) यह सब लघुरूप है अतः इसके २ रे लघुवर्ण “ स ” से जो पूर्व (पहिला लघु वर्ण) “ च ” है, इसके अंतमें यति (विराम) हो ॥ और जो ७ वां गण ४ मात्राका सब लघु रूप हो तो ७ वें गणके पहिले लघुसे पूर्व अर्थात् ६ वें गणके अंतमें यति (विराम) होय ॥ जैसे इसी श्लोकमें ७ वां गण (पदनिय) यह सब लघुरूप है अतः इस ७ वें गणके प्रथम लघु (प) से पूर्व ६ वें गणके अंतमें जो (ति) है यही यति (विराम) जानो । आर्याके पूर्वार्धमें यतिका नियम इस प्रकार है ॥ इसके आगे आर्याके उत्तरार्धमें यतिक नियम बतलाते हैं । यदि आर्याके उत्तरार्ध (पीछेके आधे भाग) में ५ वां गण सर्व लघु हो तो उस ५ वें गणसे पूर्व ४ थे गणके अन्तमें यति (विराम) हो । जैसे इसी श्लोकके उत्तरार्धमें (तस्मादिह भवति षष्ठे लः) यहां “ दिहभव ” यह ५ वां गण सर्व लघु होनेसे इस ५ वें गणसे पूर्व (पहिला) जो ४ था गण (तस्मा) इसके अंतमें यति (विराम) जानो ॥ २ ॥

आर्याछन्दका उदाहरण ।

(यथा मम)

“ श्रीपाणिनिना प्रोक्ता आर्या ब्राह्मणकुमारराजानः ।

आर्या वैश्याः सर्वे भवन्ति शूद्राः कथं चार्याः ॥ १ ॥

रामस्त्रिभुवननाथो गुरुरपि पितृवाक्यमुदितशुद्धमनाः ।

चक्रे काननवासं धर्मं नहि जहति जात्वार्याः ॥ २ ॥ ”

ये दोनो श्लोक आर्याछन्दके उदाहरणरूप जानो ॥

पथ्यालक्षणम् ।

त्रिष्वंशकेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः ।

पथ्येति नाम तस्याश्छन्दोविद्भिः समाख्यातम् ॥ ३ ॥

छ० टी०—यस्याः—आर्यायाः । दलयोः—पूर्वोत्तरार्धयोर्द्वयोरपि । आद्येषु—अदौ भवा आद्यास्तेष्वेव । त्रिषु अंशकेषु आद्यगणत्रयान्तेषु द्वादशमात्रास्वित्यर्थः । पादः—यतिः दृश्यते पादग्रहणमत्र यत्युपलक्षणार्थम् । तस्याः—आर्यायाः । छन्दो—विद्विः—छन्दःशास्त्रज्ञैः । पथ्या इति नाम समाख्यातम्—प्रकथितम् । सर्वमन्यलक्षणमार्यावदेव ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

भा० टी०—जिस आर्याके दोनो दलो (पूर्वार्ध और उत्तरार्ध) के पहिले ३ तीन गणो (१२ मात्रा) के अन्तमें यतिः (विराम) हो उस आर्याका छन्दशास्त्रके वेत्ताओं करके “ पथ्या ” नाम कहा गया है ॥ ३ ॥

पथ्या छन्दका उदाहरण ।

“ पथ्याशी व्यायामी स्त्रीषु जितात्मा नरो न रोगी स्यात् ।
यदि वचसा मनसा वा द्रुह्यति नित्यं न भूतेभ्यः ॥
यदि तव हृदयं विद्वन् सुनयं स्वप्नेऽपि मास्म सेविष्ठाः ।
सचिवजितं षण्ढजितं युवतिजितं चैव राजानम् ॥ ”

विपुलालक्षणम् ।

संलङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः ।

यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥ ४ ॥

छ० टी०—यस्याः—आर्यायाः । द्वयोः शकलयोः—पूर्वोत्तरार्धयोः । आदिमं—प्राथमिकं गणत्रय द्वादशमात्रात्मकम् । संलङ्घ्य—अतिक्रम्य । पादः—यतिः भवति । पिङ्गलश्चासौ नागश्च पिङ्गलनागः—पिङ्गलाचार्यः । पिङ्गलाचार्यस्य शेषांशभूतत्वादन्वर्थमिदं नाम । तां आर्या—विपुलाम् इति समाख्याति ॥ सामान्येनैतद्विधानमुभयविपुलालक्ष्मघटितत्वाद्विशेषत्वाद्यन्तोभयभेदेनेयं विपुला त्रिविधा भवति । यथाहि—यस्या आर्यायाः पूर्वार्धे त्रिष्वद्यगणेषु पादो न विश्राम्यति सा १ आदिविपुला भवति । उत्तरार्धे त्रिष्वद्यगणेषु पादो न विश्राम्यति सा २ अन्तविपुला भवति । द्वयोरपि पूर्वोत्तरार्धयोस्त्रिष्वद्यगणेषु पादो न विश्राम्यति सा ३ उभयविपुला भवतीति ॥ ४ ॥

भा० टी०—जिस आर्याके पूर्वार्ध और उत्तरार्ध (पहिले और दूसरे भाग) के पहिलेके ३ गणोको लांघकर यति (विराम) हो उसको पिङ्गलाचार्य “ विपुला छन्द ” कहते हैं । केदारभट्टजीका यह कथन उभय विपुलाके लक्षणमें घटित होनेसे सामान्यतः विपुलाका लक्षण जानो । विशेषतः

आदि अन्त और उभय इन ३ भेदसे यह विपुला ३ तीन प्रकारकी होती है। जैसे जिस आर्याके पूर्वार्धके पहिलेके ३ तीनों गणोंको लांघकर यति (विश्राम) हो वह १ आदिविपुला उत्तरार्धके पहिलेके ३ तीनों गणोंको लांघकर यदि यति (विश्राम) हो तो वह २ अन्तविपुला और पूर्वार्ध तथा उत्तरार्ध दोनों भागके पहिलेके ३ तीनों गणोंको लांघकर यति (विश्राम) हो तो वह “ उभय विपुला ” कहाती है ॥ जैसे केदारभट्टकृत लक्षणरूप ४ चौथा श्लोक ॥ ४ ॥

तीनों प्रकारकी विपुलाके उदाहरण ।

आदिविपुला—“स्निग्धच्छायालावण्यंलेपिनी किञ्चिदवनतघ्राणा ।

मुखविपुला सौभाग्यं लभते स्त्रीत्याह माण्डव्यः ॥ १ ॥

अन्तविपुला—चित्तं हरन्ति हरिणीदीर्घदशः कामिनां कलालापैः ।

नीविविलोकनव्याजकथितजघना जघनविपुला ॥ २ ॥

उभयविपुला—या स्त्री कुचकलशानितम्बमण्डले जायते महाविपुला ।

गम्भीरनाभिरतिदीर्घलोचना भवति सा सुभगा ॥ ३ ॥”

चपलालक्षणम् ।

उभयार्धयोजकारौ द्वितीयतुर्यौ गमध्यगौ यस्याः ।

चपलेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन ॥ ५ ॥

छ० टी०—यस्याः—आर्यायाः । उभयार्द्धयोः—उभयञ्च तदर्धञ्च उभयार्ध तयोः उभयार्द्धयोः उभयोरप्यर्द्धयोः । द्वितीयतुर्यौ—द्वितीयचतुर्थस्थानीयौ । जकारौ जगणौ स्याताम् । तस्याः—आर्यायाः । नागराजेन—नागानां राजा नागराजस्तेन नागराजेन, शेषाशभूतेन पिङ्गलाचार्येण । चपला इति नाम प्रकीर्तितम्—वर्णितम् । किंविशिष्टौ जकारौ । गमध्यगौ—गौ गुरु मध्यगौ ययोस्तौ गमध्यगौ गुरुमध्यावित्यर्थः । ननु जकारग्रहणेनैव गमध्यगतत्वंलाभे पुनः किमर्थं गमध्यगाविति निरर्थकविशेषणमत्रोच्यते—“चपलाद्वितीयचतुर्थौ ग् मध्ये जौ” । ४ । २४ । इति भगवता पिङ्गलाचार्येणोक्तत्वादिह गमध्यगाविति विशेषणं युक्तमेव । गूढाशयस्तु गमध्यगाविति वदता ग्रन्थकारेण प्रथमो गणोऽन्तगुरुरेव । तृतीयो गणो द्विगुरुरेव । पञ्चमो गणोऽपि द्विगुरुरेवेति नियमः सूचितः ॥ ५ ॥

भा० टी०—आर्याके पूर्वार्ध (पूर्वभाग) और उत्तरार्ध (उत्तर भाग) के २ दूसरे और ४ चौथे स्थानमें गुरु है मध्यमें जिसके ऐसा जगण (१५१) हो उस आर्याको पिङ्गलाचार्यजीने “ चपला ” नामका छन्द कहा है । ध्यान

रहे कि चपला छन्दसे उक्त लक्षणके सिवाय ? पहिला गण अंत गुरु-
वाला । ३ तीसरा गण दो गुरुवाला और ५ पांचवां गण भी दो गुरुवाला
होना ही चाहिये शेष लक्षण आर्याके समान जानो ॥ ५ ॥

चपला छन्दका उदाहरण ।

“ चपलामितीह लक्ष्मी विचिन्त्य नित्यं हरिं चिदानन्दम् ।
कमनीयमादिदेवं भजेश्वरं मुक्तिदातारम् ॥ ”

मुखचपलालक्षणम् ।

आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः ।

शेषे पूर्वजलक्ष्मा मुखचपला सोदिता मुनिना ॥ ६ ॥

छ० टी०—यस्याः—आर्यायाः । आद्य दल—पूर्वार्द्धम् । समस्त—समग्रमपि ।
चपलागत—चपलायां गत प्राप्तं यत्तच्चपलागतम् चपलाश्रित लक्ष्म—लक्षणम् ।
भजेत—सेवेत । शेषे—अवशिष्टे उत्तरार्धे । या पूर्वजलक्ष्मा—पूर्वायां पथ्याया जातं
पूर्वज पूर्वोक्त लक्ष्मं चिह्नं यस्याः सा पूर्वजलक्ष्मा पथ्यासमानं लक्षणेत्यर्थः ।
सा मुनिना—पिङ्गलाचार्येण । मुखचपला उदिता—कथिता ॥ ६ ॥

भा० टी०—जिस आर्याका पूर्वार्द्धे चपलाके समान हो और उत्तरार्द्धमें
जिसका पथ्याके समान लक्षण हो वह पिङ्गलाचार्यद्वारा “मुखचपला”
नामक छन्द कहा गया है ॥ ६ ॥

मुखचपला छन्दका उदाहरण ।

“ नाहं वृणोमि राज्यं न वा सुराधीशसंपदं किन्तु ।
हरिचरणाम्बुजरेणौ परिलुण्ठनमालि सौभाग्यम् ॥ ”

जघनचपलालक्षणम् ।

प्राक्प्रतिपादितमर्धे प्रथमे प्रथमेतरे तु चपलायाः ।

लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ॥ ७ ॥

छ० टी०—या प्रथमे अर्द्धे—पूर्वार्द्धे । प्राक्प्रतिपादितं पूर्वोक्तम् आर्या-
पूर्वार्द्धेप्रतिपादितम् । लक्ष्म—लक्षणम् । आश्रयेत । तथा प्रथमेतरे—प्रथमात्
पूर्वार्धादितरं प्रथमेतरं तस्मिन् प्रथमेतरे अर्द्धे उत्तरार्द्धे । चपलायाः लक्ष्म-
लक्षणम् । आश्रयेत साऽर्या विशुद्धधीभिः—विशुद्धा निर्मला धीर्बुद्धिर्येषां ते
विशुद्धधियस्तैर्विशुद्धधीभिर्विमलमतिभिर्जघनचपला—जघने पश्चाद्भागे चपला, इवेति

योगार्थोऽपि । उक्ता—कथिता । अत्र पथ्यादिजघनचपलान्तानां परस्परसाङ्ग्यात् षोडश भेदा भवन्ति संग्रहोऽयमत्र—

“ एकैव भवति पथ्या तिस्रो विपुला ततश्चतस्रस्ताः ।

चपलाभेदैस्त्रिभिरपि भिन्ना इति षोडशार्याः स्युः ” ॥ ७ ॥

भा० टी—जो पूर्वार्ध (पहिले भाग) में आर्या छन्दके पूर्वार्धके लक्षणयुक्त हो और उत्तरार्ध (उत्तरभाग) में चपलाके लक्षण (२ रे ४ थे स्थानमें जगण) युक्त हो सो विद्वानोद्वारा “जघनचपला” कही गई है ॥ ७ ॥

जघन चपला छन्दका उदाहरण ।

“ यत्पादतलकनिष्ठा न स्पृशाति महीमनामिका चापि ।

सा सर्वधूतभाग्या भवेदवश्यं जघनचपला ॥ ”

इत्यार्याप्रकरणम् ।

गीतिच्छन्दोलक्षणम् ।

आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः ।

दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः ॥ ८ ॥

छ० टी०—आर्याप्रथमदलोक्तम्—प्रथम च तदल च प्रथमदलम् आर्यायाः प्रथमदलम् आर्याप्रथमदलम् आर्याप्रथमदले उक्तमार्याप्रथमदलोक्तम् आर्या-पूर्वाद्धे कथितमित्यर्थः । लक्षण कथमपि—पथ्याविपुलान्यतमप्रकारेण । उभयोः दलयोः पूर्वोत्तरार्धयोर्यदि भवेत् तर्हि भुजङ्गेशः—भुजङ्गानामीशः पिङ्गलनागः । ताम् आर्या गीतिं गीतवान् । किविशिष्टां गीतिम् ? कृतयतिशोभाम्—कृता यति-भियर्थोक्तस्थानीयविरामैः शोभां यस्यां सा कृतयतिशोभा तां कृतयतिशोभाम् । षोडश भेदा भवन्त्यस्याश्चापि ॥ ८ ॥

भा० टी०—आर्याके पूर्वार्धके समान जिसके दोनों दलों (पूर्वार्ध और उत्तरार्ध) के एकसे लक्षण हों उसको पिङ्गलाचार्यजीने गीतिछन्द कहा है ॥ ८ ॥

गीतिछन्दका उदाहरण ।

(यथा मम)

“ मधुरं वीणारणितं पञ्चमसुभगश्च कोकिलालापः ।

गीतिः पौरवधूनां मधुना कुसुमायुधं प्रबोधयति ॥

मुन्यवध्यङ्गाब्जेऽब्दे त्वोर्जे शुक्लेऽर्कजे च विश्वतिथौ ।

चक्रे ज्ञारसरामो भारतशिक्षासुदर्शनं पूर्णम् ॥ ”

उपगीतिलक्षणम् ।

आर्याद्वितीयकेऽर्द्धे यद्गदितं लक्षणं तत्स्यात् ।

यद्युभयोरपि दलयोरुपगीतिं तां मुनिर्ब्रूते ॥ ९ ॥

छ० टी०—आर्याद्वितीयके—आर्याया द्वितीयकमार्याद्वितीयक तस्मिन्नार्या-
द्वितीयके । अर्द्धे आर्योत्तरार्धे—यल्लक्षण गदित—चरमेऽर्द्धे षष्ठे ल इत्येवरूपं कथितं
तल्लक्षण यदि । उभयोरपि दलयोः—पूर्वोत्तरार्द्धयोः । स्यात्तर्हि मुनिः पिङ्गलाचार्य-
स्तामार्याम् उपगीतिं ब्रूते—कथयति ॥ ९ ॥

भा० टी०—आर्याके उत्तरार्धमें जो लक्षण (६ वें स्थानमें १ लघुवर्णका
होना) कहा गया है । वही लक्षण जिसके पूर्वार्ध और उत्तरार्ध दोनोंमें हो
उसे पिङ्गलाचार्यजीने “उपगीतिछन्द” कहा है ॥ ९ ॥

उपगीति छन्दका उदाहरण ।

“गांधर्व मकरध्वजदेवस्यास्त्रं जगद्विजये ।

इति समवेक्ष्य मुमुक्षुभिरुपगीतिस्त्यज्यते देशे ॥ ”

दूसरा और भी—

“ हित्वा श्रुत्युपगीतं व्यापकमानन्दमात्मानम् ।

दुःखश्रेणिविदग्धेऽवत हत कनके रति कुर्मः ॥ ”

उद्गीतिलक्षणम् ।

आर्याशकलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद्यस्याः ।

सोद्गीतिः किल गदिता तद्वद्यत्यंशभेदसंयुक्ता ॥ १० ॥

छ० टी०—आर्याशकलद्वितयम्—आर्यायाः शकलद्वितयम् आर्याशकलद्वि-
तय पूर्वोत्तरार्धरूपं खण्डद्वयम् । व्यत्ययरचितम्—व्यत्ययेन वैपरीत्येन रचितं व्यत्यय-
रचितम् । उत्तरार्द्धलक्षण पूर्वार्धे पूर्वार्धलक्षणमुत्तरार्धे रचित यस्या भवेत् किलेति
निश्चित सा उद्गीतिर्गदिता—कथिता । किविशिष्टा ? तद्वद्यत्यंशभेदसंयुक्ता—तद्व-
दायावत् यतिश्च अशश्च यत्यशौ विरामगणौ तयोर्भेदेन संयुक्ता तद्वद्यत्यंशभेद-
संयुक्ता ॥ १० ॥

भा० टी०—आर्याके पूर्वार्धका लक्षण उत्तरार्धमें और उत्तरार्धका लक्षण
पूर्वार्धमें जिसके हो वह “उद्गीति” कहाती है । उद्गीतिमें विराम और गण
आर्याके समान ही रहते हैं ॥ १० ॥

उद्गीतिका उदाहरणम् ।

“ यस्याऽज्ञानसमुत्थं दुःखं कामादिकं यस्मिन् ।
वेदोद्गीतेऽव्ययते नश्यति तस्मै नमो नमो भूयः ॥ ”

आर्यागीतिलक्षणम् ।

आर्यापूर्वार्धे यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम् ।

इतरत्तद्वन्निखिलं यदीयमुदितेयमार्यागीतिः ॥ ११ ॥

छ० टी०—आर्यापूर्वार्धम्—पूर्वञ्च तदर्धञ्च पूर्वार्धम् आर्यायाः पूर्वार्धम् आर्या-
पूर्वार्धम् । निधने—गोपेतसप्तगणान्ते । यद्येकेनाधिकेन गुरुणा—द्विमात्रिकेण । युक्त
समन्वित स्यात् । इतरदन्यदलमुत्तरार्धमपि निखिल समस्त यदि तद्वदेव—पूर्वार्धवदेव
भवति चेत्तर्हि इयमार्या गीतिरुदिता—गदिता । पूर्वार्धे चोत्तरार्धे द्वात्रिंशत्कला-
त्मिकार्यागीतिर्भवतीति पिङ्गलाचार्याणामपि सम्मतम् । “अर्धे वसुगण आर्यागीतिः”
इति सूत्रपाठात् । माघेऽपि तथैवोदाहरणप्रदर्शनाच्च ॥ ११ ॥

भा० टी०—यदि आर्याका पूर्वार्धके ७ गण और १ गुरुके अन्तमें और भी
एक अधिक गुरु युक्त हो अर्थात् आर्याके नियमानुसार ३० मात्राका जो
पूर्वार्ध होता है सो ३२ मात्राका हो और इसीप्रकार पूर्वार्धके समान
लक्षण युक्त ३२ मात्राका उत्तरार्ध भी हो तो वह आर्यागीति छन्द
कहाता है ॥ ११ ॥

आर्यागीतिका उदाहरणम् ।

“ अजमजरममरमेनं प्रत्यक्चैतन्यमीश्वरं ह्यानन्दम् ।
आत्मानं भावयतो भवमुक्तिस्स्याद्वितीयमार्यागीतिः ॥ ”

॥ इति गीतिप्रकरणम् ॥

वैतालीयलक्षणम् ।

षड् विषमेऽष्टौ समे कलाः ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः ।

न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥ १२ ॥

छ० टी०—अत्र—वैतालीयवृत्ते । विषमे—विषमपादे प्रथमतृतीये चादौ
षट्कलाः—षण्मात्रा भवन्ति । तथा समे—समपादे द्वितीये चतुर्थे । चादावष्टौ
कला अष्टमात्रा भवन्तीति प्रथमो नियमः । च पुनस्ताः कला अष्टसंख्यकाः
समे—द्वितीयचतुर्थरूपे समपादे । निरन्तराः—अन्तररहिता अव्यवधानेन सर्वाः

लघुरूपा एव । नो—न स्युर्न भवेयुः किन्तु दीर्घमिश्रिता एव स्युरिति । द्वितीयो नियमः । अत्र वैतालीये, समाः कलाः—सममात्रा, द्वितीया तृतीया चतुर्थी षष्ठी अष्टमी च पराश्रिता परामग्रस्थामाश्रिता मिलिता पराश्रिता “द्वितीयाश्रितेति” सूत्रात्समासः न भवति किन्तु पूर्वाश्रिता भवति । अत्रेदमवधेयम्—द्वितीया मात्रा तृतीयाश्रिता न, चतुर्थी मात्रा पञ्चम्याश्रिता न, षष्ठीमात्रा सप्तम्याश्रिता न अष्टमी मात्रा च नवम्याश्रिता न किञ्च, द्वितीया प्रथमाश्रिता चतुर्थी तृतीयाश्रितेति दिक् । लक्ष्ये स्फुटत्वादिति तृतीयो नियमः । अन्ते—विषमपादे षट्कलान्ते । समपादे—चाष्टकलान्ते । रलौ—रगणो लघुश्च ततो गुरुरेकः कार्यः । षण्मात्रान्तेऽष्टमात्रान्ते च रगणलघुगुरवो भवन्तीति चतुर्थो नियमश्चैव वैतालीयसिद्ध्यति । वेतालशब्दात् कृशाश्वादेराकृतिगणत्वाच्छृणुप्रत्ययश्चातुरर्थिकोऽत्र पादग्रहण ज्ञापयत्यतश्चतुष्पादात्मक वैतालीयम् ॥ १२ ॥

भा० टी०—वैतालीय छन्दके विषम पादमें (पहिले और तीसरे चरणके आदिमें) ६ मात्रा और सम पादमें (दूसरे और चौथे चरणके आदिमें) ८ मात्रा हो । और वे २ रे तथा ४ थे चरणकी ८ मात्राएं भी सब लघुरूपही न हों किन्तु दीर्घ वर्णमिश्रित हों । तथा वैतालीय छन्दमें चारों ही चरणोंकी सम-मात्राएं जैसे २ री, ४ थी, ६ वी और ८ वी मात्रा आगेकी मात्रामें अर्थात् ३ री, ५ वी, ७ वी और ९ वी मात्रामें न मिलें तथा विषम पादमें (१ ले ३ रे चरणमें) ६ मात्राके अन्तमें और समपादमें (२ रे ४ थे चरणमें) ८ मात्राके अन्तमें रगण, लघु और गुरु हो । इस प्रकार वैतालीय छन्द बनता है ॥ १२ ॥

वैतालीयका उदाहरण ।

“ शवशोणितपञ्जराश्रितं पुरुषान्त्रग्रथितोर्द्धमूर्द्धजम् ।
वपुरन्तरवह्निदीपितं वैतालीयमिदं विलोक्यताम् ॥ ”

घटखर्परे च—

“ निचितं खमुपेत्य नीरदैः प्रियहीनाहृदयावनीरदैः ।
सलिलैर्निहितं रजः क्षितौ रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ ॥ ”

औपच्छन्दसिकलक्षणम् ।

पर्यन्ते यौ तथैव शेषं त्वौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम् ॥ १३ ॥

छ० टी०—पर्यन्ते—वैतालीयविषमपादे षण्मात्रान्ते समे चाष्टमात्रान्ते । यौ—रगणयगणौ स्तः । शेष—सर्वमन्यलक्षणं तु । तथैव—वैतालीयवदेव ।

तच्छन्दः सुधीभिः--कविभिः । औपच्छन्दसिकम् उक्तं भणितमित्यर्थः । पिङ्गल-
सूत्रमपि “ गौपच्छन्दसिकम् ” (४ । ३३) ॥ १३ ॥

भा० टी०--वैतालीय छन्दके ही विषम पादमें ६ मात्राके और सम
पादमें ८ मात्राके अन्तमें रगण और यगण हो तो उसे “ औपच्छन्दसिक ”
छन्द कहते हैं ॥ १३ ॥

औपच्छन्दसिकका उदाहरण ।

“ परममनिरीक्षणानुरक्तं स्वयमत्यन्तनिगूढचित्तवृत्तिम् ।

अनवस्थितमर्थलुब्धमारादौपच्छन्दसिकं जहाति मित्रम् ॥ ”

आपातलिकालक्षणम् ।

आपातलिका कथितेऽयं भादुरुकावथ पूर्ववदन्यत् ॥ १४ ॥

छ० टी०--यदि विषमे षण्मात्रान्ते समेऽष्टमात्रान्ते । भाद् गुरुकौ--भगणात्
परकौ गुरु भवतः । अथ--अनन्तरम् । अन्यत्--सर्वम् । पूर्ववत्--वैतालीयवद्भवति ।
तदा इय आपातलिका कथिता--गदिता । वैतालीयमेव आपातलिका नाम वृत्त
भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

भा० टी०--यदि विषम चरणमें ६ मात्राके और सममें ८ मात्राके अन्तमें
भगण तथा उससे आगे २ गुरु हों और समस्त लक्षण वैतालीयके समान
ही हो तो यह “ आपातलिका ” कही गई है ॥ १४ ॥

आपातलिका छन्दका उदाहरण ।

“ पिङ्गलकेशी कपिलाक्षी वाचाटा विकटोन्नतदन्ती ।

आपातलिका पुनरेषा नृपति कुलेऽपि न भाग्यमुपैति ॥ ”

दक्षिणान्तिकालक्षणम् ।

तृतीययुग्दक्षिणान्तिका समस्तपादेषु द्वितीयलः ॥ १५ ॥

छ० टी०--यदि समस्तपादेषु वैतालीयचतुर्ष्वपि चरणेषु । द्वितीयलः--द्वितियो
लघुः । तृतीययुक्--तृतीयेन लघुना साक युज्यत इति तृतीययुक् द्वितीयमात्रा तृती-
याश्रिता भवतीत्यर्थः । तदा वैतालीयमेव 'दक्षिणान्तिका' नाम छन्दो भवतीत्यर्थः ।
न समात्र पराश्रितेत्यस्यापवादरूपमिदं वृत्तम् ॥ १५ ॥

भा० टी०--यदि वैतालीय छन्दके चारों ही चरणोंमें दूसरी मात्रा तीसरी
मात्रासे मिली हुई हो और शेष सर्व लक्षण वैतालीयके ही हों तो वह दक्षि-
णान्तिका छन्द कहता है ॥ १५ ॥

दक्षिणान्तिका छन्दका उदाहरण ।

“ यदा नरो दक्षिणान्तिकप्रयाणकालेपि प्रभोरिमौ ।
शिवेति वर्णौ सकृज्जपेत् सः इन्द्रचन्द्रादिप्रथामियात् ॥ ”

उदीच्यवृत्तिवृत्तलक्षणम् ।

उदीच्यवृत्तिर्द्वितीयलः सक्तोऽग्रेण भवेदयुग्मयोः ॥ १६ ॥

छ० टी०--अयुग्मयोः--वैतालीयस्यैवायुग्मयोर्विषमपादयोः प्रथमतृतीययोः ।
द्वितीयलः--द्वितीयो लघुः । अग्रेण--तृतीयेन लघुना सह । सक्तः--सम्मिलितः ।
सर्वमन्यञ्च वैलीयवदेव लक्षणञ्चेत्तदा उदीच्यवृत्तिवृत्त भवेत् ॥ १६ ॥

भा० टी०--वैतालीयके १ले और ३ रे चरणका दूसरा लघु तीसरे लघुके साथ मिला हो अर्थात् २ री मात्रा ३ री मात्रासे मिली हो और समस्त लक्षण वैतालीयके समान ही हो तो वह उदीच्यवृत्ति नामका छन्द हो ॥ १६ ॥

उदीच्यवृत्तिछन्दका उदाहरण ।

“ उदीच्यवृत्तिः सुरापगा मणिकर्णितटभूमिभूषिता ।
पुनातु मां पञ्चवाहिनी प्रथिता माधवबिन्दुसन्निधौ ॥ ”

प्राच्यवृत्तिलक्षणम् ।

पूर्वेण युतोऽथ पञ्चमः प्राच्यवृत्तिरुदितेति युग्मयोः ॥ १७ ॥

छ० टी०--युग्मयोः--वैतालीययुग्मयोस्समपादयोर्द्वितीयचतुर्थयोः पञ्चमः पञ्चमो लघुः पूर्वेण चतुर्थेन लघुना युतस्सर्वमन्यद्वैतालीयवद्भवति चेत्तदा प्राच्यवृत्तिः ।
उदिता--काथिता प्राज्ञैरिति शेषः ॥ १७ ॥

भा० टी०--यदि वैतालीय छन्दके २ रे और ४ थे चरणका ५ वां लघु पिछले (४ थे) लघुसे मिला हो अर्थात् ५ वी मात्रा ४ थी मात्रासे मिली हो और समस्त वैतालीयके समान ही हो तो वह “ प्राच्यवृत्ति ” नामका छन्द कहा गया है ॥ १७ ॥

प्राच्यवृत्ति छन्दका उदाहरण ।

“ दिननायककन्यया युता प्राच्यवृत्तिरथ जन्हुकन्यका ।
कमलात्मजजानिषेविता सा पुनातु भवपाशभेदिनी ॥ ”

प्रवृत्तकलक्षणम् ।

यदा समावोजयुग्मकौ पूर्वयोर्भवानि तत् प्रवृत्तकम् ॥ १८ ॥

छ० टी०--यदा ओजयुग्मकौ--वैतालीयस्यैवौजयुग्मकौ विषमसमपादौ ।
पूर्वयोः--पूर्वोक्तयोरुदीच्यवृत्तिप्राच्यवृत्त्योः । समौ--यथासंख्येन तुल्यौ स्तः ।

उदीच्यवृत्तिसमः प्रथमस्तृतीयः पादः प्राच्यवृत्तिसमो द्वितीयश्चतुर्थः पादो भवति तदा प्रवृत्तक नामच्छन्दो भवति ॥ १८ ॥

भा० टी०-यदि वैतालीयका प्रथम तृतीय चरण उदीच्यवृत्तिके और दूसरा तथा चौथा चरण प्राच्यवृत्तिके समान हो तो वह “प्रवृत्तक” नामका छन्द हो ॥ १८ ॥

प्रवृत्तक छन्दका उदाहरण ।

“जयं भरतवंशभूभृतां श्रूयतां श्रुतिमनोरसायनम् ।
पवित्रमधिकं शुभोदयं व्यासवक्रकथितं प्रवृत्तकम् ॥”

अपरान्तिकालक्षणम् ।

अस्य युग्मरचिताऽपरान्तिका ॥ १९ ॥

छ० टी०-अस्य-प्रवृत्तकस्य । युग्मरचिता-युग्मैश्चतुर्भिः समपादैः रचिता युग्मरचिता अपरान्तिका भवति । अयमाशयः=यस्याः प्रवृत्तकसमपादसमाश्रित्वारः पादाः सन्ति सा अपरान्तिका ज्ञेया ॥ १९ ॥

भा० टी०-जिसके प्रवृत्तक छन्दके समपादके समान चारों चरण हो उसे “अपरान्तिका” छन्द जानो ॥ १९ ॥

अपरान्तिका छन्दका उदाहरण ।

“स्थिरविलासनतमौक्तिकावली कमलकोमलाङ्गी मृगेक्षणा ।
हरति कस्य हृदयं न कामिनः सुरतकेलिकुशलऽपरान्तिका ॥”

चारुहासिनीलक्षणम् ।

अयुग्मवा चारुहासिनी ॥ २० ॥

छ० टी०-अस्य प्रवृत्तकस्यैव अयुग्मवा-अयुग्मैश्चतुर्विधमपादैर्भवः प्रादुर्भावो यस्याः सा अयुग्मवा चारुहासिनी कथ्यते ॥ २० ॥

भा० टी०-प्रवृत्तक छन्दके विषम पादके समान जिसके चारों चरण हो सो “चारुहासिनी छन्द” कहाता है ॥ २० ॥

चारुहासिनी छन्दका उदाहरण ।

“मनाक् प्रसूतदंतदीधितिः खरोल्लसितगण्डमण्डला ।
कटाक्षवलिता तु कामिनी मनो हरति चारुहासिनी ॥”

इति वैतालीयप्रकरणम् ॥

वक्रलक्षणम् ।

वक्रं नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेयोऽनुष्टुभि ख्यातम् ॥ २१ ॥

छ० टी०—अनुष्टुभि—अष्टाक्षरपादजातौ । आद्यात्—पादस्याद्यात् प्रथमा-
क्षरात् । परौ नसौ—नगणसगणौ । न स्याताम्—न भवेताम् । तथा अब्धेः—
चतुरक्षरात् परो यः—यगणो नियमेन स्यात् तत् वक्रनाम छन्दो भवेत् ॥ २१ ॥

भा० टी०—अनुष्टुप् (आठ अक्षरोकी पाद जाति) छन्दमें प्रत्येक चरणके
पहिले अक्षरसे आगे नगण और सगण नहीं हो तथा चौथे अक्षरसे आगे
यगण अवश्य ही हो, वह “वक्र” नामका छन्द होता है ॥ २१ ॥

वक्रछन्दका उदाहरण ।

“वक्रं संपूर्णचन्द्राभं लोके विख्यातमीशायाः ।
पूर्णश्चासौ मृगाङ्गो न लक्ष्म्यानीतं न पूर्णत्वम् ॥”

अन्यच्च—“दुर्भाषितेऽपि सौभाग्यं प्रायः प्रकुरुते प्रीतिः ।
मातुर्मनो हरन्त्येव दौर्लालित्योक्तिभिर्वालाः ॥”

पथ्यावक्रलक्षणम् ।

युजोर्जेन सरिद्धतुः पथ्यावक्रं प्रकीर्तितम् ॥ २२ ॥

छ० टी०—युजोः—वक्रस्यैव समपादयोर्द्वितीयचतुर्थयोः । सरिद्धतुः—साग-
राच्चतुर्थाक्षरात् । जेन—जगणेन कृत्वा पथ्यावक्र नाम वृत्त प्रकीर्तितम्—
कथितम् । विषमपादयोस्तु रचना वक्रवदेव ॥ २२ ॥

भा० टी०—वक्र छन्दके दूसरे चौथे चरणके चौथे वर्णसे परे जगण होने
पर “पथ्यावक्र” नामका छन्द कहाला है । इसके विषम पाद (१ ला
और ३ रा चरण) वक्रके समान ही रहना चाहिये ॥ २२ ॥

पथ्यावक्रका उदाहरण ।

“पार्वतीमौषधीमेकामपर्णां मृगयामहे ।
शूली हालाहलं पीत्वा यया मृत्युञ्जयो भवेत् ॥
वागर्थोविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥
नित्यं नीतिनिषण्णस्य राज्ञो राष्ट्रं न सीदति ।
नहि पथ्याशिनः काये जायन्ते व्याधिवेदनाः ॥”

विपरीतपथ्यावक्रलक्षणम् ।

ओजयोर्जेन वारिधेस्तदेव विपरीतादि ॥ १३ ॥

छ० टी०—ओजयोः—वक्रस्यैव विषमपादयोः प्रथमतृतीययोः । वारिधेः—चतुर्थाक्षरात् । जेन--परेण जगणेन । कृत्वा तदेव विपरीतादि—विपरीत विपरीतशब्दमादौ यस्य तत् विपरीतादि । विपरीतपथ्यावक्र नाम छन्दो भवति । समपादयोस्त्वत्र रचना वक्रवदेव ॥ २३ ॥

भा० टी०—वक्रछन्दके विषम पाद (१ ले और ३ रे चरण) के चौथे अक्षरसे परे जगण हो और समपाद (२ रा तथा ४ था चरण) वक्रके समान ही हो तो वह “ विपरीतपथ्यावक्र ” नामक छन्द कहाता है ॥ २३ ॥

विपरीतपथ्यावक्रका उदाहरण ।

“ भर्तुराज्ञानुवर्तिनी या स्त्री तस्याः स्थिरा लक्ष्मीः ।
स्वप्रभुत्वाभिमानिनी विपरीता परित्याज्या ॥ ”

चपलावक्रलक्षणम् ।

चपलावक्रमयुजोर्नकारश्चेत् पयोराशेः ॥ २४ ॥

छ० टी०—अयुजोः—वक्रस्यैवायुजोः—विषमपादयोः । पयोराशेश्चतुर्थाक्षरात् । नकारः—परो नगणश्चेत् । समपादयोस्तु वक्रवदेव रचना, चतुर्थाक्षरात् परो यगणो भवेदित्यर्थः । तदा चपलावक्र नाम वृत्त भवति ॥ २४ ॥

भा० टी०—यदि वक्र छन्दके १ ले और ३ रे चरणके चौथे अक्षरसे परे नगण हो और समपाद (२ रे और ४ थे चरण) में चौथे वर्णसे परे यगण ही हो तो वह “ चपलावक्र ” छन्द कहाता है ॥ २४ ॥

चपलावक्र छन्दका उदाहरण ।

“ क्षीयमानाग्रदशना वज्रनिर्मासनासाग्रा ।
कन्यका वाक्यचपला भजते धूर्तसौभाग्यम् ॥ ”

युग्मविपुलालक्षणम् ।

यस्यां लः सप्तमौ युग्मे सा युग्मविपुला मता ॥ २५ ॥

छ० टी०—यस्यामनुष्टुभि युग्मे—समपादे । सप्तमः—सप्तमोऽक्षरः । लः लघुः (।) स्यात् विषमपादे तु तुर्याक्षरात् परो यगण एव स्यात् । सा—अनुष्टुप् । युग्मविपुला मताऽभिप्रेतेत्यर्थः । ननु पथ्यावक्रलक्षणान्तर्भूतत्वात् पौनस्तमेतदिति चेन्न, विपुलाऽधिकारस्येदानीमादिश्यमानत्वात्तद्विनाऽनुपपत्तेः ॥ २५ ॥

भा० टी०—जिस अनुष्टुप् (८ अक्षरके चरणवाले) छन्दके समपाद (२ रे और ४ थे चरण) में सातवां अक्षर लघु हो । और विषमपाद (१ ले और

३ रे चरण) के ४ थे वर्णसे आगे यगण ही हो तो उसे “ युग्मविपुला ” नामक छन्द जानो ॥ २५ ॥

युग्मविपुलाका उदाहरण ।

“ विपुलश्रोण्युरुस्फिग् या चन्द्रास्या विपुलस्तनी ।
विपुलानन्ददा नारी सा युग्मविपुला मता ॥ ”

सैतवस्याखिलेष्वपि ॥ २६ ॥

छ० टी०--मतान्तरमाह । सैतवस्य--सैतवाचायस्य मते । अखिलेषु--चतुर्ष्वपि पादेषु । सप्तमो वर्णो लघुरेव कर्तव्यः सा युग्मविपुला भवति ॥ २६ ॥

भा० टी०--विशेषता सैतवाचार्यके मतमें वह युग्मविपुला मानी गई है कि जिसके चारों चरणोंमें सातवां अक्षर लघु (ह्रस्व) ही हो ॥ २६ ॥

चारों चरणोंमें ह्रस्वाक्षरवाली युग्मविपुलाका उदाहरण ।

“ सैतवेन पथार्णवं तीर्त्वा दशरथात्मजः ।

रक्षःक्षयकरी पुनः प्रतिज्ञां कृतवान् विभुः ॥ ”

भविपुलालक्षणम् ।

भेनाव्वितो भाद्रिपुला ॥ २७ ॥

छ० टी०--अत्र सैतवस्येति निवृत्तम् चपलावक्रमयुजोरित्यस्मादयुजोरित्यनुवर्तनीयम् यस्यां लः सप्तमो युग्मेऽस्माद्युग्मे सप्तमो ल इत्यनुवर्तनीयम् । चार्थस्तु विपुलायामेवायुजोः--विषमपादयोः प्रथमतृतीययोः । अव्वित--चतुर्थाक्षरात् । भेन--परेण भगणेन । समपादे तु सप्तमो लघुश्चेत् तदा भात्--भकारादुत्तरा विपुला-भविपुला नाम छन्दो भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

भा० टी०--जो विपुलाके विषमपाद (१ ले और ३ रे चरण) के ४ थे वर्णसे आगे भगण (ऽ ॥) हो और समपाद (२ रे और ४ थे चरण) में ७ वां लघु वर्ण ही हो तो वह “ भविपुला ” छन्द कहाता है ॥ २७ ॥

भविपुलाका उदाहरण ।

“ चन्द्रानना मानवती-भकुंभविपुलस्तनी ।

मनोहरा हंसगमा कस्य न स्याद्रतिप्रदा ॥ ”

रविपुलालक्षणम् ।

इत्थमन्या रश्चतुर्थात् ॥ २८ ॥

छ० टी०--इत्थं--पूर्वोक्तप्रकारेण । विषमपादयोश्चतुर्थात्--चतुर्थाक्षरात् ।

रः--परो रगणो (५५ ।) भवति समपादयोश्च सप्तमो लघुरेव तदा अन्या--भवि-
पुलावदन्या रविपुला भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

भा० टी०--पूर्वोक्तरीत्यनुसारं विषम पादके ४थे वर्णसे आगे रगण ५५ हो
और समपादमें ७वां वर्ण लघु ही हो तो वह "रविपुला" छन्द कहाता है २८

रविपुलाका उदाहरण ।

“ महाबलो वेगगामी हनूमानअनी सुतः ।

नदन्नुग्रं दीर्घबाहुस्ततार विपुलांबुधिम् ॥ ”

नविपुलालक्षणम् ।

नोऽम्बुधेश्चेन्नविपुला ॥ २९ ॥

छ० टी०--अयुग्मपादयोः अम्बुधेश्चतुर्थाक्षरान्नः--नगणश्चेत् । समपादयोस्तु
सप्तमो लघुरेव सा नविपुला भवति ॥ २९ ॥

भा० टी०--पूर्वोक्त प्रकारानुसारं विषम पादके ४थे अक्षरसे आगे नगण
(॥१॥) हो और समपादमें ७वां वर्ण लघु ही हो तो उसे "नविपुला"
छन्द जानो ॥ २९ ॥

नविपुलाका उदाहरण ।

“ सुंदरी मानविपुला पूर्णचन्द्रनिभानना ।

कुरङ्गाक्षी पृथुतरस्तनी राजति रागिणी ॥ ”

तविपुलालक्षणम् ।

तोऽब्धेस्तत्पूर्वान्या भवेत् ॥ ३० ॥

छ० टी०--यत्र विषमपादयोः--अब्धेः चतुर्थाक्षरात् । तः--परस्तगणः ५५ ।
समपादयोः सप्तमो वर्णो लघुरेव सा अन्या तत्पूर्वा--तगर्णः पूर्वो यस्यां सा
तत्पूर्वा तविपुला भवतीत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम्--वक्रादीनां तविपुलीन्तेनां परस्पर-
संहत्या बहवो भेदा जहनीयाः ॥ ३० ॥

भा० टी०--यदि विषम पादके ४थे वर्णसे आगे तगण ५५ हो और सम-
पादमें ७वां वर्ण लघु ही हो तो वह "तविपुला" नामक छन्द कहाता है ३०

तविपुलाका उदाहरण ।

वन्दे देवं सोमेश्वरं जटामुकुटमंडितम् ।

खट्वाङ्गधरं चन्द्रमःशिखामणिविभूषितम् ॥ ”

इत्यनुष्टुप्प्रकरणम् ॥

अचलधृतिलक्षणम् ।

द्विकगुणितवसुलघुरचलधृतिरिति ॥ ३१ ॥

छ० टी०—द्विकगुणितवसुलघुः—द्वावेव द्विकौ द्विकाम्यां गुणिताः द्विकगुणिताः द्विगुणिताः वसवोऽष्टौ लघवो यस्यां सां द्विकगुणितवसुलघुः षोडशलघुः । अचलधृतिः इति—षोडशलध्वक्षरात्मकमचलधृतिर्नामछन्दोभवतीत्यर्थः । पिङ्गलाचार्यैस्त्वय गीत्यार्येत्युक्ता । अत्रारभ्याधिकारसमाप्तिपर्यन्तमेकैकत्यैव पादस्य लक्षणमुक्तम्, तत्समानमेवान्येषामपि पादत्रयाणां लक्षण बोध्यम् । चतुर्ष्वपि षोडषु मात्राणां समानत्वादेवैतन्मात्रासमप्रकरणमुच्यते ॥ ३१ ॥

भा० टी०—अचलधृतिका जिसके प्रत्येक चरणमें सोलह लघु (ह्रस्व) वर्ण हो सो “अचलधृतिनामक” छन्द कहाता है । इसीको पिङ्गलाचार्यजीने गीती आर्यानामका छन्द कहा है ॥ ३१ ॥

अचलधृतिका उदाहरण ।

“मदकलखगकुलकलरवमुखरिणि । विकसितसुरभितपरिमल सुरभिनि । गिरिवरपरिसरसरसि मंहति खलु । रतिरतिशयमिह मम हृदि विलसति ॥”

मात्रासमकलक्षणम् ।

मात्रासमकं नवमो लग्नान्तम् ॥ ३२ ॥

छ० टी०—पिङ्गलाचार्यैः “गान्ता द्विर्वसवो मात्रासमकलनवमः” इत्युक्तत्वादत्राधिकारे मात्राः षोडशैव भवन्ति ताश्च कविभिर्यथेच्छ गुरुलघुमिश्रिताः कार्यास्तासु या नियम्यते सा नियमोक्तैव कार्येति नियमः । श्लोकार्थस्तु यस्य नवमः—षोडशमात्रासु नवमो मात्राभागः । ल—लघुर्भवति तन्मात्रासमकं नाम छन्दो भवति किंविशिष्ट छन्दः ? गान्तम्—ग अन्तेऽवसाने यस्य तद्गान्तम् । मात्रासमकमस्य गान्तमिति विशेषण ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

भा० टी०—मात्रासमाधिकारमें गुरु लघुमिश्रित १६ मात्रा ही प्रत्येक चरणमें होती हैं । जिस छन्दके प्रत्येक चरणमें १६ मात्राओंमेंसे ९ वी मात्रा स्वतन्त्र लघुरूपा (केवल ह्रस्वाक्षरवाली) हो और अन्तही अन्तमें गुरु वर्ण (दीर्घाक्षर) ही तो उसे “मात्रासमक” नामक छन्द जानो ॥ ३२ ॥

मात्रासमकका उदाहरण ।

“धूलीधूसरकृततनुशोभः प्रकटितनूतनदशनद्वन्द्वः ।

प्रमुदितवदनो जटिलशिरस्कः खेलति मात्रासमकं बालः ॥

पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनम् ।
इह संसारे खलु दुस्तारे कृपया पारे पाहि मुरारे ॥ ”

विश्लोकलक्षणम् ।

जो नोथवाम्बुधेर्विश्लोकः ॥ ३३ ॥

छ० टी०—यत्र अम्बुधेः—मात्राचतुष्टयात् । परो जः—जगणः । अथवेति पक्षान्तरे वा । नः—नगणो भवति । स विश्लोकः—विश्लोकनाम छन्दो भवति । शेषं सर्वं पूर्वदेव लक्षणं ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥

भा० टी०—जिसके प्रत्येक चरणमें ४ मात्रासे आगे जगण (।।।।) हो अथवा नगण (।।।) हो तो वह “विश्लोक” नामका छन्द होता है शेष लक्षण पूर्वके समान ही जानो ॥ ३३ ॥

जगणके विश्लोकका उदाहरण ।

“ मा कुरु गुरोः कदाप्यपमानं कर्तुस्तपोयशःश्रीज्ञानम् ।
नश्यति बलं सखे सद्दानं प्राञ्चं पठात्र शक्राख्यानम् ॥ ” (मत्कृति)

नके विश्लोकका उदाहरण ।

“ भ्रातर्गुणरहितं विश्लोकं दुर्नयकरणकदार्थतलोकम् ।
जातं महति कुलेऽप्यवनीतं मित्रं परिहर साधु विगीतम् ॥ ”

वानवासिकालक्षणम् ।

तद्युगलाढानवासिका स्यात् ॥ ३४ ॥

छ० टी०—तद्युगलात्—तस्याम्बुधेर्युगल तद्युगल तस्मात्तद्युगलात् । अष्टाम्यो मात्राभ्यः परो जगणो नगणो वा स्यात्तदा वानवासिकानाम छन्दो भवति ॥ ३४ ॥

भा० टी०—आठमात्रासे आगे जगण (।।।।) अथवा नगण (।।।) हो तो वह वानवासिका नामका छन्द होता है शेष लक्षण पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

(ज) वानवासिकाका उदाहरण ।

“ साध्वी सीता रमांशजाता जनको जनको धरा सुमाता ।
यस्या रामो धवो नृपाता चित्रं चैतद् वने प्रयाता ॥ ” (मत्कृतिः)

(न) वानवासिकाका उदाहरण ।

“ मन्मथचापध्वानेरमणीयः सुरतमहोत्सवपटहानेनादः ।
वनवासस्त्रीस्वनितविशेषः कस्य न चित्तं रमयति पुंसः ॥ ”

चित्रालक्षणम् ।

वाणाष्टनवसु यदि लश्चित्रा ॥ ३५ ॥

छ० टी०--यदि-यदा । बाणाष्टनवसु-पञ्चमाष्टमनवमेषु मात्रास्थानेषु । लः लघुर्भवति । तदा चित्रा नाम छन्दः स्यात् ॥ ३९ ॥

भा० टी०--यदि ५ वीं, ८ वीं और ९ वीं मात्राके स्थानमें ह्रस्व अक्षर हो तो वह "चित्रा" छन्द जानो ॥ ३९ ॥

चित्राका उदाहरण ।

"यदि वाञ्छसि परपदमारोढुं मैत्रीं परिहर सह वनिताभिः ।

मुह्यति मुनिरपि विषयासङ्गाच्चित्रा भवति हि मनसो वृत्तिः ॥ "

उपचित्रालक्षणम् ।

नवमे भवति गुरादुपचित्रा ॥ ३६ ॥

छ० टी०--नवमे-नवममात्रास्थाने । गुरौ-द्विमात्रिके दीर्घाक्षरे सति उपचित्रा भवति । नवमे गुरावित्यनेन नवममात्रायाः पर्युक्तत्वं सूचितम् । तथा च सूत्रम्--" पर्युक्तेनोपचित्रा-४-४६ " ॥ ३६ ॥

भा० टी०--यदि ९ वीं मात्राके स्थानमें गुरु (दो मात्रावाला दीर्घाक्षर) हो तो वह "उपचित्रा" छन्द जानो यहां गुरु अक्षरके कहनेसे यह बात सिद्ध होती है कि उपचित्रा छन्दमें ९ वीं मात्रा १० वीं मात्राके साथ मिली रहती है ॥ ३६ ॥

उपचित्राका उदाहरण ।

" यच्चित्रं गुरुसक्तमुदारं विद्याभ्यासमहाव्यसनं वा ।

पृथ्वी तस्य गुणैरुपचित्रा चन्द्रमरीचिनिभैर्भवतीयम् ॥ "

पादाकुलकलक्षणम् ।

यदतीतकृतविविधलक्ष्मयुतैर्मात्रासमादिपादैः कलितम् ।

अनियतवृत्तपरिमाणसहितं प्रथितं जगत्सु पादाकुलकम् ॥ ३७ ॥

छ० टी०--यत्-यद्वृत्तम् । मात्रासमादिपादैः-मात्रासमा आदौ येषां तानि मात्रासमादीनि छन्दासि मात्रासमादीनां मात्रासमक-विश्लोक-वानवासिका-चित्रोपचित्राछन्दसाम् । पौदः-पञ्चानामपि यैः कैश्चिदपि चतुर्भिश्चरणैः । कलितम्-

राचितम् । तद्वृत्तं जगत्सु-लोकेषु । पादाकुलकं प्रथितं-ख्यातम् । किंविशिष्टैः पादैः अतीतकृतविविधलक्ष्मयुतैः-अतीतं कृतम् अतीतकृतं पूर्वकृतं यद्विविधं विचित्रं लक्ष्म लक्षणं तेन युतैः युक्तैरित्यर्थः । किंविशिष्टम् पादाकुलकम् अनियतवृत्त-

परिमाणसंहितम् अनिवर्तते मर्गाद्वारहितमनिश्चितं । अदृत्तानां—मात्रासमादीनां । परि-
माणं तेन सहित—समन्वितमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

भा० टी०—जो छन्द १ मात्रासमक २ विश्लोक ३ वानवासिका ४ चित्रा
और ५ उपचित्रा इन पांचो छन्दोंमें चाहे जिसका एक एक चरण लेकर
४ चार चरणोंसे रचा गया हो वह छन्द लोकमें “पादाकुलक” कहाता है ॥ ३७ ॥

पादाकुलकका उदाहरण ।

“दक्षिणमारुतचलिताशोकं कोकिलकलरवमुदिते लोके ।

सुगन्धे मन्मथसुहृदि वसन्ते पादाकुलकं याति पतिस्ते ॥

अन्यच्च—“कोऽहं कस्त्वं कुत आयातः का ते जननी कस्ते तातः ।

इति परिभाषय सर्वासारं सर्वं त्यक्त्वा स्वप्नविचारम् ॥”

इति मात्रासमकप्रकरणम् ॥

गुरुलघुज्ञानक्रिया ।

वृत्तस्य लो विना वर्णैर्गावर्णा गुरुभिस्तथा ।

गुरवो लैर्दले नित्यं प्रमाणमिति निश्चितम् ॥ ३८ ॥

छ० टी०—निखिलवृत्तानां गुरुलघुज्ञानार्थं क्रियामाह । वृत्तस्य—गुरुलघुज्ञान-
मिष्टस्य यस्यकस्यापि छन्दसः । लः—सर्वमात्रासंख्याङ्करूपा लघवः । वर्णैः—वृत्ताक्षर-
संख्याङ्कैः । विना—रहिताः । गाः गुरवः गुरुसंख्याङ्का भवन्ति । गुरुभिः—गुरु-
संख्याङ्कैः । विना—रहितास्त एव मात्रासंख्यारूपा लघवः वर्णाः वृत्ताक्षरसंख्यांका
भवन्ति । तथा—तथैव । गुरुभिः—गुरुसंख्याङ्कैः । विना—रहिताः । वर्णाः—
वृत्ताक्षरसंख्याङ्काः । लः—लघुसंख्याङ्काः भवन्तीत्येका क्रिया ॥ द्वितीयाञ्चाह ॥
त एव सर्वमात्रासंख्याङ्करूपा लघवः । लैर्लघुभिः लघुसंख्याङ्कैः । विना—रहिताः ।
पुनस्तेषां दलेऽर्द्धे—अर्द्धसंख्याङ्के कृते सति तत्संख्याङ्काः । गुरवः—गुरुसंख्याङ्का
भवन्तीति । नित्यम्—अजस्रम् । प्रमाणम्—गुरुलघुप्रमाणम् । निश्चितं—निर्णीतमि-
त्यर्थः । अत्र पृथग्विनानानामिस्तृतीयान्यतरस्यामित्यनेन तृतीया ॥ ३८ ॥

भा० टी०—क्रिया १ ली—जिस किसी छन्दके गुरु लघु जानना हो उसकी
पहिले गुरु और लघुरूप समस्त मात्राओंकी लघुरूपसंख्या कर लो उस
लघुरूप की हुई मात्रासंख्यामें छन्दकी वर्णसंख्या घटानेसे शेषाङ्क गुरुसंख्या
होगी यह गुरुसंख्या पूर्वोक्तमात्रासंख्यामें घटानेसे शेष वर्णसंख्या और
वर्णसंख्यामें घटानेसे शेष लघुसंख्या होगी, इस प्रकार प्रत्येक छन्दके गुरु-
लघुवर्ण जानलेना चाहिये ।

क्रिया २ री-लघुरूप की हुई मात्रासंख्यामें छन्दके लघु वर्णोंकी संख्या घटानेसे जो शेषसंख्या रही उसकी आधी संख्या करो वही गुरुसंख्या होगी इस प्रकार गुरु लघुके जाननेका प्रमाण नित्य निश्चित किया गया है ॥ ३८ ॥

उदाहरण ।

“माधवोमाधवावीशौ सर्वसिद्धिविधायिनौ ।

वन्दे परस्परात्मानौ परस्परानुतिप्रियौ ॥”

१ ली क्रिया- इस छन्दमें कुल मात्रासंख्या ५१ है इसमें छन्दकी वर्ण-संख्या ३२ घटानेसे शेष अङ्क १९ रहे यह १९ गुरुसंख्या हुई (इस छन्दमें १९ गुरु हैं) इस गुरुसंख्या १९ को पूर्वमात्रासंख्या ५१ में घटानेसे शेषाङ्क ३२ रहे यह ३२ वर्णसंख्या हुई (इस छन्दमें ३२ वर्ण हैं) इस वर्णसंख्या ३२ में गुरुसंख्या १९ घटानेसे शेषाङ्क १३ लघुसंख्या हुई इस क्रियासे यह जाना गया कि इस छन्दमें १९ गुरु और १३ लघु हैं । यह १ ली क्रिया हुई ॥

२ री क्रिया- मात्रासंख्या ५१ में लघुवर्ण १३ संख्या घटानेसे शेष संख्या ३८ रही इसकी आधी संख्या की गई तो १९ हुई यह १९ गुरुसंख्या जानो इस २ री क्रियासे गुरुसंख्या निकाल पूर्व १ ली क्रियानुसार वर्ण संख्या निकाललो ॥

शिखालक्षणम् ।

शिखिगुणितदशलघुरचितमपगतलघुयुगलमपरमिदमखिलम् ।

सगुरु शकलयुगलकमपि सुपरिवटितललितपदनिचिति भवति शिखा ।

छ० टी०-शिखा अस्यास्तीति शिखी वह्निस्त्रिसख्यावाचकोऽग्निः शिखिभि-
स्त्रिभिर्गुणिता दश लघवः शिखिगुणितदशलघवः शिखिगुणितदशलघुभिः त्रिश-
लघुभिः रचितं यत्तत् शिखिगुणितदशलघुरचितम् । पुनः किं विशिष्टम् ।
अपगत लघोर्युगलं यस्मात्तत् अपगतलघुयुगलम् अष्टाविंशतिलघुरचितमित्यर्थः ।
इद-पूर्वार्धम् । अपरम्-उत्तरार्धम् । अखिलं-समग्रं त्रिशलघुयुतमेवेत्यर्थः । तथा
शकलयुगलक-पूर्वोत्तरार्धद्वयमपि । सगुरु-गुरुणा सहितं यत्तत् सगुरु पूर्वार्धेऽष्टा-
विंशतिलघुवर्णान्ते चोत्तरार्धे त्रिशलघुवर्णान्ते गुरुः इत्यर्थः । तथा सु शोभनप्रका-
रेण परिवटितानां ललितानां पदानां निचितिः समूहो रचना वा यत्रेति तत्
सुपरिवटितललितपदनिचिति । शिखा-शिखा नाम छन्दो भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

भा० टी०-जिसके पूर्वार्ध (१ ले दल) में २८ लघुवर्णोंके अन्तमें १ गुरु होय और उत्तरार्ध (२ रे दल) में ३० लघु वर्णोंके अन्तमें गुरु होय वह “शिखा” छन्द कहाता है ॥ ३९ ॥

शिखाका उदाहरण । (मत्कृतिः)

“ जय जय सुरवर भव भवभयहर शशधर धररुजमुपहर मे ।
त्रिनयन खलदलदहन सुमतिकर दशकर सुखकर वस हर हृदि मे ॥ ”

खञ्जालक्षणम् ।

विनिमयविहितशकलयुगललघु ललितपदविततिरचितगणनिचया ।
श्रुतिसुखकृदियमपि जगति जशिरुपगतवति जि सति भवति खजा ॥

छ० टी०-इय-शिखैव । विनिमयेन व्यत्ययेन विहितं यत् शकलयुगलं दल-
द्वय पूर्वोत्तरार्द्धम् । तस्य लववस्तैर्ललितानि यानि पदानि तेषां विततिः श्रेणि-
स्तथा रचितो निबद्धो गणनिचयो गणसमूहो यस्या सा विनिमयविहितशकल-
युगललघुपदविततिरचितगणनिचया । श्रुतेः श्रवणस्य सुखं करोतीति श्रुतिसुख-
कृत् श्रवणसुखकारिणीत्यभूता । जगति-लोके । खजा-भवति । क सति
जि-चवर्गपञ्चमाक्षरे अकारे । जस्य-खजाशब्दस्थितजकारस्य । शिरः-ऊर्ध्व-
भागस्तम् उपगतवति सति । खजेत्यस्य जकारोर्ध्वभागे अयोगे खजापि खञ्जा
नाम छन्दोभवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

भा० टी०-जो शिखाका पूर्वार्ध (१ ला भाग) उत्तरार्धकी जगह और
उत्तरार्ध (२ रा भाग) पूर्वार्धकी जगह हो तो वह “ खजा ” छन्द कहाता
है ॥ ४० ॥

खंजाका उदाहरण । (मत्कृतिः)

“ कमलजनुतपदकमल कमलकर करधृतदरवर खलु सुजनकृते ।
श्रुतिपथरत सदवितुमिह भवति हि कमलनयन भुवि जानिरजते ॥ ”

अनङ्गक्रीडालक्षणम् ।

अष्टावर्धे गा द्यभ्यस्ता यस्याः साऽनङ्गक्रीडोक्ता । दलमपरमपि
वसुगुणितसलिलनिधिलघुकविरचितपदवितति भवति ॥ ४१ ॥

छ० टी०-यस्या अर्धे-पूर्वार्द्धे । अष्टौ गा गुरवो भवन्ति किं विशिष्टा गाः ?
द्वाम्यामभ्यस्ता गुणिता द्यभ्यस्ताः द्विगुणिताः षोडशेत्यर्थः । अपरं दलम्-उत्त-
रार्धम् अपि । वसुगुणितैः-अष्टगुणितैः । सलिलनिधिभिश्चतुर्भिर्लघुकैः द्वात्रिंश-
लघुभिः विरचिता पदानां विततिः श्रेणिर्यस्मिन् तत् वसुगुणितसलिलनिधिल-
घुकविरचितपदवितति । सा अनङ्गक्रीडा उक्ता कविमिरिति शेषः । अनङ्गक्री-

डायाः पूर्वाद्धे षोडश गुरुश्चोत्तरार्धे द्वात्रिंशल्लघवो भवन्तीति. नियमः । पिङ्गला-
चार्यैस्सौम्यशिखेयमुक्ता ॥ ४१ ॥

भा० टी०—जिसके पूर्वार्धमें १६ गुरु (दीर्घ) वर्ण और उत्तरार्धमें ३२ लघु
(ह्रस्व) वर्ण हो सो “अनंगक्रीडा” नामक छन्द कहा गया है ॥ ४१ ॥

अनंगक्रीडाका उदाहरण ।

“आत्मज्योतिर्योगाभ्यासाद् दृष्ट्वा दुःखच्छेदं कुर्यात् ।

यदि सुखमनुपममपरमभिलषसि परिहर युवतिषु रतिमतिशयमिह ॥ ”

अतिरुचिरालक्षणम् ।

त्रिगुणनवलधुरवसितिगुरुरिति दलयुगकृततनुरतिरुचिरा ॥ ४२ ॥

इति श्रीकैदारभट्टकृते वृत्तरत्नाकरे मात्राप्रकरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥

छ० टी०—त्रिभिर्गुणितास्त्रिगुणास्त्रिगुणा नव सप्तविंशतिसंख्यकाः लघवो
यस्या सा त्रिगुणनवलधुः अवसितौ सप्तविंशतिलघ्ववसाने गुरुर्यस्यास्ता अवसिति-
गुरुः । इति एवम् । दलयुगेन खण्डद्वयेन—पूर्वोत्तराभ्यां । कृता तनुराकृतिर्यस्याः
सा दलयुगकृततनुः समानोभयदलेत्यर्थः । अतिरुचिरा—अतिरुचिरा नाम
छन्दो भवति ॥ ४२ ॥

भा० टी०—जिसके पूर्वार्ध और उत्तरार्ध दोनोंहीमें सत्ताईस सत्ताईस लघु
(ह्रस्व) वर्णोंके अंतमें एक एक गुरु (दीर्घ) वर्ण हो वह “अतिरुचिरा”
नामक छन्द कहाता है ॥ ४२ ॥

अतिरुचिराका उदाहरण ।

जनप जयति जगदधर तव हि जलधरतनुछविरतिरुचिरा ।

ब्रजजनसुखकर गिरिधर जंगति सुरनरमुनिवरहृदयहरा ॥ (मत्कृतिः)

इति श्रीकविराजदाधीचपण्डित शारसरामशास्त्रिविरचितायां

छन्दःसुबोधिन्या सरलाया च मात्राप्रकरणनिरूपणं

नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीछन्दोलक्षणम् ।

१ उक्तायाम्—गः श्रीः ॥ १ ॥

छ० टी०—अथोक्तादिक्रमेण वर्णवृत्तानि कथ्यन्ते । तत्रादौ श्रीछन्दोलक्षणम् ।
उक्तायामेकाक्षरपादजातौ प्रतिचरणे यदैको गः—गुरुः । भवति तदा श्रीः—श्रीनाम
छन्दस्स्यात् ॥ १ ॥

भा० टी०—अव पूर्वोक्त उक्ता आदिके क्रमसे वर्ण छन्दोको कहते हैं इनमें
१ चरणके समान ही ४ रो चरणोके लक्षण जानो । श्रीछन्दका लक्षण—१ उक्ता
(एक अक्षरके चरणवाली) जातिमें प्रत्येक चरणमें एक एक गुरु (४ रो चर
णमें ४ गुरु) हो तो वह “श्रीछन्द” कहाता है ॥ १ ॥

श्रीछन्दका उदाहरण ।

“श्रीस्तं सा स्यात् ॥”

स्त्रीछन्दोलक्षणम् ।

२ अत्युक्तायाम्—गौ स्त्री ॥ २ ॥

छ० टी०—अत्युक्तायां—द्व्यक्षरपादजातौ । गौ—प्रतिपादे द्वौ गुरु स्तः ।
तदा स्त्रीनाम छन्दः स्यात् ॥ २ ॥

भा० टी०—अत्युक्ता (दो अक्षरके चरणवाली) जातिमें प्रत्येक चरणमें दो
दो गुरु (४ रो चरणमें ८ गुरु) हो तो वह “स्त्री छन्द” जानो ॥ २ ॥

स्त्रीछन्दका उदाहरण ।

“धीश्चेत्पुंसः । श्रीः स्त्री च स्यात् ॥” (मत्कृतिः)

नारीछन्दोलक्षणम् ।

३ मध्यायाम्—मो नारी ॥ ३ ॥

छ० टी०—मध्याया—त्र्यक्षरपादजातौ । यदा मः—मगणः ५ ५ ५ तदा
नारीनाम छन्दः स्यात् ॥ ३ ॥

भा० टी०—मध्या (३ अक्षरके चरणवाली) जातिमें यदि प्रत्येक चरणमें
मगण (५ ५ ५) ही हो तो वह “नारीछन्द” जानो ॥ ३ ॥

नारीछन्दका उदाहरण ।

“संसारे या साध्वी । सा धन्या वै नारी ॥” (मत्कृतिः)

मृगीछन्दोलक्षणम् ।

रो मृगी ॥ ४ ॥

छ० टी०—मध्यायामेव प्रत्येकपादे यदि रः—रगणो भवति ऽ । ऽ तदा मृगीछन्दः स्यात् ॥ ४ ॥

भा० टी०—जो मध्या (३ अक्षरके चरणवाली) जातिके प्रत्येक चरणमें रगण (ऽ । ऽ) ही हो तो वह “मृगीछन्द” जानो ॥ ४ ॥

मृगीछन्दका उदाहरण ।

“सा मृगी प्रेक्षणा । पार्वती पातु नः ॥”

कन्याछन्दोलक्षणम् ।

४ प्रतिष्ठायाम्—मगौ चैत्कन्या ॥ ५ ॥

छ० टी०—प्रतिष्ठायाम्—चतुरक्षरपादजातौ । मगौ—म् च गश्च मगौ मग-
णश्चकंगुरुः प्रतिपादे चैत्तदा कन्या—कन्याछन्दो भवति ॥ ५ ॥

भा० टी०—यदि प्रतिष्ठा (४ अक्षरके चरणवाली) जातिके प्रत्येक चरणमें मगण (ऽ ऽ ऽ) और एक गुरु हो तो वह “कन्या छन्द” कहाता है ॥ ५ ॥

कन्याछन्दका उदाहरण ।

“भास्वत्कन्या सैका धन्या । यस्याः कूले कृष्णोऽखेलत् ॥

पङ्क्तिछन्दोलक्षणम् ।

५ सुप्रतिष्ठायाम्—मगौ गिति पङ्क्तिः ॥ ६ ॥

छ० टी०—सुप्रतिष्ठायाम्—पञ्चाक्षरपादजातौ । गश्च गश्च गौ म् च गौ च
मगौ—मगणो ऽ ॥ गुरुद्वय च प्रतिपादे स्यात् तदा पङ्क्तिछन्दः स्यात् ॥ ६ ॥

भा० टी०—यदि सुप्रतिष्ठा (५ वर्णके चरणवाली) जातिके प्रत्येक चरणमें मगण (ऽ । ।) और २ गुरु हो तो वह “पङ्क्तिछन्द” कहाता है ॥ ६ ॥

पङ्क्तिछन्दका उदाहरण ।

“नीरदपङ्क्तिश्यामलदेहम् । माधवमेकं पूजय देवम् ॥”

तनुमध्याछन्दोलक्षणम् ।

६ गायत्र्याम्—त्यौ स्तस्तनुमध्या ॥ ७ ॥

छ० टी०—यदा गायत्र्यां—षडक्षरपादजातौ । त्यौ—तगण (ऽ ऽ ।)
यगणौ । ऽ ऽ स्तस्तदा तनुमध्याछन्दः स्यात् । पादान्तेऽत्र विश्रामः ॥ ७ ॥

भा० टी०—गायत्री (६ अक्षरके पादवाली) जातिमें यदि तगण और यगण प्रत्येक चरणमें हो तो वह “तनुमध्या” छन्द कहाता है ॥ ७ ॥

तनुमध्याका उदाहरण ।

“बाला मृगनेत्री विंशधररम्या । प्राप्या नहि भाग्यैर्हनिस्तनुमध्या ॥”

शशिवदनाछन्दोलक्षणम् ।

शशिवदना न्यौ ॥ ८ ॥

छ० टी०—यदि षडक्षरपादजातावेव न्यौ—नगण । । । यगणौ । । S S ।
स्तस्तदा शशिवदनाछन्दः स्यात् । इदमेव चण्डरसावृत्तमिति केचित् ॥ ८ ॥

भा० टी०—जो ६ अक्षरके पादवाली जातिमें ही प्रत्येक चरणमें नगण (।।।)
और यगण (। SS) हो तो वह “शशिवदना” छन्द कहा जाता है ॥ ८ ॥

शशिवदनाका उदाहरण । (मत्कृतिः)

“ भज भवमीक्षं भवभयनाशम् । कविवर किं ते शशिवदनाभिः ॥ ”

वसुमतीछन्दोलक्षणम् ।

त्सौ चेद्वसुमती ॥ ९ ॥

छ० टी०—यदि षडक्षरपादजातावेव त्सौ—तगण S S । सगणौ । । S
भवतस्तदा वसुमतीनाम छन्दः स्यात् ॥ ९ ॥

भा० टी०—जो ६ अक्षरके चरणवाली जातिमें ही प्रत्येक चरणमें तगण S S ।
और सगण । । S ये दोनो ही हों तो वह “वसुमती” नामका छन्द जानो ॥ ९ ॥

वसुमतीका उदाहरण ।

“ पृथ्वीधृतवता राज्ञा नयवता । उद्यज्जनपदा श्लाघ्या वसुमती ॥ ”

विद्युन्मालाछन्दोलक्षणम् ।

विद्युन्माला मो-मः ॥ १० ॥

छ० टी०—यदा षडक्षरपादजातावेव मः मः—मगण (S S S) S S S) द्वय
भवति तदा विद्युन्मालानाम छन्दो भवति ॥ १० ॥

भा० टी०—जो ६ अक्षरके पादवाली जाति (गायत्री) में ही प्रत्येक चर-
णमें दो मगण (S S S S S S) हो तो वह “विद्युन्माला” नामका छन्द जानो १०

विद्युन्मालाका उदाहरण । (मत्कृतिः)

“ भाति स्वाङ्कैर्वाला छात्रैर्विद्याशाला । शैले बन्धिज्ज्वला मेवर्विद्युन्माला ॥ ”

स्रग्विणीछन्दोलक्षणम् ।

स्याद्रौ स्रग्विणी ॥ ११ ॥

छ० टी०—यदा षडक्षरपादजातावेव, रौ—रगणौ द्वौ S । S S । S स्तस्तदा
स्रग्विणीछन्दः स्यात् ॥ ११ ॥

भा० टी०—यदि ६ अक्षरके पादवाली जातिमें ही प्रत्येक चरणमें दो रगण
हो तो वह “स्रग्विणी छन्द” जानो ॥ ११ ॥

-१ विद्युन्मालाको कहीं शेषराज छन्द भी माना है ।

सुग्विणी छन्दका उदाहरण ।

“कैमुदा कौमुदी भुज्यते सुन्दरी। सुप्रियासङ्गा विद्यते येषु तैः ॥”

सोमराजीछन्दोलक्षणम् ।

ययौ सोमराजी ॥ १२ ॥

छ० टी०—यदा षडक्षरपादजातावेव ययौ—द्वौ यगणौ । SS । SS स्तस्तदा सोमराजीछन्दस्स्यात् ॥ १२ ॥

भा० टी०—जो ६ अक्षरके चरणवाली जातिमें ही प्रत्येक चरणमें दो यगण हो तो वह “सोमराजी” छन्द जानो ॥ १२ ॥

सोमराजीछन्दका उदाहरण ।

“हरे सोमराजीसमा ते यशःश्रीः । जगन्मण्डलस्य छिनत्यन्धकारम् ॥”

सोमकुलछन्दोलक्षणम् ।

स्यान्मसौ सोमकुलम् ॥ १३ ॥

छ० टी०—यदा गायत्र्यामेव मसौ—भगण S S S सगणौ । । S स्तस्तदा सोमकुल छन्दस्स्यात् ॥ १३ ॥

भा० टी०—यदि ६ अक्षरके चरणवाली जातिमें ही प्रत्येक चरणमें भगण (S S S) और सगण (। । S) हो तो वह “सोमकुल” छन्द जानो ॥ १३ ॥

सोमकुल छन्दका उदाहरण । (मत्कृतिः)

“धातुः प्रार्थनया यत्रासीद्धि हरिः । कृष्णः कंसहरो धन्यं सोम कुलम् ॥”

कामलतिकाछन्दोलक्षणम् ।

कामलतिका भ्यौ ॥ १४ ॥

छ० टी०—यदा गायत्र्यामेव भ्यौ—भगण S । । । S S यगणौ भवतस्तदा कामलतिकाछन्दो भवति ॥ १४ ॥

भा० टी०—जो ६ अक्षरके पादजातिमें ही प्रत्येक चरणमें भगण (S) और यगण (। S S) हो तो वह “कामलतिका” छन्द जानो ॥ १४ ॥

कामलतिका छन्दका उदाहरण । (मत्कृतिः)

“कामिजनलोला कामदकपोला । कामिजनकाङ्क्षी कामलतिकास्त्री ॥”

मधुमतिच्छन्दोलक्षणम् ।

७ उष्णिहि-मधुमति ननगाः ॥ १५ ॥

छ० टी०-उष्णिहि-सप्ताक्षरचरणजातौ । मधुमति-मधुमतिच्छन्दसि ।
ननगाः-नश्च नश्च गश्च ननगाः । । । । । ५ प्रतिचरणे नगणनगणगुरवो
भवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

भा० टी०-उष्णिक् (७ अक्षरके पादवाली जातिमें) दो नगण (। । । । ।)
गुरु प्रत्येक चरणमें हो तो उसे " मधुमतिछन्द " जानो ॥ १५ ॥

मधुमतिछन्दका उदाहरण ।

" मधुमति वदने सरसिजदमने । अलिवरसुभगं विलसति नयनम् ॥ "

कुमारललिताछन्दोलक्षणम् ।

कुमारललिता जसौग ॥ १६ ॥

छ० टी०-यदि सप्ताक्षरपादजातावेव जसौ-जगण । ५ । सगणौ । । ५
गुरुश्चैकस्तदा कुमारललिताछन्दः स्यात् । केचिदत्र-द्वाभ्यां पञ्चभिश्च यतिः
कथयन्ति ॥ १६ ॥

भा० टी०-जो ७ अक्षरके चरणवाली जातिके प्रत्येक चरणमें जगण
(। ५ ।) सगण (। । ५) और एक गुरु (दीर्घ वर्ण) हो तो उसे " कुमा-
रललिता " छन्द जानो ॥ १६ ॥

कुमारललिताका उदाहरण ।

" पतिर्जगति यस्याधिको न वयसा वै ।

कुमारललिता सा कुलात् पतति नारी ॥ "

हंसमालाछन्दोलक्षणम् ।

सरगाः हंसमाला ॥ १७ ॥

छ० टी०-सप्ताक्षरपादजातौ यदा प्रतिपादे सरगाः-सगण । ५ सगण
५ । ५ गुरवो भवन्ति । तदा हंसमालाछन्दः स्यात् ॥ १७ ॥

भा० टी०-जो ७ अक्षरके पादवाली जातिके प्रत्येक चरणमें सगण
(। । ५) सगण (५ । ५) और एक गुरु ५ (दीर्घवर्ण) हो तो उसे " हंसमाला "
छन्द जानो ॥ १७ ॥

हंसमालाछन्दका उदाहरण ।

“मनुजानां मनो वै जगति स्त्री विशाला ।

हरते दर्शनाद् गगने हंसमाला ॥” (मत्कृतिः)

मदलेखाछन्दोलक्षणम् ।

म्सौ गः स्यान्मदलेखा ॥ १८ ॥

छ० टी०—यदा उष्णिहि म्सौ—मगणसगणौ । गः—गुरुश्चैकः । तदा मद-
लेखा—मदलेखाछन्दः स्यात् ॥ १८ ॥

भा० टी०—जो ७ अक्षरके चरणवाली जातिके प्रत्येक पादमें मगण (५५५)
सगण (५५५) और एक गुरु हो तो उसे “मदलेखा” छन्द जानो ॥ १८ ॥

मदलेखा छन्दका उदाहरण ।

“लावण्याम्भसि मग्ने तस्याः काममहेभे ।

भ्रष्टेयं स्तनकुम्भाद्रोमाली मदलेखा ॥”

विद्युन्मालाछन्दोलक्षणम् ।

८ अनुष्टुभि—मौ मो गो गो विद्युन्माला ॥ १९ ॥

छ० टी०—८ अनुष्टुभि—अष्टाक्षरचरणजातौ । मः मः—मगणद्वयम् । गः
गः—गुरुद्वयश्च स्यात्तदा विद्युन्मालानाम्छन्दस्यात् चतुर्भिश्चतुर्भिर्व्यतिरत्र ॥ १९ ॥

भा० टी०—अनुष्टुप् (८ अक्षरके पादवाली जातिमें) दो मगण (५५५२)
और दोही गुरु (दीर्घाक्षर) प्रत्येक चरणमें हो तो वह “विद्युन्माला”
नामक छन्द जानो ॥ १९ ॥

विद्युन्माला छन्दका उदाहरण ।

“देवं रामं चित्ते धृत्वा ज्ञानांभोधौ तिष्ठांजस्ताम् ।

ज्ञात्वा लोके भूयो भूयो लक्ष्मी विद्युन्मालां लोलाम् ॥”

चित्रपदाछन्दोलक्षणम् ।

भौ गिति चित्रपदा गः ॥ २० ॥

छ० टी०—अनुष्टुभि भौ—द्वौ भगणौ । ग्गः द्वौ गुरु च । भवतस्तदा
चित्रपदा—चित्रपदाछन्दः स्यादिति ॥ २० ॥

भा० टी०—जो ८ अक्षरके चरणवाली जातिमें ही दो भगण और दोही
गुरु (दीर्घाक्षर) हो तो वह “चित्रपदा” छन्द जानो—५ ॥ ५ ॥ ५५५ ॥ २० ॥

चित्रपदा छन्दका उदाहरण ।

“यस्य मुखे प्रियवाणी चेतसि सज्जनता च ।
चित्रपदापि च लक्ष्मीस्तं पुरुषं न जहाति ॥”

माणवकछन्दोलक्षणम् ।

माणवकं भातलगाः ॥ २१ ॥

छ० टी०—अष्टाक्षरपादजातावेव यदि भान्—भगणात् ५ । तलगाः—तगण ५ ५ । लघु । गुरुवः ५ सन्ति तदा माणवक छन्दो भवति ॥ पिङ्गलसूत्रे तु माणवकक्रीडितकमिदमव भाणतम् । अत्र चतुर्माश्रतुभर्यतिः ॥ २१ ॥

भा० टी०—जो ८ अक्षरके चरणवाली जातिमें प्रत्येक चरणमें १ भगण (५।१) १ तगण (५५।) १ लघु (ह्रस्ववर्ण) और १ गुरु (दीर्घवर्ण) हो तो उसे “माणवक” छन्द जानो ॥ २१ ॥

माणवक छन्दका उदाहरण ।

“शीतरुजान्योन्यरणदन्तरैर्विस्तरकम् ।
साम पठन् माणवकोऽशासि मुहुर्न्यत्र शुकैः ॥”

हंसरुतछन्दोलक्षणम् ।

मौ गौ हंसरुतमेतत् ॥ २२ ॥

छ० टी०—अनुष्टुभ्येव मौ—मगणनगणौ । गौ—द्वौ गुरु च भवतः एत-
द्वसरुत छन्दः ॥ २२ ॥

भा० टी०—ग्रहि अनुष्टुप्में ही मगण (५५५) नगण (।।।) और दो गुरु हो तो वह “हंसरुत” छन्द कहाता है ॥ २२ ॥

हंसरुत छन्दका उदाहरण ।

“दृष्ट्वा काशकुसुमानि श्रुत्वा हंसरुतमेतत् ।
कामार्तः शरदि यः स कष्टं भावयति सर्वम् ॥”

कुमारललिताछन्दोलक्षणम् ।

कुमारललिता जसौ गौ ॥ २३ ॥

छ० टी०—अष्टाक्षरपादजातावेव जसौ—जगण । ५ ।, सगणौ । । ५ गौ द्वौ गुरु स्तस्तदा कुमारललिताछन्दः स्यात् ॥ २३ ॥

भा० टी०—यदि आठ अक्षरके पादवाली जातिमें जगण (।५।) सगण (।।५) और दो गुरु (२ दीर्घाक्षर) प्रत्येक चरणमें हो तो वह “कुमारल-
लिता” छन्द जानो ॥ २३ ॥

कुमारललिता छन्दका उदाहरण ।

“ कुमारललिता जाया नवा स्थविरनारी या ।

कलेश्छलवती छाया कथं न कुलटा सा या ॥ ” (मत्कृतिः)

समानिकाछन्दोलक्षणम् ।

जौ समानिका गलौ च ॥ २४ ॥

छ० टी०--यत्रानुष्टुजातौ जौ-रगण ऽ । ऽ-जगणौ । ऽ । गलौ- गुरु-
लघू च भवतस्तदा समानिकाछन्दो भवति ॥ २४ ॥

भा० टी०-८ अक्षरके चरणवाली जातिमें यदि प्रत्येक पादमें रगण
(ऽ । ऽ) जगण (। ऽ ।) १ गुरु और १ लघु हो तो उसे “ समानिका ”
छन्द जानो ॥ २४ ॥

समानिका छन्दका उदाहरण ।

“ कामकोपलोभमोह शत्रुभिः सदाऽजितस्य ।

योगिनो धराधवेषु नो समानिका कलापि ॥ ” (मत्कृतिः)

प्रमाणिकाछन्दोलक्षणम् ।

प्रमाणिका जरौ लगौ ॥ २५ ॥

छ० टी०--यदा अष्टाक्षरपादजातावेव जरौ-जगण । ऽ । रगणौ ऽ । ऽ ।
लगौ-लघुगुरु च स्तस्तदा प्रमाणिकाछन्दो भवति ॥ २५ ॥

भा० टी०-जो अनुष्टुप् (८ अक्षरके चरणवालीजाति) में ही जगण
(। ऽ ।) रगण (ऽ । ऽ) लघु और गुरु प्रत्येक चरणमें हो तो वह “ प्रमाणिका ”
छन्द जानो ॥ २५ ॥

प्रमाणिका छन्दका उदाहरण ।

“ प्रवाति दक्षिणानिलः सुषुप्तिताम्रकिशुकः ।

वसन्त एव सांप्रतं प्रमाणिकात्र कोकिला ॥ ”

वितानच्छन्दोलक्षणम् ।

वितानमाभ्यां यदन्यत् ॥ २६ ॥

छ० टी०--यस्यामेवानुष्टुभि आम्याम्-समानिकाप्रमाणिकाभ्याम् । यत्-
अन्यलक्षण तद्वत् वितान नाम स्यात् । वितानात्मके छन्दासि य कचन गण-
नियममन्यथा कुर्यादस्यानेकप्रकारत्वात् ॥ २६ ॥

भा० टी०—अनुष्टुप् जातिमें ही जो समानिका और प्रमाणिकासे भिन्न लक्षण जिसके हों वह विताननामक छन्द जानो । वितान छन्दमें चाहे सो गण ले सकते हैं क्योंकि इसके अनेक प्रकार हैं ॥ २६ ॥

वितानछन्दका उदाहरण ।

“कङ्काल्यमाल्यधारिणं कन्दर्पदर्पदारिणम् ।
संसारबंधमोचनं भजामहे विलोचनम् ॥”

नाराचकछन्दोलक्षणम् ।

नाराचकं तरौ लगौ ॥ २७ ॥

छ० टी०—यद्यष्टाक्षरजातावेव तरौ—तगण ऽ ऽ । रगणौ ऽ । ऽ लगौ—लघुगुरु । तस्तदा नाराचक वृत्तं स्यात् ॥ २७ ॥

भा० टी०—८ अक्षरके पादजातिमें तगण (ऽ ऽ ।) रगण (ऽ । ऽ) लघु (ह्रस्व वर्ण) गुरु (दीर्घवर्ण) प्रत्येक चरणमें हो तो वह “नाराचक” नामका छन्द जानो ॥ २७ ॥

नाराचक छन्दका उदाहरण ।

“पापे रता सदा मतिर्नारायणे न वै रतिः ।

गाथा श्रुता न भारती पुंसः कथं भवेद्भतिः ॥” (मत्कृतिः)

सिंहलेखाछन्दोलक्षणम् ।

जौं गगौ च सिंहलेखा ॥ २८ ॥

छ० टी०—यद्यनुष्टुभिर्जौं—रगण ऽ । ऽ जगणौ । ऽ । गगौ—द्वौ गुरु । तस्तदा सिंहलेखाछन्दो भवति ॥ २८ ॥

भा० टी०—जो अनुष्टुप् (८ अक्षरके चरणवाली) जातिमें प्रत्येक चरणमें रगण (ऽ । ऽ) जगण (। ऽ ।) और दो गुरु हों तो वह “सिंहलेखा” नामक छन्द जानो ॥ २८ ॥

सिंहलेखा छन्दका उदाहरण ।

“सिंहविक्रमस्य भार्या सिंहविक्रमा स्वयं या ।

सिंहविक्रमप्रसूश्चेत् सा भवेच्च सिंहलेखा ॥” (मत्कृतिः)

हलमुखीछन्दोलक्षणम् ।

९ वृहत्याम्—रान्नसाविह हलमुखी ॥ २९ ॥

छ० टी०—वृहत्याम्—नवाक्षरपादजातौ । रात्—रगणात् । परौ नसौ—नगण-सगणौ । तस्तदा इह छन्दःशास्त्रे हलमुखीछन्दो भवति । त्रिभिष्वद्भिश्च यति-मित्यान्याः ॥ २९ ॥

भा० टी०—बृहती (९ अक्षरके चरणवाली जातिमें) रगण (५१५) नगण (१११), और सगण (११५) प्रत्येक चरणमें हो तो छन्दशास्त्रमें वह “हलमुखी” छन्द जानो ॥ २९ ॥

हलमुखीछन्दका उदाहरण ।

“निन्दितां वपुषि पुरुषद्वेषिणी विरलदशताम् ।
तां सखे परिणयविधौ दूरतस्त्यज हलमुखीम् ॥”

भुजगशिशुभृताछन्दोलक्षणम् ।

भुजगशिशुभृता नौ मः ॥ ३० ॥

छ० टी०—यदि नवाक्षरपादजातौ नौ-द्वौ नगणौ स्तः । मः—मगणश्चैकः स्यात्तदा भुजगशिशुभृताछन्दः । पिङ्गलसूत्रे तु भुजगशिशुसुतेयम् । सप्तभिर्द्वाम्या-
च्चात्र विश्रामः ॥ ३० ॥

भा० टी०—जो ९ अक्षरके पादवाली जातिमें दो नगण (१११) और एक मगण (५५५) प्रत्येक पादमें हो तो उसे “भुजगशिशुभृताछन्द” जानो ॥ ३० ॥

भुजगशिशुभृता छन्दका उदाहरण ।

“सुरतरुलवलीवल्ली-किसलयगहनच्छन्नाः ।
भुजगशिशुभृता रम्या मलयगिरिवनोद्देशाः ॥”

भद्रिकाछन्दोलक्षणम् ।

भद्रिका भवति रो नरौ ॥ ३१ ॥

छ० टी०—बृहत्यामेव रः—रगणः । नरौ—नगणरगणौ च स्तस्तदा भद्रि-
काछन्दो भवति ॥ ३१ ॥

भा० टी०—जो ९ अक्षरके चरणवाली जातिमें रगण (५१५) नगण (१११) और फिर रगण (५१५) प्रत्येक चरणमें हो तो वह “भद्रिका” छन्द जानो ॥ ३१ ॥

भद्रिका छन्दका उदाहरण ।

“भद्रिका हरिणलोचना कामिनी सकलसुन्दरी ।
पुण्यतो भवति नान्यथा मेहिनी मदनवल्लरी ॥”

शुद्धविराट्छन्दोलक्षणम् ।

१० पङ्क्तौ—मसौ जगौ शुद्धविराडिदं मतम् ॥ ३२ ॥

छ० टी०—पङ्क्तौ—दशाक्षरपादजातौ । मसौ—मगणसगणौ । जगौ—

जगणगुरु च स्तः । इदं शुद्धविराट् नाम वृत्तमतम्—अभिप्रेतमित्यर्थः । प्रादान्तेऽत्र यतिः ॥ ३२ ॥

भा० टी०—पंक्ति (१० अक्षरके चरणवाली जाति) में मगण (५५५), सगण (११५), जगण (१५१) और १ गुरु (दीर्घाक्षर) प्रत्येक चरणमें हो तो वह “शुद्धविराट्” छन्द माना गया है ॥ ३२ ॥

शुद्धविराट् छन्दका उदाहरण ।

“विश्वं तिष्ठति कुक्षिकोटरे वक्त्रे यस्य सरस्वती सदा ।
अस्मद्बुद्धपितामहो गुरुर्ब्रह्मा शुद्धविराट् पुनातु नः ॥”

पणवनामछन्दोलक्षणम् ।

मनौ यौ चेति पणवनामेदम् ॥ ३३ ॥

छ० टी०—पक्तावेव मनौ—मगणनगणौ । यौ—यगणगुरु च । भवतस्तदा इदं वृत्तम् पणवनाम इति । अत्र पञ्चभिः पञ्चभिर्यतिरित्याम्नायः ॥ ३३ ॥

भा० टी०—१० अक्षरके पादवाली जातिमें मगण (५५५) नगण (१११) यगण (१५५) और १ गुरु हो तो उसे “पणव” नामक छन्द जानो ॥ ३३ ॥

पणव छन्दका उदाहरण ।

“यासां वक्षसि घनवक्षोजे हारः संप्रति शुशुभे नारः ।
पादौ नूपुररवसंलोलौ भ्रातस्ताः पणवनिताः पश्य ॥”

चम्पकमालाछन्दोलक्षणम् ।

चम्पकमाला चेद्भ्रमसाहुः ॥ ३४ ॥

छ० टी०—पक्तावेव भ्रमसात्—भगणमगणसगणेभ्यः । परो गुः गुरुर्दीर्घवर्णश्चेत् तदा चम्पकमालाछन्दो भवति । पिङ्गलसूत्रे त्रियमेव रुक्मवती । अत्रापि पादान्ते पञ्चभिर्वा यतिरिति वृद्धाः ॥ ३४ ॥

भा० टी०—१० अक्षरके चरणवाली जातिमें भगण (५११) मगण (५५५) सगण (११५) और १ गुरु वर्ण प्रत्येक चरणमें हो तो उसे “चंपकमाला” छन्द जानो । इसीको रुक्मवती और मणिवंध भी कहते हैं ॥ ३४ ॥

चंपकमाला छन्दका उदाहरण ।

“वक्षसि यस्याश्चम्पकमाला चंपकपुष्पालंकृतवाला ।
चंपकवर्णाऽतीव विशाला रुक्मवतीयं किं तव वाला ॥” (मत्स्यति.)

मयूरसारिणीछन्दोलक्षणम् ।

जौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् ॥ ३५ ॥

छ० टी०—पक्षावेव जौ—रगणजगणौ । रगौ—रगणगुरु च । यदा भवतस्तदा मयूरसारिणीछन्दस्यात् । अत्र पादान्ते यतिः ॥ ३५ ॥

भा० टी०—१० अक्षरके पादवाली जातिमें जो रगण (५।५) जगण (।५।) रगण (५।५) और १ गुरु प्रत्येक पादमें हो तो वह “ मयूर सारिणी ” छन्द हो ॥ ३५ ॥

मयूरसारिणीका उदाहरण ।

“ विस्तरेण बर्हभाररम्या बर्हिणो मयूरसारिणीयम् ।

गर्जितं निशम्य वारिदानां नृत्यति प्रमोदनिर्भराङ्गी ॥”

दीपकमालाछन्दोलक्षणम् ।

दीपकमाला चेद्रमौ जगौ ॥ ३६ ॥

छ० टी०—दशाक्षरपादजातावेव भमौ—भगणभगणौ । जगौ—जगणगुरु च । भवतश्चेत्तदा दीपकमालाछन्दो भवति ॥ ३६ ॥

भा० टी०—दश अक्षरके पादवाली जातिमें यदि भगण (५।।) भगण (५५५) जगण (।५।) और १ गुरु (दीर्घाक्षर) प्रत्येक पादमें हो तो वह “दीपकमाला ” छन्द हो ॥ ३६ ॥

दीपकमाला छन्दका उदाहरण ।

“ कार्तिकमासे भानुजातटे मानवदत्ता निर्मले जले ।

भाति निशायाश्चेन्दिरार्चने दीपकमाला श्रीमतां गृहे ॥” (मत्कृतिः।)

हंसीछन्दोलक्षणम् ।

ज्ञेया हंसी मभनगयुता ॥ ३७ ॥

छ० टी०—दशाक्षरपादजातावेव मश्च मश्च नश्च गश्च ते मभनगाः मभन-
गैर्युता मभनगयुता भगणभगणनगणगुरुभिस्सयुता । हंसी ज्ञेया ॥ ३७ ॥

भा० टी०—१० अक्षरके चरणवाली जातिमें ही जो भगण (५५५) भगण (५।।) नगण (।।।) और १ गुरु युक्त हो सो “हंसी छन्द” जामो ॥ ३७ ॥

हंसी छन्दका उदाहरण ।

“ मंदाक्रांतांत्ययतिरहिता सालंकारे भवति यदि सा ।

तद्विद्वद्भिर्धुवमभिहिता ज्ञेया हंसी कमलवदने ॥ ”

मत्ताछन्दोलक्षणम् ।

ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता ॥ ३८ ॥

छ० टी०—पंक्तावेव मभसगयुक्ता—मगणभगणसगणगुरुभिर्युक्ता । मत्ता ज्ञेया ।
चतुर्भिः षड्भिर्यतिरत्र ॥ ३८ ॥

भा० टी०—१० अक्षरके चरणवाली जातिमें ही जो मगण (५५५) भगण (५११) सगण (११५) और १ गुरुयुक्त हो सो “मत्ता” छन्द जानो ॥ ३८ ॥

मत्ताका उदाहरण ।

“आम्रश्रेष्ठाः स्मरशरवन्धो बद्धावासाः पिकरुहचर्याः ॥
गायन्त्यस्ताः कलमतिमत्तास्तन्मध्येऽहं सखि मधुरेषः ॥”

मनोरमाछन्दोलक्षणम् ।

नरजगैर्भवेन्मनोरमा ॥ ३९ ॥

छ० टी०—दशाक्षरपादजातावेव नरजगैः—नगणरगणजगणगुरुभिः । मनो-
रमाछन्दो भवेत् ॥ ३९ ॥

भा० टी०—१० अक्षरके पादवाली (पंक्ति) जातिमें ही नगण (१११) रगण (५१५) जगण (१५१) और १ गुरु युक्त प्रत्येक चरण हो तो वह “मनोरमा” छन्द हो ॥ ३९ ॥

मनोरमा छन्दका उदाहरण ।

“युवतिरिन्दुसुन्दरा रमा पृथुघनस्तनी कृशोदरी ।
गुरुनितंबभारमन्थरा हरति मनो मे मनोरमा ॥”

उपस्थिताछन्दोलक्षणम् ।

त्जौ जो गुरुणेयमुपस्थिता ॥ ४० ॥

छ०—टी०—पंक्तावेव त्जौ—तगणजगणौ । जः—जगणः । गुरुणा—गुरुणै-
केन । इयं उपस्थिता स्यात् । द्वाभ्यामष्टभिर्यतिः ॥ ४० ॥

भा० टी०—१० अक्षरके चरणवाली जातिमें ही जिसके प्रत्येक चरणमें
एके तगण (५५१) दो जगण (१५१) और १ गुरु (दीर्घवर्ण) हो तो वह
“उपस्थिता” छन्द हो ॥ ४० ॥

उपस्थिता छन्दका उदाहरण ।

“एषा जगदेकमनोहरा कन्या कनकोज्ज्वलदीधितिः ।
लक्ष्मीरिव दादवसूदनं पुण्यैर्नरनाथमुपस्थिता ॥”

इन्द्रवज्राछन्दोलक्षणम् ।

११ त्रिष्टुभि—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः ॥ ४१ ॥

छ० टी०—त्रिष्टुभि—एकादशाक्षरपादजातौ । यदि—यदा । तौ—तगणौ । जगौ—जगणगुरु । गः—गुरुश्च । स्यात्तदा इन्द्रवज्रा नाम छन्दस्स्यात् । पादान्तेऽत्र यतिः ॥ ४१ ॥

भा० टी०—यदि ११ अक्षरके चरणवाली जातिमें दो तगण (५५।२) एक जगण (।५।) और २ गुरु (दीर्घाक्षर) प्रत्येक चरणमें हो तो “इन्द्रवज्रा” छन्द हो ॥ ४१ ॥

इन्द्रवज्रा छन्दका उदाहरण ।

“ये द्रुष्टदैत्या इह भूमिलोके द्वेषं व्यधुर्गोद्विजदेवसङ्घे ।
तानिन्द्रवज्रादपि दारुणाङ्गात्रावीवधद्यः सततं नमस्ते ॥”

उपेन्द्रवज्रालक्षणम् ।

उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ॥ ४२ ॥

छ० टी०—एकादशाक्षरपादजातावेव—जतजाः—जगणतगणजगणाः । ततः पुरतः गौ—द्वौ गुरु । तस्तदा उपेन्द्रवज्राछन्दस्स्यात् । पादान्तेऽत्रापि यतिः ॥ ४२ ॥

भा० टी०—जो ११ अक्षरके पादवाली जातिमें ही जगण (।५।) तगण (५५।) जगण (।५।) और २ गुरु (दीर्घवर्ण) प्रत्येक पादमें हो तो वह “उपेन्द्रवज्रा” छन्द हो ॥ ४२ ॥

उपेन्द्रवज्रा छन्दका उदाहरण ।

“उपेन्द्रवज्राक्षिमहाभिघातः प्रयाति नाशं स्मरतो नरस्य ।
अहर्निशं त्वां विजिता मुरारे मुकुन्द विष्णो कुरु मे प्रसादम् ॥”

उपजातिच्छन्दोलक्षणम् ।

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।

इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु स्मरन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥ ४३ ॥

छ० टी०—अत्रानन्तरोदीरितानेन पूर्वोक्तवृत्तयोरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्ग्रहणमवधेयम् तच्च व्याख्याने स्पष्टमेव । न अतरम् अनन्तरम् अनन्तरेण व्यवधानराहित्येन उदीरिते वर्णिते अनन्तरोदीरिते पूर्वोक्तेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे तयोर्लक्ष्म लक्षणम् तद्भजतस्तौ अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ । यस्या इमौ—यदीयौ पादौ दलद्वयेषु चरणौ । तस्तास्युरूपजातयः किल—इति वृद्धाम्नाये । इत्थम्—अनेनैव प्रकारेणेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रावत् । अन्यासु वक्ष्यमाणास्वपि जातिषु—जगत्वादिषु । मिश्रितासु—मिलितासु । इदम् एव नाम—उपजाति नाम । स्मरन्ति प्राञ्चः । कुमार-सम्वादिकाव्येषु ब्रह्म्युपजात्युदाहरणानि सन्ति ॥ ४३ ॥

भा० टी०—इन्द्रवज्रा और उपेन्द्रवज्रा इन दोनोंके लक्षण युक्त जिसके चरण हों वह उपजाति छन्द कहाता है। इसीप्रकार और भी समान जातिमें भिन्न भिन्न लक्षणवाले वृत्तोंके पाद मिलजानेपर जगतीजातिमें वंशस्थ और इन्द्रवंशा, त्रिष्टुप्जातिमें शालिनी और वातोर्मी अथवा शालिनी और इन्द्रवंशा आदिके परस्पर पादोंके मिलजानेपर भी प्राचीन आचार्योंने उसे “ उपजाति ” नामक छन्द ही माना है ॥ ४३ ॥

त्रिष्टुप्जातिमें—इन्द्रवज्रा और उपेन्द्रवज्राके योगवाले
उपजातिका उदाहरण ।

“ विहाय पंकेरुहकाननानि स्फारत्स्फुरत्केतकमप्यपास्य ।
मेघागमेऽस्मिन्नुपजातिसर्वे भ्रमन्त्यमी षट्चरणा रणन्ते ॥ १ ॥

त्रिष्टुप्जातिमें—शालिनी और वातोर्मीके योगवाले
उपजातिका उदाहरण ।

सां स्त्री श्यामा स्निग्धमुग्धायताक्षी पीनश्रोणी दक्षिणावर्तनाभिः ।

मध्येक्षामा घनपीनस्तनीया श्लाघ्या भर्तुः शालिनी कामिनी स्यात् ॥ २ ॥

शालिनी और इन्द्रवज्राके योगवाले उपजातिका उदाहरण ।

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ३ ॥

जगतीमें—वंशस्थ और इन्द्रवंशाके योगवाले उपजातिका उदाहरण ।

गङ्गातरङ्गार्कसुतापयःसदृङ्मूलाग्रभागा हरिणाक्षि तावकान् ।

कटाक्षपातानुपजातिसंस्थिता द्विरेफमालाऽनुकरोति चंचला ॥ ४ ॥”

सुमुखीछन्दोलक्षणम् ।

नज्जलजलैर्गदिता सुमुखी ॥ ४४ ॥

छ० टी०—एकादशाक्षरपादजातौ नज्जलजलैः—नगण—जगण—जगण—लघु—गुरुभिः । सुमुखी गदिता—कथिता । सप्तभिश्चतुर्भिर्म्यतिरत्र ॥ ४४ ॥

भा० टी०—११ अक्षरके पादवाली जातिमें नगण (।।।) जगण (।।।।) जगण (।।।।।) लघु (ह्रस्व) और १ गुरु (ऽ दीर्घवर्ण) प्रत्येक पादमें हो तब वह “ सुमुखी ” छन्द कहागया है ॥ ४४ ॥

सुमुखी छन्दका उदाहरण ।

“ कनकरुचिर्यनपीनकुचा मनसिजविभ्रमकेलिगृहम् ।

चलनयना नवकुन्ददती न हरति कल्प मनः सुमुखी ॥ ”

दोधकछन्दोलक्षणम् ।

दोधकवृत्तमिदं भभभाद्रौ ॥ ४५ ॥

छ० टी०—त्रिष्टुभ्येव भभभात्—भगणत्रयात् । परौ गौ—द्वौ गुरु । स्तस्तदा इदं दोधकवृत्त—दोधकनामछन्दः । पादान्तेऽत्र यतिः ॥ ४५ ॥

भा० टी०—जो ११ अक्षरके पादवाली जातिमें ३ भगण और २ गुरु प्रत्येक पादमें हो तो यह “दोधक” नामका छन्द कहा जाता है ॥ ४५ ॥

दोधक छन्दका उदाहरण ।

“दोधकमर्थविरोधकमुग्रं स्त्रीचपलं युधि कातरचित्तम् ।

स्वार्थपरं मतिहीनममात्यं मुञ्चति यो नृपतिः स सुखी स्यात् ॥”

शालिनीछन्दोलक्षणम् ।

शालिन्युक्ता म्त्तौ तगौ गोब्धिलोकैः ॥ ४६ ॥

छ० टी०—एकादशाक्षरपादजातावेव यदि म्त्तौ—मगणतगणौ । तगौ—तगणगुरु । गः—गुरुश्च । भवति सा शालिनी उक्ता—कथिता । अब्धिलोकैः—चतुर्भिः सप्तमिश्रात्र यतिः । ॥ ४६ ॥

भा० टी०—११ अक्षरके पादवाली जातिमें १ मगण (ऽऽऽऽ) दो तगण (ऽऽ।) और २ गुरु (ऽदीर्घवर्ण) प्रत्येक पादमें हो तो वह “शालिनी” नामका छन्द कहा जाता है । शालिनी छन्दमें ४ और ७ अक्षरोंपर विश्राम होता है ॥ ४६ ॥

शालिनी छन्दका उदाहरण ।

“ग्रामे वासो नायको निर्विवेकी कौटिल्यानामेकपात्रं कलत्रम् ।

नित्यं रोगः पारवश्यं नराणामेतत्सर्वं जीवितामेव मृत्युः ॥”

वातोर्मीछन्दोलक्षणम् ।

वातोर्मीयं गदिता म्भौ तगौ गः ॥ ४७ ॥

छ० टी०—त्रिष्टुभि म्भौ—मगणभगणौ । तगौ—तगणगुरु । गः—गुरुश्च । भवति तदा इदं वातोर्मी गदिता । यतिस्त्वत्रापि शालिनीवदेव ॥ ४७ ॥

भा० टी०—११ अक्षरके पादवाली जातिमें मगण (ऽऽऽऽ) भगण (ऽ।।) तगण (ऽऽ।) और २ गुरु प्रत्येक चरणमें हो तो वह “वातोर्मी” छन्द कहा गया है । यति (विश्राम) शालिनीके समान ही जानो ॥ ४७ ॥

वातोर्मी छन्दका उदाहरण ।

“यात्युत्प्रेक्षं सपदि प्राप्य किञ्चित् स्याद्वा यस्याश्चपला चित्तवृत्तिः ।

या दीर्घाङ्गी स्फुटशब्दादृहासा वातोर्मी सा वनिता चाशु हेया ॥”

श्रीछन्दोलक्षणम् ।

पञ्चरसैः श्रीर्भतनगगैः स्यात् ॥ ४८ ॥

छ० टी०—एकादशाक्षरपादजातौ भतनगगैः—भगणतगणनगणद्विगुरुभिः । श्रीः—श्रीछन्दः स्यात् । पञ्चरसैः—पञ्चभिः षड्भिश्च यतिः । इयमेव मौक्तिकमाला चोभयोर्लक्षणाभिन्नत्वाच्चानुकूलाप्येके ॥ ४८ ॥

भा० टी०—११ अक्षरके चरणवाली जातिमें भगण (५।।) नगण (।।।) और दोगुरु यदि प्रत्येक चरणमें हो तो वह “श्रीछन्द” हो । इसीका नाम मौक्तिकमाला और कही अनुकूला भी है ॥ ४८ ॥

अनुकूला या मौक्तिकमाला अथवा श्रीछन्दका उदाहरण ।

“ वल्लववेषा मुररिपुमूर्तिर्गोपमृगाक्षीकृतरतिपूर्तिः ।

स्यादनुकूला जगति न कस्य वाञ्छितसिद्धौ प्रणतिपरस्य ॥ ”

सान्द्रपदछन्दोलक्षणम् ।

सान्द्रपदं भ्तौ नगलघुभिश्च ॥ ४९ ॥

छ० टी०—एकादशाक्षरपादजातौ भ्तौ—भगणतगणौ । च—पुनः । नगलघुभिः—नगणगुरुलघुभिः । सान्द्रपद नाम छन्दस्यात् । पञ्चरसैरत्रापि यतिः ॥ ४९ ॥

भा० टी०—११ अक्षरके पादवाली जातिमें भगण (५।।) तगण (५५।) नगण (।।।) गुरु (५) और अंतमें १ लघु (। ह्रस्वाक्षर) प्रत्येक पादमें हो तो वह “सान्द्रपद” छन्द हो । इसमें ५ और ६ अक्षरोपर यति (विश्राम) होता है । मौक्तिकमालाके अन्तमें गुरु और इसमें लघुका होनाही भिन्न लक्षण पाया जाता है ॥ ४९ ॥

भ्रमरविलसिताछन्दोलक्षणम् ।

म्भौ न्लौ गः स्याद्भ्रमरविलसिता ॥ ५० ॥

छ० टी०—त्रिष्टुभि यदि म्भौ—मगणभगणौ । न्लौ—नगणलघू । गः—गुरुश्च । तदा भ्रमरविलसिता स्यात् । पिङ्गलसूत्रे तु भ्रमरललितमिदम् । अत्र चतुर्भिः सप्तभिर्यतिः ॥ ५० ॥

भा० टी०—११ अक्षरके चरणवाली जातिमें ही जो मगण (५५५) भगण (५।।) नगण (।।।) लघु (ह्रस्व) और गुरु (दीर्घाक्षर) प्रत्येक चरणमें हो तो वह “भ्रमरविलसिता” छन्द हो । इसमें भी ४ और ७ अक्षरोपर विश्राम होता है ॥ ५० ॥

भ्रमरविलसिताका उदाहरण ।

“ कान्ते वक्रं चलदलचकितं किंवा पद्मभ्रमरविलसितम् ।
इत्येवं मे जनयति मनसि भ्रान्तिः कान्ते परिसर सरसि ॥ ”

रथोद्धताछन्दोलक्षणम् ।

रो नराविह रथोद्धता लगौ ॥ ५१ ॥

छ० टी०—एकादशाक्षरपादजातावेव रः—रगणः । नरौ—नगणरगणौ ।
लगौ—लघुगुरु च । यदा भवतस्तदा । इह—छन्दश्शास्त्रे । रथोद्धता स्यात् । पादान्ते
यतिः ॥ ५१ ॥

भा० टी०—११ अक्षरकी पादवाली जातिमें यदि प्रत्येक पादमें यदि रगण
(५ । ५) नगण (। । ।) रगण (५ । ५) १ लघु और १ गुरु (दीर्घाक्षर)
हो तो “ रथोद्धता ” छन्द हो । इसके पादान्तमें यति होती है ॥ ५१ ॥

रथोद्धता छन्दका उदाहरण ।

“ या करोति विविधैर्विटैस्समं सद्गतिः परगृहे रता च या ।
म्लानयत्युभयतोऽपि बान्धवान् मार्गधूलिरिव सा रथोद्धता ॥ ”

स्वागताछन्दोलक्षणम् ।

स्वागतेति रनभाद्गुरुयुग्मम् ॥ ५२ ॥

छ० टी०—यत्र त्रिष्टुभि रनभात्—रगणनगणभगणात् । पर गुरुयुग्मम्—गुरु-
द्वय च भवति । सा स्वागता इति—स्वागतावृत्त भवतीत्यर्थः । पादान्तेऽत्र यतिः ॥ ५२ ॥

भा० टी०—११ अक्षरके पादवाली जातिमें रगण (५ । ५) नगण (। । ।)
भगण (५ । ।) और २ गुरु प्रत्येक पादमें हो तो वह “ स्वागता ” छन्द
हो । इसमें पादान्तमें यति होती है ॥ ५२ ॥

स्वागता छन्दका उदाहरण ।

“ तार्किका घटपेटति घटेरन् शाब्दिका खफल्लठेति रट्टेयुः ।
मादृशेन सततं स्मरणीयौ रामचन्द्रचरणौ रमणीयौ ॥ ”

शिखण्डितछन्दोलक्षणम् ।

शिखण्डितमिदं जसौ तौ गुरुश्चेत् ॥ ५३ ॥

छ० टी०—एकादशाक्षरपादजातावेव जसौ—जगणसगणौ । तौ—तगणगुरु ।
गः—पुनरपि गुरुश्चेत् । इदं शिखण्डितम्—शिखण्डित वृत्त स्यात् ॥ ५३ ॥

भा० टी०—११ अक्षरके पादवाली जातिमें यदि जगण (। ५ ।) सगण
(। । ५) तगण (५ ५ ।) और २ गुरु प्रत्येक पादमें हो तो वह “ शिखण्डित ”
नामका छन्द हो ॥ ५३ ॥

वृत्ताछन्दोलक्षणम् ।

ननसगगुरुरचिता वृत्ता ॥ ५४ ॥

छ० टी०-त्रिष्टुभ्येष ननसगगुरुरचिता-नगण नगणसगणगगुरुभिश्च रचिता ।
वृत्ता भवति । चतुर्मिर्यतिरत्रापि ॥ ५४ ॥

भा० टी०-११ अक्षरके पादवाली जातिमें २ नगण (।।।२) १ सगण,
(।।५) और २ गुरु (दीर्घाक्षर) जिसके प्रत्येक पादमें हो सो “वृत्ता” छन्द
हो । इसको वृन्ताभी कहते हैं ॥ ५४ ॥

वृत्ता छन्दका उदाहरण ।

“ द्विजगुरुपरिभवकारी यो नरपतिरतिधनलुब्धात्मा ।

ध्रुवमपि निपतति पापोऽसौ फलमिव पवनहतं वृत्ता (न्ता) त्वा”

भद्रिकाछन्दोलक्षणम् ।

ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ॥ ५५ ॥

छ० टी०-एकादशाक्षरपादजातावेव ननरलगुरुभिः-नगणनगणरगणलघु-
गुरुभिश्च । भद्रिका ॥ ५५ ॥

भा० टी०-११ अक्षरके पादवाली जातिमें दो नगण (।।।२) एक रगण
(५।५) लघु (ह्रस्व) और १ गुरु (दीर्घाक्षर) प्रत्येक पादमें होनेसे
“भद्रिका” छन्द होता है ॥ ५५ ॥

भद्रिका छन्दका उदाहरण ।

“ कुरु भगवति कालिके कृपां मयि मतिरहिते जने तव ।

न कथमपि कृपां विना क्षमा सुरनरदनुजादिचेतना ॥”

श्येनिकाछन्दोलक्षणम् ।

श्येनिका रजौ रलौ गुरुर्यदा ॥ ५६ ॥

छ० टी०-त्रिष्टुभि जातावेव यदा रजौ-रगणजगणौ । रलौ-रगणलघू
गुरुश्च तदा श्येनिकाछन्दः स्यात् । पादान्तेऽत्र यतिः ॥ ५६ ॥

भा० टी०-११ अक्षरके पादवाली जातिमें ही रगण (५।५) जगण (।५।)
रगण (५।५) १ लघु ह्रस्ववर्ण और १ गुरु (दीर्घाक्षर) यदि प्रत्येक पादमें
हो तो वह “श्येनिका” छन्द हो ॥ ५६ ॥

श्येनिका छन्दका उदाहरण ।

“ क्रूरदृष्टिरायताग्रनासिका चञ्चला कठोरतीक्ष्णवादिनी ।

युद्धकांक्षिणी सदामिषप्रिया श्येनिकेव सा विगर्हिताङ्गना ॥”

उपस्थितछन्दोलक्षणम् ।

उपस्थितमिदं जसौ ताद्वकारौ ॥ ५७ ॥

छ० टी०—त्रिष्टुभि—एकादशाक्षरपादजातावेव यदा जसौ—जगणसगणौ । तात्—तगणात् । परौ गकारौ—गुरु । च भवतस्तदा इदं उपस्थितं वृत्तं ज्ञेयम् । शिखंडितस्याप्युदाहरणमिदमेवैकलक्षणत्वात् ॥ ५७ ॥

भा० टी०—११ अक्षरके चरणवाली जातिमें जो जगण (१५१) सगण (११५) तगण (५५१) और २ गुरु (दीर्घाक्षर) प्रत्येक पादमें हो तो उसे उपस्थित छन्द जानो ॥ ५७ ॥

उपस्थित छन्दका उदाहरण ।

“उपस्थितं वरं कार्यं हि हित्वाऽनुपस्थितमरं यो याचते वै ।

स याति गतधीर्लोकोपहास्यं यथा सुतरुणीसङ्गे च वृद्धः ॥” मत्कृतिः)

इन्दिराछन्दोलक्षणम् ।

यदि नरौ रलौ गस्तदेन्दिरा ॥ इति ग्रन्थान्तरे ॥

छ० टी०—त्रिष्टुभ्येव यदि नरौ—नगणरगणौ । रलौ—रगणलघू । गः—गुरुश्च । भवति तदा इन्दिरा—इन्दिरा नाम छन्दः स्यात् । कनकमञ्जरी भामिनी चाप्येके लक्षणमिदं ग्रन्थान्तरेऽस्ति । न च वृत्तरत्नाकरे ॥

भा० टी०—त्रिष्टुप् ११ अक्षरके चरणवाली जातिमें ही यदि १ नगण (१११) २ रगण (५१५) १ लघु (१ ह्रस्व) और १ गुरु (५ दीर्घाक्षर) हो तो वह “इन्दिरा” नामका छन्द होता है इसीको कई कनकमञ्जरी तथा भामिनी छन्द भी कहते हैं । यह लक्षण वृत्तरत्नाकरादिमें नहीं है हमने ग्रन्थान्तरसे लिया है ॥

इन्दिरा छन्दका उदाहरण ।

“जयति तेऽधिकं जन्मना व्रजः श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र हि ।

दयित दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ॥”

चन्द्रवर्त्मछन्दोलक्षणम् ।

१२ जगत्याम्—चन्द्रवर्त्मगदितं तु रनभसैः ॥ ५८ ॥

छ० टी०—जगत्या—द्वादशाक्षरपादजातौ । रनभसैः—रगणनगणभगण-सगणैः । चन्द्रवर्त्म छन्दस्तु गदितम्—वर्णितम् ॥ ५८ ॥

भा० टी०—जगति (१२ अक्षरके चरणवाली) जातिमें रगण (५१५)

नगण (।।।) भगण (ऽ।।) और सगण (।।ऽ) प्रत्येक चरणमें हों तो वह “चन्द्रवर्त्म” छन्द कहा गया है ॥ ५८ ॥

चन्द्रवर्त्मछन्दका उदाहरण ।

“चन्द्रवर्त्मपिहितं घनतिमिरैः राजवर्त्म रहितं जनगमनैः ।
इष्टवर्त्म तदलंकुरु सरसे कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तव कुतुकी ॥”

वंशस्थछन्दोलक्षणम् ।

जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ ॥ ५९ ॥

छ० टी०—जगत्यामेव जतौ—जगणतगणौ । तु—पुनः । जरौ—जगणरगणौ ।
यदास्तस्तदा वंशस्थम्—वंशस्थवृत्तम् । उदीरितम्—कथितम् । यतिरत्र पादान्ते ॥ ५९ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरकी पादवाली जातिके प्रत्येकचरणमें यदि जगण (।ऽ।) तगण (ऽऽ।) जगण (।ऽ।) और रगण (ऽ।ऽ) हो तो वह “वंशस्थ” छन्द कहा गया है ॥ ५९ ॥

वंशस्थ छन्दका उदाहरण ।

“विशुद्धवंशस्थमुदारचेष्टितं गुणप्रियं मित्रमुपात्तसज्जनम् ।
विपत्तिमानस्य करावलम्बनं करोति यः प्राणपरिक्रयेण तम् ॥”

इन्द्रवंशाछन्दोलक्षणम् ।

स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुतैः ॥ ६० ॥

छ० टी०—द्वादशाक्षरपादजातावेव रसंयुतैः—रगणसमन्वितैः । ततजैः—तगणतगणजगणैः । इन्द्रवंशा स्यात् । पादान्तेऽत्र यतिः ॥ ६० ॥

भा० टी०—१२ अक्षरकी पादवाली जातिमें प्रत्येक पादमें यदि २ तगण (ऽऽ।) १ जगण (।ऽ।) और १ रगण (ऽ।ऽ) हो तो वह “इन्द्रवंशा” छन्द हो ॥ ६० ॥

इन्द्रवंशा छन्दका उदाहरण ।

“कुर्वीत यो देवगुरुद्विजन्मनामुर्वीपतिः पातकमर्थलिप्सया ।
तस्येन्द्रवंशेऽपि गृहीतजन्मनः संजायते श्रीः प्रतिकूलवर्तिनी ॥”

तोटकछन्दोलक्षणम् ।

इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम् ॥ ६१ ॥

छ० टी०—जगत्यामेव इह—छन्दश्शास्त्रे । अम्बुधिसैः—चतुर्भिः सगणैः । तोटकं प्रथितम्—विस्तृतम् । पादान्तेऽत्रापि यतिः ॥ ६१ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके पादवाली जातिमें यदि प्रत्येक पादमें ४ सगण हो तो उसे “ तोटक ” छन्द जानो ॥ ६१ ॥

तोटक छन्दका उदाहरण ।

“ द्विजराजमुखी मृगराजकटी गजराजविराजितमंदगतिः ।

यदि सा दयिता हृदये वसति-क्व जपः क्व तपः क्व समाधिरतिः ॥ ”

द्रुतविलम्बितछन्दोलक्षणम् ।

द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ॥ ६२ ॥

छ० टी०—द्वादशाक्षरपादजातावेव नभौ—नगणभगणौ । भरौ—भगण-रगणौ । स्तस्तदा द्रुतविलम्बितम् । आह पिङ्गलाचार्य इति शेषः । पूर्ववदेवात्र पादान्ते यतिः ॥ ६२ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरवाली पादजातिके प्रत्येक पादमें १ नगण (। । ।) २ भगण (५ । ।) और १ रगण (५ । ५) हो तो वह “ द्रुतविलम्बित ” छन्द कहाता है ॥ ६२ ॥

द्रुतविलम्बित छन्दका उदाहरण ।

“ द्रुतगतिः पुरुषो धनभाजनं भवति मन्दगतिश्च सुखोचितः ।

द्रुतविलम्बितखेलगतिर्नृपः सकलराजसुखं श्रियमश्नुते ॥ ”

नवमालिनीछन्दोलक्षणम् ।

इह नवमालिनी नजपरौ भ्यौ ॥ ६३ ॥

छ० टी०—जगत्यामेव नजपरौ—नगणजगणाभ्यां परौ । भ्यौ—भृगणयगणौ । स्तस्तदा इह—अस्मिन् वृत्तशास्त्रे । नवमालिनी ज्ञेया । यतिरत्राष्टमिश्चतुर्भिः ॥ ६३ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके पादवाली जातिमें जो नगण (। । ।) जगण (। ५ । भगण (५ । ।) और यगण (। ५५) प्रत्येक पादमें हो तो उसे “ नव-मालिनी ” छन्द जानो इसे कोई नवमालती भी कहते हैं ॥ ६३ ॥

नवमालिनी छन्दका उदाहरण ।

“ धवलपयोशुकेन परिवीता सकलजनानुरागघृणाक्ता ।

दृढगुणबद्धकीर्तिकुसुमैस्तव नवमालिनीव नृपलक्ष्मीः ॥ ”

मौक्तिकदामछन्दो लक्षणम् ।

चतुर्जगणं वद मौक्तिकदाम ॥ ६४ ॥

छ० टी०—द्वादशाक्षरपादजातावेव चतुर्जगणक—चतुर्जगणात्मकम् । मौक्ति-कदामछन्दो वद—कथय ॥ ६४ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके पादवाली जातिमें जिसके प्रत्येक चरणमें ४ जगण हों उसे “मौक्तिकदाम” छन्द कहो ॥ ६४ ॥

मौक्तिकदाम छन्दका उदाहरण ।

“सुवर्णघटाभपयोधरयोश्च नितम्बिनि योजय मौक्तिकदाम ।

विलासरसप्रियनायकमाशु विनोदय मानमुपाहर सुभ्रु ॥”

पुटछन्दोलक्षणम् ।

वसुयुगविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम् ॥ ६५ ॥

छ० टी०—जगत्यामेव यस्य प्रतिपादे नौ—नगणौ । म्यौ—मगणयगणौ । स्तस्तदा अय पुटः—पुटछन्दो भवति । किं विशिष्टः पुटः । वसुयुगविरतिः—वसुयुगाम्यां विरतिर्विश्रामो यस्य । अष्टभिश्चतुर्भिर्यतिरित्यर्थः । पिङ्गलसूत्रे श्रीपुटोऽयम् ६५

भा० टी०—१२ अक्षरके पादवाली जातिमें ही जिसके प्रत्येक पादमें दो नगण (।।।) १ मगण (sss) और १ वमण (।ss) हों वो वह “पुटनामका” छन्द होता है । इसको पिङ्गलाचार्यजीने श्रीपुट नाम लिखा है ॥ ६५ ॥

पुट छन्दका उदाहरण ।

“बलुनि शिथिलमुष्टिः पार्थिवो यस्त्वमृतपुट इवासौ पुष्यकर्म्मा ।

भवति जगति सेव्यः सर्वलोकैः कविजनकृतकीर्तिः श्लाघ्यश्लोकैः ॥”

प्रमुदितवदनाछन्दोलक्षणम् ।

• प्रमुदितवदना भवेन्नौ ररौ ॥ ६६ ॥

छ० टी०—जगत्यामेव नौ—द्वौ नगणौ । ररौ—द्वौ रगणौ च भवतस्तदा प्रमुदितवदना भवेत् । प्रभाष्यस्यैवाख्या ननु भिन्नोभयोरैकलक्षणत्वात् । सप्तमाक्षरैः पञ्चाक्षरैरत्र यतिः पिङ्गलाचार्यैरियमेवोक्ता चञ्चलाक्षिका ॥ ६६ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके पादवाली जातिमें ही दो नगण (।।।) और दोही रगण प्रत्येक पादमें हों तो वह “प्रमुदितवदना” छन्द कहाता है । इसीका दूसरा नाम प्रभा छन्द भी है इन दोनोंका लक्षण एकही होनेसे “प्रमुदितवदना” से प्रभाभिन्न मत मानो । ७ और ५ अक्षरोंपर विश्राम है यही चञ्चलाक्षिका है मंदाकिनी भी यही है ॥ ६६ ॥

प्रमुदितवदना छन्दका उदाहरण ।

“बुधवरसदना सभामानदा विधुकररदनामाला ज्ञानदा ।

प्रमुदितवदना परा पारदा प्रविशतु हृदि मे सदा शारदा ॥” (मत्कृतिः)

कुसुमविचित्राच्छन्दोलक्षणम् ।

नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ॥ ६७ ॥

छ० टी०—द्वादशाक्षरपादजातावेव नयसहितौ—नयाम्या सहितौ । न्यौ—नग-
णयगणौ । स्तस्तदा कुसुमविचित्रा ज्ञेया । षड्भिरत्र यतिः ॥ ६७ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके पादवाली जातिमें यदि नगण (।।।) यगण
(।।।) और फिर भी नगण (।।।) यगण (।।।) प्रत्येक पादमें हो तो
“कुसुमविचित्रा” छन्द हो । इसमें ६ अक्षरोंपर विश्राम होता है ॥ ६७ ॥

कुसुमविचित्रा छन्दका उदाहरण ।

“विगलितहारा सुकुसुममाला सचरणलाक्षावलयसुलाक्षा ।
विरचितवेशं सुरतविशेषं कथयति शय्या कुसुमविचित्रा ॥”

जलोद्धतगतिच्छन्दोलक्षणम् ।

रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः ॥ ६८ ॥

छ० टी०—जगत्यामेव यस्य पादे जसजसाः—जगणसगणजगणसगणाः ।
भवन्ति सा जलोद्धतगतिर्भवति । रसैः षड्भिर्यतिः ॥ ६८ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके चरणवाली जातिमें ही जिसके प्रत्येक पादमें
जगण (।।।) सगण (।।।) फिर जगण (।।।) सगण (।।।) हो तो
वह “जलोद्धतगति” छन्द हो । ६ अक्षरोंपर यति (विश्राम) हो ॥ ६८ ॥

जलोद्धतगति छन्दका उदाहरण ।

“भणक्ति समरे बहूनपि रिपून् हरिः प्रभुरसौ भुजार्जितबलः ।
जलोद्धतगतितिर्यथेव मकरस्तरङ्गनिकरं करेण परितः ॥”

ततिच्छन्दोलक्षणम् ।

भवति तति नजजै रसयुतैः ॥ ६९ ॥

छ० टी०—जगत्यामेव नजजैः—नगणजगणनगणैः । रसयुतैः—रगणसहितैः ।
ततिच्छन्दो भवति । षड्भिरत्र यतिः ॥ ६९ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके पादवाली जातिमें १ नगण (।।।) २ जगण
(।।।) और १ रगण (।।।) हो तो “तति” नामक छन्द जानो ॥ ६९ ॥

तति छन्दका उदाहरण ।

“निगमपथि गमने यदा मतिर्हरिहरचरणयोर्यदा रतिः ।

भवति हि जगति नुस्तदा ततिर्जनधनगृहसुते यदाऽरतिः ॥” (मत्कृतिः)

भुजङ्गप्रयातच्छन्दोलक्षणम् ।

भुजङ्गप्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः ॥ ७० ॥

छ० टी०—जगत्यामेव चतुर्भिः यैः—यगणैः । भुजङ्गप्रयात भवेदत्र पादान्ते यतिः ॥ ७० ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके पादवाली जातिमें जिसके प्रत्येक पादमें चार यगण (१५५) हों वह “ भुजङ्गप्रयात ” छन्द हो । इसमें पादान्तमें यति होती है ॥ ७० ॥

भुजङ्गप्रयात छन्दका उदाहरण ।

“ पुरः साधु भद्रातिमिथ्याविनीतः परोक्षे करोत्यर्थनाशं हताशः ।
भुजङ्गप्रयातोपमं यस्य चित्तं त्यजेतादृशं दुश्चरित्रं कुमित्रम् ॥ ”

स्रग्विणीछन्दोलक्षणम् ।

रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी संमता ॥ ७१ ॥

छ० टी०—द्वादशाक्षरजातावेव चतुर्भिः रैः—रगणैः । युता—सयुता । स्रग्विणी संमता—अभिमतैत्यर्थः । पादान्तेऽत्रापि यतिः ॥ ७१ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके पादवाली जातिमें ४ रगण जिसको प्रत्येक पादमें हो उसे “ स्रग्विणी ” छन्द जानो । इसके पादान्तमें यति (विराम) होता है ॥ ७१ ॥

स्रग्विणी छन्दका उदाहरण ।

“ यो रणे युध्यते निर्भरं निर्भयस्त्याजितो यस्य सर्वश्च दानावधिः ।
तं नरं वीक्ष्य लक्ष्मीर्यशः स्रग्विणी नूनमभ्येति सत्कीर्तिशुक्लांशुका ॥ ”

प्रियंवदाच्छन्दोलक्षणम् ।

भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ॥ ७२ ॥

छ० टी०—द्वादशाक्षरपादजातावेव नभजरैः—नगणभगणजगणरगणैः । प्रियंवदा भुवि—भूम्यां । भवेत् ॥ ७२ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके पादवाली जातिमें नगण (१११) भगण (५११) जगण (१५१) और रगण (५१५) जिसके प्रत्येक पादमें हों वह “ प्रियंवदा ” छन्द हो ॥ ७२ ॥

प्रियंवदा छन्दका उदाहरण ।

“ शिवशिवेति हृदि यः स्मरेन्मुदा वसति तस्य कमला गृह सदा ।
वदति वाग्धरिगुणैश्च सर्वदा भवति साऽभ्युदयदा प्रियंवदा ॥ ”

मोचचामरच्छदोलक्षणम् ।

जरौ जरौ वदस्व मोचचामरम् ॥ ७३ ॥

छ० टी०—जगत्यामेव जरौ—जगणरगणौ । जरौ—पुनरपि जगणरगणौ । भवतस्तदा मोचचामर वदस्व । इदमेव विभावरीवृत्तमपि ॥ ७३ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके पादवाली जातिमें जगण (। ५।) रगण (५। ५) और फिर भी जगण (। ५।) रगण (५। ५) जिसके प्रत्येक पादमें हो उसे “मोचचामर” छन्द कहो । इसीको विभावरी छन्द भी कहते हैं ॥ ७३ ॥

मोचचामर वा विभावरी छन्दका उदाहरण ।

“अवाप्य मानुषं सुजन्म यो नरः करोति धर्मसंग्रहं सुधीवरः ।

सदाऽवतीह तं विपत्स्वयं वृषः स मानवेषु धार्मिको यशोधरः ॥”

मणिमालाछन्दोलक्षणम् ।

त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः ॥ ७४ ॥

छ० टी०—द्वादशाक्षरपादजातावेव त्यौ त्यौ—तगणयगणौ द्विरावृत्तौ । स्तः सा मणिमाला भवति । किंविशिष्टा ? गुहवक्त्रैः—षड्भिः । छिन्ना—कृतयतिरित्यर्थः । इयमेव पुष्पविचित्रा ॥ ७४ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके पादवाली जातिमें यदि दोवार ‘तगण’ (५ ५।) यगण (। ५ ५) प्रत्येक चरणमें हों तो वह “मणिमाला” छन्द हो । इसीको पुष्पविचित्रा भी कहते हैं । इसमें छः छः अक्षरपर यति होती है ॥ ७४ ॥

मणिमाला छन्दका उदाहरण ।

“प्रह्लादमरमौलौ रत्नोपलकल्लप्ते जाता प्रतिबिम्बा शोणा मणिमाला ।

गोविन्दपदाब्जे राजीनखराणामास्तां मम चित्ते ध्वान्तं शमयन्ति ॥”

ललिताछन्दोलक्षणम् ।

धीरैरभाणि ललिता तभौ जरौ ॥ ७५ ॥

छ० टी०—जगत्यामेव तभौ—तगणभगणौ । जरौ—जगणरगणौ । यदि भवतस्तदा धीरैः—सुधीभिः । ललिता, अभाणि ॥ ७५ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके पादवाली जातिमें जिसके प्रत्येक पादमें तगण (५ ५।) भगण (५। ५) जगण (। ५।) और रगण (५ ५।) हो वह पंडितोकरके “ललिता” छन्द कहा गया है ॥ ७५ ॥

ललिता छन्दका उदाहरण ।

“यस्यावला सुललितास्ति धीमती चन्द्रानना हरिणलोचना सती ।

वश्यात्मजा वदनगा सरस्वती धन्यः पुमौस्स नृषु भारते स्थितिः (मत्कृति)

प्रमिताक्षराछन्दोलक्षणम् ।

प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता ॥ ७६ ॥

छ० टी०—जगत्यामेव सजससैः—सगणजगणसगणसगणैः । प्रमिताक्षरा उदिता—कथिता । पादान्तेऽत्र यतिः ॥ ७६ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके पादवाली जातिमें जिसके प्रत्येक पादमें सगण (११५) जगण (१५१) और फिर दो सगण (११५) हो तो वह “प्रमिताक्षरा” छन्द कहा गया है ॥ ७६ ॥

प्रमिताक्षरा छन्दका उदाहरण ।

“अपि शुद्धवाक्यरचनातिशयं परिष्वति श्रवणयोः स्मृतम् ।
प्रमिताक्षरापि विपुलार्थवती तव भारती हरति मे हृदयम् ॥”

उज्ज्वलाछन्दोलक्षणम् ।

ननभरसहिताऽभिहितोज्ज्वला ॥ ७७ ॥

छ० टी०—जगत्यामेव या ननभरसहिता—ननभरैः समन्विता । सा उज्ज्वला अभिहिता—कथिता ॥ ७७ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके पादवाली जातिमें जिसके प्रत्येक पादमें २ नगण (११२) १ भगण (५११) और १ रगण (५१५) हो वह “उज्ज्वला” छन्द कहाता है ॥ ७७ ॥

उज्ज्वला छन्दका उदाहरण ।

“गुणिपरिषदि यस्य महोज्ज्वला भवति यदि कृतिः कृतिनस्तदा ।
खलु बहुसुकृतानि चकार सः दिवि निवसति पुण्ययुतः सदा ॥”

वैश्वदेवीछन्दोलक्षणम् ।

पंचाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ॥ ७८ ॥

छ० टी०—द्वादशाक्षरप्रादजातावेव ममौ—द्वौ मगणौ । यौ—द्वौ यगणौ । यदा भवतस्तदा वैश्वदेवी भवति । किभूता १ पञ्चाश्वैः—पचभिः सप्तभिश्च । छिन्ना—कृतयतिरिति । ॥ ७८ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके पादवाली जातिमें जिसके प्रत्येक चरणमें २ मगण (५५५) और दो ही यगण (१५५) हों वह “वैश्वदेवी” छन्द होता है । इसमें ५ और ७ वर्णोंपर विश्राम होता है ॥ ७८ ॥

वैश्वदेवी छन्दका उदाहरण ।

“ धन्यः पुण्यात्मा जीविते कोपि वंशे तादृक्पुण्योऽसौ येन गोत्रं पवित्रम् ।
गोविप्रजातिस्वामिकार्ये प्रवृत्ते शुद्धशास्त्रादौ वैश्वदेवी भवेद्यः ॥ ”

जलधरमालाछन्दोलक्षणम् ।

अवध्यङ्गैः स्याज्जलधरमाला स्मौ स्मौ ॥ ७९ ॥

छ० टी०—यदा स्मौ—मगणभगणौ । स्मौ—सगणमगणौ च । भवतस्तदा
जलधरमाला स्यात् यतिरत्र अवध्यङ्गैः—चतुर्भिर्ष्टाभिश्च ॥ ७९ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके चरणवाली जातिमें जिसके प्रत्येक चरणमें मगण
(५५५) भगण (५११) सगण (११५) और मगण (५५५) हो तो वह
“जलधरमाला” छन्द हो। इसमें भी ४ और ८ अक्षरोंपर विश्राम होता है ॥ ७९ ॥

जलधरमाला छन्दका उदाहरण ।

“ यो भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापोच्छेदे जलधरमाला नव्या ।
भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले केलीलौला हरितनुरव्यात्सानः ॥ ”

मालतीछन्दोलक्षणम् ।

भवति नजावथ मालती जरौ ॥ ८० ॥

छ० टी०—यत्र नजौ—नगणजगणौ । अथ—तदनन्तरम् । जरौ—जगण-
रगणौ । भवतस्तदा मालती—मालतीछन्दो भवति। सप्तभिः पञ्चभिश्चात्रापि यतिः ॥ ८० ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके पादवाली जातिमें १ नगण (१११) २ जगण
(१५१) और १ रगण (५१५) प्रत्येक पादमें हो तो वह “मालती” छन्द
हो यहां पर ७ और ५ अक्षरोंपर विश्राम होता है ॥ ८० ॥

मालती छन्दका उदाहरण ।

“ इह कलयाच्युतकेलिकानने मधुरससौरभसारलोलुपः ।
कुसुमकृतस्मितचारुविभ्रमामलिरपि चुम्बति मालती मुहुः ॥ ”

तामरसछन्दोलक्षणम् ।

इह वद तामरसं नजजाद्यः ॥ ८१ ॥

छ० टी०—जगत्यामेव नजजात्—नगणजगणजगणेभ्यः । परो यः—यगणः
चेत्ततामरसं छन्दः । इह—अस्मिन् प्रकरणे छन्दःशास्त्रे वा । वद—कथय । मो सखे
इति शेषः ॥ ८१ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके पादवाली जातिमें यदि १ नगण (१११) २ जगण
(१५१) और १ यगण (१५५) प्रत्येक पादमें हो तो हे मित्र । उसे तुम
“तामरस” छन्द कहो ॥ ८१ ॥

तामरस छन्दका उदाहरण ।

“स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञं व्रजललनानयनालिमिपीतम् ।
तव सुखतामरसं मुरशत्रो हृदयतडागविकासि ममास्तु ॥”

पञ्चचामर छन्दोलक्षणम् ।

जभौ जरौ वदति पञ्चचामरम् ॥ ८२ ॥

छ० टी०—जगत्यामेव जभौ—जगणभगणौ । जरौ—जगणरगणौ च । भवत-
स्तद्वृत्त पञ्चचामर वदति ॥ ८२ ॥

भा० टी०—१२ अक्षरके पादवाली जातिमें ही जगण (१५१) भगण (५११)
जगण (१५१) और रगण (५१५) प्रत्येक पादमें हो तो उसे “पञ्चचामर”
छन्द कहते हैं ॥ ८२ ॥

पञ्चचामर छन्दका उदाहरण ।

“उमाधर्वं मनसि माधवं नरो निरन्तरं भजति भक्तितत्परः ।
श्रियं हरिः सपदि राति चाक्षरां जनाय सन्मतिमलं महेश्वरः ॥”

क्षमा छन्दोलक्षणम् ।

१३ अतिजगत्याम्—तुरगरसयतिर्नौ ततौ गः क्षमा ॥ ८३ ॥

छ० टी०—अतिजगत्यां—त्रयोदशाक्षरपादजातौ । नौ—द्वौ नगणौ । ततौ—
तगणतगणौ । गः—गुरुश्चैकश्चेत्तदा । क्षमा भवति । किंविशिष्टा क्षमा ? तुर-
गरसयतिः—तुरगैः सप्तभिः रसैः षड्भिर्यतिर्विरतिर्यस्याः सा ॥ ८३ ॥

भा० टी०—अतिजगती (१३ अक्षरके पादवाली) जातिमें २ नगण (॥१॥)
२ तगण (५५१) और १ गुरु दीर्घाक्षर प्रत्येक पादमें हो तो वह “क्षमा”
छन्द होता है । इसमें ७ और ६ अक्षरोंपर विश्राम होता है ॥ ८३ ॥

क्षमाका उदाहरण ।

“शरदमृतरुचश्चन्द्रिकाक्षालिते दिनकरतनयातीरदेशे हरिः ।
विहरति रभसा गोपिकाभिः समन्त्रिदिवयुवतिभिः कोऽपि देवो यथा ॥”

प्रहर्षिणी छन्दका उदाहरण ।

म्रौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ॥ ८४ ॥

छ० टी०—त्रयोदशाक्षरपादजातौ म्रौ—मगणनगणौ । ज्रा—जगणरगणौ ।
गः—गुरुश्च । त्रिदशयतिः—त्रिभिर्दशभिरक्षरैर्यतिः । इयं प्रहर्षिणी ॥ ८४ ॥

भा० टी०—१३ अक्षरके पादवाली जातिमें मगण (५५५) नगण (॥१॥)
जगण (१५१) रगण (५५१) और १ गुरु प्रत्येक पादमें हो और जिसका
विश्राम ३ तथा १० अक्षरोंपर हो वह “प्रहर्षिणी” छन्द जानो ॥ ८४ ॥

प्रहर्षिणी छन्दका उदाहरण ।

“ उचुङ्गस्तनकलशद्वया नतांगी लोलाक्षी विपुलनितम्बशालिनी च ।
विम्बोष्ठी नखरमुष्टिमेयमध्या सा नारी भवति मनः प्रहर्षिणीति ॥”

रुचिराछन्दोलक्षणम् ।

चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जमौ स्जगाः ॥ ८५ ॥

छ० टी०—अतिजगत्यामेव यदा जमौ—जगणभगणौ । स्जगाः—सगणजगण
गुरवश्च भवन्ति तदा इह—छन्दःशास्त्रे । रुचिरा भवति चतुर्ग्रहैः—चतुर्भिर्नवमि-
श्रात्र यतिः ॥ ८५ ॥

भा० टी०—१३ अक्षरके पादवाली जातिमें जगण (। ५।) भगण (॥ ५॥)
सगण (।। ५) जगण (। ५।) और १ गुरु (दीर्घाक्षर) प्रत्येक पादमें हो
तो “रुचिरा” छन्द हो । यहां ४ और ९ वर्णोंपर विश्राम होता है । इसीको
प्रभावती कहते हैं ॥ ८५ ॥

रुचिरा छन्दका उदाहरण ।

“ मनीषिता हिमरुचिरापि निष्फला समाकुले खलपटले नमंडले ।
नभस्तले घननिवहैर्निरन्तरे सुधारुचेः करानेकरः करोति किम् ॥”

मत्तमयूरच्छन्दोलक्षणम् ।

वेदैरन्ध्रैस्तौ यसगा मत्तमयूरम् ॥ ८६ ॥

छ० टी०—त्रयोदशाक्षरपादजातावेव स्तौ—भगणतगणौ । यसगाः—यगणस-
गणगुरवश्च । यदि स्युस्तदा मत्तमयूरं वृत्त भवेत् । यतिरत्र वेदैः—चतुर्भिः । रन्ध्रैः—
नवमिश्र । रन्ध्रशब्दस्येन्द्रियवाचकत्वाद्रन्ध्रशब्देनात्र नवाङ्कग्रहणम् ॥ ८६ ॥

भा० टी०—१३ अक्षरके चरणवाली जातिमें भगण (५ ५ ५) तगण (५ ५।)
यगण (। ५ ५) सगण (।। ५) और १ गुरु (दीर्घाक्षर) प्रत्येक पादमें हो
तो “मत्तमयूर” छन्द हो । इसमें ४ और ९ वर्णोंपर विश्राम होता है ॥ ८६ ॥

मत्तमयूर छन्दका उदाहरण ।

“ व्यूढोरस्कः सिहस्तमानानतमध्यःपीनस्कन्धो मांसलहस्तायतबाहुः ।
कम्बुग्रीवः स्निग्धशरीरस्तनुलोमा भुङ्क्ते राज्यं मत्तमयूराकृत्तिनेत्रः ॥”

उपस्थितच्छन्दोलक्षणम् ।

उपस्थितमिदं जसौ तसौ यदि गुरुः स्यात् ॥ ८७ ॥

छ० टी०—त्रयोदशाक्षरपादजातावेव जसौ—जगणसगणौ । तसौ—तगणसगणौ ।
यदि गुरुश्च स्यात्तदा इदम् उपस्थितं वृत्त स्यात् ॥ ८७ ॥

भा० टी०-१३ अक्षरके चरणवाली जातिमें जगण (।५।) सगण (।।५) तगण (५५।) सगण (।।५) और १ गुरु प्रत्येक पादमें हो तो वह “उपस्थित” छन्द हो ॥ ८७ ॥

‘उपस्थित छन्दका उदाहरण ।

“ उपस्थितमहोराज्यंसपदि रामो विहाय पितृवाक्याद्यो मुनिविरामः ।
जगाम विपिनं श्यामो विजितकामः सकौशलधवोऽव्याद्रः सदभिरामः”

मञ्जुभाषिणीछन्दोलक्षणम् ।

सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी ॥ ८८ ॥

छ० टी०-यत्र सजसाः-सगणजगणसगणाः । जगौ-जगणगुरु च । भवतः सा मञ्जुभाषिणी भवति । प्रबोधितापि चेयम् ॥ ८८ ॥

भा० टी०-१३ अक्षरके पादवाली जातिमें सगण (।।५) जगण (।५।) फिर भी सगण (।।५) जगण (।५।) और १ गुरु प्रत्येक पादमें हो तो वह “मञ्जुभाषिणी” छन्द हो । इसीको प्रबोधिता छन्द भी कहते हैं ॥ ८८ ॥

मञ्जुभाषिणी छन्दका उदाहरण ।

“ अमृतोर्मिशीतलकरेण लालयंस्तलुकान्तिचोरितविलोचनो हरेः ।
नियतं कलानिधिरसोऽतिवल्लवी मुदमच्युते व्यधित मञ्जुभाषिणी”

चन्द्रिकाछन्दोलक्षणम् ।

ननतरगुरुभिश्चन्द्रिकाश्वषड्भिः ॥ ८९ ॥

छ० टी०-अतिजगत्यामेव ननतरगुरुभिः-नगणद्वयतगणरगणगुरुभिः । चन्द्रिकाछन्दो भवति । अश्वषड्भिः-सप्तभिः षड्भिश्चात्र यतिः ॥ ८९ ॥

भा० टी०-१३ अक्षरके पादवाली जातिमें २ नगण (।।।) १ तगण (५५।) १ रगण (५।५) और १ गुरु (दीर्घाक्षर) प्रत्येक चरणमें होनेसे “चन्द्रिका” छन्द होता है । इसमें ७ और ६ अक्षरपर विश्राम लेना चाहिये ॥ ८९ ॥

चन्द्रिका छन्दका उदाहरण ।

“ समविधुगगने चारुचन्द्रिकैवं बुधवरवदने शब्दचन्द्रिकैवम् ।
शुभमतिधानिके दानचन्द्रिकैवं शिवशिव हृदि मे ज्ञानचन्द्रिका स्तात्”

मञ्जुहासिनीछन्दोलक्षणम् ।

जतौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी ॥ ९० ॥

छ० टी०—अतिजगत्यामेव जतौ—जगणतगणौ । सजौ—सगणजगणौ ।
गः—गुरुश्च । तदा मञ्जुहासिनी भवति ॥ ९० ॥

भा० टी०—१३ अक्षरके पादवाली जातिमें यदि जगण (।।५।) तगण (।।५।) सगण (।।५।) जगण (।।५।) और १ गुरु (दीर्घाक्षर) प्रत्येक पादमें हो तो वह “मञ्जुहासिनी” छन्द हो ॥ ९० ॥

मञ्जुहासिनी छन्दका उदाहरण ।

“यया स्तुता सा जगति विन्ध्यवासिनी सकृत्सुरूपा विबुधवैरिनाशिनी ।
रमाथवोमा सुमतिसंप्रकाशिनी पतिप्रिया स्त्री भवति मञ्जुहासिनी ॥”

नवनंदिनीछन्दोलक्षणम् ।

नवनंदिनी सजससैर्गुरुयुक्तैः ॥ ९१ ॥

छ० टी०—त्रयोदशाक्षरपादजातावेव सजससैः—सगणजगणसगणसगणैः ।
गुरुयुक्तैः—गुरुणा युक्तैः । नवनदिनीनामच्छन्दो भवति । इदमेव कलहंसवृत्तं
सिंहनादनाम चापि ॥ ९१ ॥

भा० टी०—१३ अक्षरके पादवाली जातिमें ही सगण (।।५।) जगण (।।५।) और २ सगण (।।५।) तथा १ गुरु प्रत्येक पादमें हो तो वह
“नवनंदिनी” नामक छन्द हो । इसीको कलहंस और कहीं सिंहनाद भी
कहा है ॥ ९१ ॥

नवनंदिनी छन्दका उदाहरण ।

“यमुनाविहारकुतुके कलहंसो ब्रजकामिनी कमलिनीकृतकेलिः ।
जनचित्तहारिकलकण्ठनिनादः प्रमदं तनोतु तव नन्दतनूजः ॥”

कुटिलगतिछन्दोलक्षणम् ।

कुटिलगतिर्नजौ सप्तभिस्तौ गुना ॥ ९२ ॥

छ० टी०—अतिजगत्यामेव नजौ—नगणजगणौ । तौ—तगणौ । गुना—एकेन
गुरुणा सह यदि भवतस्तदा कुटिलगतिच्छन्दस्यात् । सप्तभिः—सप्ताक्षरैः ।
षड्भिश्च यतिरिति शेषः ॥ ९२ ॥

भा० टी०—१३ अक्षरके पादवाली (अतिजगति) जातिमें यदि नगण (।।।।) जगण (।।५।) २ तगण (।।५।) और १ गुरु (दीर्घाक्षर) प्रत्येक
पादमें हो तो वह “कुटिलगति” छन्द हो । इसमें ७ और ६ अक्षरपर
विश्राम होता है ॥ ९२ ॥

कुटिलगति छन्दका उदाहरण ।

“कुटिलगतिः कुधीर्मानहानिं सदा सरलगतिः सुधीर्याति कीर्तिं पराम् ।
नृपसदसि प्रियो राष्ट्रगोष्ठ्यां प्रियो भवति जनप्रियो मानवः सत्प्रियः ॥”

असम्बाधाछन्दोलक्षणम् ।

१४ शक्यार्म-स्तौ न्सौ गवाक्षग्रहविरतिरसम्बाधा ॥ ९३ ॥

छ० टी०-शक्यार्म-चतुर्दशाक्षरपादजातौ । स्तौ-मगणतगणौ । न्सौ-
नगणसगणौ । गौ-द्वौ गुरु च । स्तस्तद्वृत्तं असम्बाधा नाम भवति । अत्र अक्ष-
ग्रहविरतिः-अक्षैः पञ्चभिर्ग्रहैर्नवमिर्यतिः । ॥ ९३ ॥

भा० टी०-शक्करी (१४ अक्षरके पादवाली जाति) में मगण (५५५)
तगण (५५१) नगण (१११) सगण (११५) और २ गुरु हो तो
“असम्बाधा” नामका छन्द हो यहां ५ तथा ९ अक्षरोंपर विश्राम होता है ९३

असम्बाधा छन्दका उदाहरण ।

“भङ्क्त्वा दुर्गाणि द्रुतवनमखिलं छित्वा हत्वा तत्सैन्यं करितुरगवलं हत्वा ।
येनासम्बाधां स्थितिरजनिविपक्षाणां सर्वोर्वीनाथः स जयति नृपतिर्मुञ्चः ॥”

अपराजिताछन्दोलक्षणम् ।

ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ॥ ९४ ॥

छ० टी०-चतुर्दशाक्षरपादजातावेवं ननरसलघुगैः-नगणनगणरगणसगण-
लघुगुरुभिः । अपराजिता भवति । स्वरैः-सप्तभिः यतिश्च ॥ ९४ ॥

भा० टी०-१४ अक्षरके पादवाली जातिमें दो नगण (१११) १ रगण
(५१५) १ सगण (११५) १ लघु (ह्रस्व) और १ गुरु (दीर्घाक्षर) प्रत्येक
पादमें हो तो यह “अपराजिता” छन्द हो । इसमें सात सात अक्षरोंपर
विश्राम होता है ॥ ९४ ॥

अपराजिता छन्दका उदाहरण ।

“फणिपतिवल्यं जटामुकुटोज्ज्वलं मनसिजमथनं त्रिशूलविभूषितम् ।
स्मरसि यदि सखे शिवं शशिशेखरं भवति तव तनुः परैरपराजिता ॥”

प्रहरणकलिताछन्दोलक्षणम् ।

ननभनलगिति प्रहरणकलिता ॥ ९५ ॥

छ० टी०-चतुर्दशाक्षरपादजातावेवं ननभनलग्-द्वौ नगणौ भगणनगणौ
लघुगुरु च । इति-रीत्यानया प्रहरणकलिताछन्दो भवति । सप्तभिर्-
त्रापि यतिः ॥ ९५ ॥

भा० टी०-१४ अक्षरके पादवाली जातिमें दो नगण (।।।) एक भगण (ऽ।।) फिर १ नगण (।।।) १ लघु (ह्रस्वाक्षर) और १ गुरु (दीर्घाक्षर) प्रत्येक पादमें हो तो “प्रहरण कलिता” छन्द हो । इसमें भी सप्ताक्षरपर यति जानो ॥ ९५ ॥

प्रहरणकलिता छन्दका उदाहरण ।

“सुरमुनिमनुजैरुपचितचरणां रिपुभयचकितत्रिभुवनशरणाम् ।
प्रणमत महिषासुरस्तनुकुपितां प्रहरणकलितां पशुपतिदयिताम् ॥”

वसन्ततिलकाछन्दोलक्षणम् ।

उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः । सिंहोद्धतेयमुदिता
मुनिकाश्यपेन । उद्धर्षणीति गदिता किल सैतवेन । नागेन
सैव गदिता मधुमाधवीति ॥ ९६ ॥

छ० टी०-शक्यामेव तभजाः-तगणभगणजगणाः । जगौ-जगणगुरु ।
गः-पुनरपि गुरुश्चेत् । तदा वसन्ततिलका उक्ता-कथिता । इयमेव-वसन्तति-
लकैव । काश्यपेन मुनिना-काश्यपमहर्षिणा । सिंहोद्धता उदिता-वर्णिता । सैत-
वेन-सतवमुनिना । किल-निश्चयेन स्वमते वा । इयमेव “उद्धर्षणी” इति
गदिता । नागेन-श्रीपिङ्गलाचार्येण । सा एव-वसन्ततिलकैव “मधुमाधवी” इति
गदिता । पादान्तेऽत्र यतिः ॥ ९६ ॥

भा० टी०-१४ अक्षरके पादवाली जातिमें १ तगण (ऽ।।) १ भगण (।।।) २ जगण (।।।) और दो गुरु (दीर्घवर्ण) प्रत्येक पादमें हो तो वह वसन्ततिलका छन्द कहा गया है । इसीको काश्यप ऋषिने सिंहोद्धता सैतवमुनिने उद्धर्षणी और पिङ्गलाचार्यजीने “मधुमाधवी” छन्द कहा है । इसमें पादान्तमें यति होती है ॥ ९६ ॥

वसन्ततिलका छन्दका उदाहरण ।

“उद्धर्षिणी जनदृशां स्तनभारगुर्वी नीलोत्पलद्युतिमल्लिखलुचलोचना च ।
सिंहोन्नतत्रिकतटा कुटिलालकान्ता कान्ता वसन्ततिलका नृपवल्लभासौ ॥”

वसुधाछन्दोलक्षणम् ।

सजसाय्लगाश्च वसुधा सपञ्चग्रहैः ॥ ९७ ॥

१ सूत्रे तु सिंहोन्नतेति पाठ सूत्रञ्च (सिंहोन्नता काश्यपस्य । ७-८)
२ मधुमाधवीत्याख्या चिन्त्या पिङ्गलाचार्यैरनुक्तात् ।

छ० टी०-चतुर्दशाक्षरपादजातौ सजसायुल्गाः-सगणजगणसगणयगण-
लघुगुरुवश्च । भवन्ति तदा वसुधाछन्दस्स्यात् । पञ्चग्रहैः-पञ्चभिर्नवभिर्यतिः ॥ ९७ ॥

भा० टी०-१४ अक्षरके पादवाली जातिमें सगण (११५) जगण (१५१)
सगण (११५) यगण (१५५) १ लघु (ह्रस्व) और १ गुरु (दीर्घाक्षर)
प्रत्येक पादमें हो तो “ वसुधा ” छन्द हो । यहां विश्राम ५ और ९ अक्ष-
रोंपर होता है ॥ ९७ ॥

वसुधा छन्दका उदाहरण ।

“ स्थगयन्त्यमूः शमितजातकार्तस्वराः जलदास्तडितुलितकान्ति-
कार्तस्वराः । जगतीरिह च्छुरितचारुकामीकराः सवितुः क्वचित्
कपिशयन्ति चामी कराः ॥”

इन्दुवदनाछन्दोलक्षणम् ।

इन्दुवदना भजसनैः सगुरुयुग्मैः ॥ ९८ ॥

छ० टी०-चतुर्दशाक्षरपादजातावेव भजसनैः-भगणजगणसगणनगणैः ।
किंविशिष्टैः ? सगुरुयुग्मैः-गुरुयुग्माभ्यां सहिताः सगुरुयुग्मास्तैः गुरुद्वयेन युक्तैरि-
त्यर्थः । इन्दुवदना नाम छन्दो भवति ॥ ९८ ॥

भा० टी०-१४ अक्षरके पादवाली जातिमें भगण (५११) जगण (१५१)
सगण (११५) नगण (१११) और दो गुरु (दीर्घाक्षर) प्रत्येक पादमें हो तो
“ इन्दुवदना ” छन्द हो ॥ ९८ ॥

इन्दुवदना छन्दका उदाहरण ।

“ मास्तुस्तप्रचलितोत्पलदलाक्षं शोभनललाटतटमध्यकृतपुण्ड्रम् ।
रे पथिक संप्रति मधौ मदनवन्धौ संस्मरसि तद्वदनमिन्दुवदनायाः ॥”

अलोलाछन्दोलक्षणम् ।

द्विःसप्तच्छिदलोला म्सौ मभौ गौ चरणे चेत् ॥ ९९ ॥

छ० टी०-चतुर्दशाक्षरपादजातावेव म्सौ-मगणसगणौ । मभौ-मगण
मगणौ । गौ-द्वौ गुरु । चरणे-पादे चेत् तदा अलोलाछन्दो भवति । सप्त-
भिस्सप्तभिरत्र यतिः ॥ ९९ ॥

भा० टी०-१४ अक्षरकी पादवाली जातिमें मगण (५५५) सगण (११५)
मगण (५५५) भगण (५११) और २ गुरु (दीर्घाक्षर) प्रत्येक चरणमें
हो तो वह “अलोला” छन्द हो । इसीको कहीं लोलाछन्द भी माना है ।
इसमें सात २ अक्षरोंपर यति होती है ॥ ९९ ॥

अलोला छन्दका उदाहरण ।

“ आत्मारामपदैकव्यापाराभिरतानां संसारबन्धिरगाधस्तेषां गोष्पदमात्रम् ।
अन्तस्तत्त्वसमाधेः प्राणायामनिरोधान्नासावशांतिखिन्ना येषां दृष्टिरलोल”

कुटिलच्छन्दोलक्षणम् ।

युगदिग्भिः कुटिलमिति मतं स्मौ न्यौ गौ ॥ १०० ॥

छ० टी०—चतुर्दशाक्षरपादजातावेव स्मौ—सगणभगणौ । न्यौ—नगणयगणौ ।
गौ—द्वौ गुरु । स्तस्तद्वृत्त कुटिलम् इति मतम्—कथितम् । युगदिग्भिः—चतुर्भि-
र्दशभिश्चात्र यतिरिति शेषः ॥ १०० ॥

भा० टी०—१४ अक्षरके पादवाली जातिमें सगण (११५) भगण (५११)
नगण (१११) यगण (१५५) और २ गुरु प्रत्येक पादमें हो तो वह
“कुटिल” छन्द माना गया है । इसमें ४ और १० अक्षरोपर विश्राम
होता है ॥ १०० ॥

कुटिल छन्दका उदाहरण ।

“ बुध शीघ्रं कुटिलमपि नरश्चेन्मित्रं गतलज्जं त्यज कितवतरं सन्धिव्रम् ।
धनलुब्धं जनकलहकरश्च क्रूरं खलु दूतं गृहगृहविचरं स्त्रीशूरम् ” (मत्कृति)

धृतिच्छन्दोलक्षणम् ।

नजभजलग्युता धृतिरियं कथिता ॥ १०१ ॥

छ० टी०—नजभजलग्युता—नगणजगणभगणजगणलघुगुरुभिर्युता । इय धृतिः
कथिता ॥ १०१ ॥

भा० टी०—१४ अक्षरके पादवाली जातिमें प्रत्येक पादमें जो नगण (१११)
जगण (१५१) भगण (१५१) जगण (१५१) लघु (ह्रस्व) और गुरु
(दीर्घ) युक्त हो वह “धृति” छन्द कहा गया है ॥ १०१ ॥

धृति छन्दका उदाहरण ।

“ विपदि धृतां पदं हरति या च भयं सदसि धृता जनैर्हृदि ददाति धियम् ।
खलु सचिवैर्धृता धृतिरियं सुनयं तव हृदयं करोतु नृप सा सदयम् ॥” (मम)

हंसश्येनीछन्दोलक्षणम् ।

स्मौ न्यौ गौ चेज्जलधिदश च हंसश्येनी ॥ १०२ ॥

छ० टी०—चतुर्दशाक्षरपादजातावेव स्मौ—मगणभगणौ । न्यौ—नगणयगणौ ।
गौ—द्वौ गुरु चेत् । च तथा । जलधिदश—चतुर्भिर्दशभिर्यतिस्तदा हंसश्येनीछन्दो
भवति ॥ १०२ ॥

भा० टी०—यदि १४ अक्षरके पादवाली जातिमें मगण (५५५) भगण (५११) नगण (१११) यगण (१५५) और २ गुरु प्रत्येक पादमें हो तो वह “हंसश्येनी” छन्द हो। यहां ४ और १० अक्षरोंपर विश्राम होता है॥१०२॥

हंसश्येनी छन्दका उदाहरण ।

“हर्म्ये हंसीव चलति नवमुक्ताहारा पर्यङ्के या पतति-सपदि सालं-
कारा । हंसश्येनी भवति पतिरतालपाहारा गौराङ्गी स्त्री हिमकरसु-
मुखी स्वान्चारा ॥” (मत्कृतिः)

चन्द्रौतसश्छन्दोलक्षणम् ।

म्भौ न्यौ लूगौ चेद्भवति जगति चन्द्रौतसः ॥ १०३ ॥

छ० टी०—चतुर्दशाक्षरपादजातावेव म्भौ—मगणभगणौ । न्यौ—नगणयगणौ ।
लूगौ—लघुगुरु । चेत्तदा जगति—लोके । चन्द्रौतसश्छन्दो भवति । यतिनियमस्तु
हंसश्येनीवदेव ॥ १०३ ॥

भा० टी०—यदि १४ अक्षरकी पादवाली जातिमें मगण (५५५) भगण (५११) नगण (१११) यगण (१५५) १ लघु (ह्रस्व) और १ गुरु (दीर्घाक्षर) प्रत्येक पादमें हो तो लोकमें वह “चन्द्रौतस” छन्द हो। इसमें भी ४ और २० अक्षरोंपर विश्राम होता है ॥ १०३ ॥

चन्द्रौतस छन्दका उदाहरण ।

“स्मारंस्मारं स्मरहरमनिशं शङ्करं भक्ताधारं सुभुजगगलहारं परम् ।
येनाश्वोग्रंखलुजगति निपीतं गरं वन्दे सर्वं हृदि शशधरमौलि वरम् ॥” मत्कृतिः ।

तनुच्छन्दोलक्षणम् ।

देवर वरतनुभनननलघुगैः ॥ १०४ ॥

छ० टी०—देवरेति सम्बोधनम् । भनननलघुगैः—भगणनगणत्रयलघुगुरुभिः ।
स्यात् तनुच्छन्दः । कुत्रचिदिदमेव चक्रपदम् ॥ १०४ ॥

भा० टी०—१४ अक्षरके पादवाली जातिमें १ भगण (५११) ३ नगण (१११) १ लघु और १ गुरु प्रत्येक पादमें होनेसे “तनु” छन्द होता है ।
इसीको कही चक्रपद छन्द भी माना है ॥ १०४ ॥

तनु छन्दका उदाहरण ।

“चन्द्रकरनिभतरलतरसुयशः कस्य हि सुहृदय कुमुदमतिशयम् ।
काशयति जगति नच रघुवर ते रावणवधकृतजगदुपकृतिजम् ॥”

वासन्तीछन्दोलक्षणम् ।

मस्तो नो मो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ॥ १०५ ॥

छ० टी०—चतुर्दशाक्षरपादजातौ मः—मगणः । तः—तगणः । नः—नगणः ।
मः—मगणः । गौ—द्वौ गुरु चेत् तदा इयं वासन्ती गदिता ॥ १०५ ॥

भा० टी०—१४ अक्षरके पादवाली जातिमें मगण (५ ५ ५) तगण (५ ५ ।)
नगण (। । ।) मगण (५ ५ ५) और दो गुरु (दीर्घवर्ण) प्रत्येक पादमें हो
तो उसे “ वासन्ती ” छन्द जानो ॥ १०५ ॥

वासन्ती छन्दका उदाहरण ।

“ भ्राम्यद्भृङ्गीनिर्भरमधुरालापोद्गीतैः श्रीखण्डाद्रेरद्भुतपवनैर्मन्दादोला ।
लीलालोलापल्लवविलसद्भस्तोल्लासैः कंसारातौ नृत्यति सदृशी वासन्तीयम् ”
वसन्तच्छन्दोलक्षणम् ।

भवति ननततैः सप्तभिर्गौ वसन्तः ॥ १०६ ॥

छ० टी०—चतुर्दशाक्षरपादजातौ—शक्यार्था । ननततैः— नद्वयेन तद्वयेन
च । गौ—द्वौ गुरु । स्तः वसन्तनाम वृत्त भवति । सप्तभिः—सप्ताक्षरैर्येति । कुत्र-
चिदिदमेव नान्दीमुखी नाम ॥ १०६ ॥

भा० टी०—१४ अक्षरके पादवाली जातिमें २ नगण (। । ।) २ तगण (५ ५ ।)
और २ गुरु (५) हो तो “ वसन्त ” नामका छन्द हो । इसमें सात २ अक्ष-
रोंपर विश्राम होता है । इसीका कही नान्दीमुखी छन्द भी नाम दिया है १०६
वसन्त छन्दका उदाहरण ।

“ हरिमिह हृदये चार्चयन्तो हि सन्तः पिकशुककुसुमैश्चाम्रवृक्षा हसन्तः ।
नवकमलदले भान्ति भृङ्गा वसन्तः सुरनरमुखदश्चागतोऽयं वसन्तः ॥ ”

शशिकलाछन्दोलक्षणम् ।

१५ अतिशक्यार्थम्—द्विहतहयलघुरथ गिति शशिकला ॥ १०७ ॥

छ० टी०—१५ अतिशक्यार्थम्—पञ्चदशाक्षरपादजातौ । द्विहतहयलघु ।
द्वाभ्यां हता आवृता हयाः सप्त लघवो यस्या सा चतुर्दशलघुयुक्तेत्यर्थः । अथ—
तदन्ते । ग्—एको गुरुश्चेत् । तदा शशिकला नाम इति । पिङ्गलाचार्यस्तु चन्द्राव-
र्तेति । सप्तभिरष्टभिर्यतिरत्रेत्याम्नायः ॥ १०७ ॥

भा० टी०—अतिशक्यरी (१५ अक्षरके पादवाली जाति) में १४ लघु (ह्रस्व)
और अन्तमें १ गुरु (दीर्घाक्षर) प्रत्येक पादमें हो तो “ शशिकला ” नामका
छन्द जानो । इसीको पिङ्गलाचार्यजीने चन्द्रावती भी कहा है । यहां ७
और ८ अक्षरोंपर विश्राम जानो ॥ १०७ ॥

शशिकला छन्दका उदाहरण ।

“पटुजवपवनचलितजवलहरी तरलितविहसनिचयरवमुखरम्।विक-
सितकमलसुरभिश्चुचिसलिलं विचरति पथिकमनसि शरदि सरः ॥”

स्रग्छन्दोलक्षणम् ।

स्रगिति भवति रसनवकयतिरियम् ॥ १०८ ॥

छ० टी०—इय—शशिकलैव । यदा रसनवकयतिः—षड्भिर्नवभिश्च यतियुता
तदा स्रग् इति नाम भवति । मालेय पिङ्गलः ॥ १०८ ॥

भा० टी०—६ और ९ अक्षरोपर यति (विश्राम) होनेसे यह शशिक-
लाही “ स्रग् ” नामक या माला नामक छन्द कहाता है ॥ १०८ ॥

स्रग् छन्दका उदाहरण ।

“नवविकसितकुवलयदलनयने निगमय नवजलधरमिह गगने।अप-
नयरुषमपस्तर मम सचिवं यदि रतिसुखमभिलषसि बहुविधम् ॥”

मणिगुणनिकरच्छन्दोलक्षणम् ।

वसुहययतिरिह मणिगुणनिकरः ॥ १०९ ॥

छ० टी०—इह—अस्मिँछन्दश्शास्त्रे । यदा वसुहययतिः—अष्टभिः सप्तभिश्च
यतिर्भवति । तदा सैव शशिकला मणिगुणनिकरो नामच्छन्दो भवति ॥ १०९ ॥

भा० टी०—इस छन्दशास्त्रमें जो प्रथम ८ अक्षरोपर और पश्चात् ७ अक्ष-
रोपर यति (विश्राम) हो तो वही शशिकला “ मणिगुणनिकर ” नामक
छन्द होजाता है ॥ १०९ ॥

मणिगुणनिकर छन्दका उदाहरण ।

“कथमपि निपतितमतिमहति पदे नरमनुसरति न कमलमुपचितम् ।
मयि वरयुवतिषु कुचतरनिहतः स्पृशति न वपुःरिह मणिगुणनिकरः ॥”

मालिनीछन्दोलक्षणम् ।

ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः ॥ ११० ॥

छ० टी०—यदा पञ्चदशाक्षरपादजातावेव ननमयययुता—नगणद्वयेन मगणेन
यगणद्वयेन च युक्ता । तथा भोगिलोकैः—भोगिमिरष्टाभिलोकैस्तत्तभिर्यतिश्च ।
स्यादियं मालिनी—मालिनीनामच्छन्दो भवति ॥ ११० ॥

भा० टी०—यदि १५ अक्षरवाली पाद जातिमें २ नगण (।।।) मगण
(५५५) और २ यगण (५५१) प्रत्येक पादमें हो तथा ८ और ७ वर्णोंपर
यति (विश्राम) हो तो वह “ मालिनी ” छन्द हो ॥ ११० ॥

मालिनी छन्दका उदाहरण ।

“अतिविपुलललाटं पीवरोरःकपाटं सुघटितदशनोष्ठं व्यालतुल्य-
प्रकोष्ठम् । पुरुषमशनिलेखा लक्षणं वीक्ष्य लक्ष्मी रतिसुरभियशोभि-
मालिनी चाम्बुपैति ॥”

प्रभद्रकच्छन्दोलक्षणम् ।

भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ॥ १११ ॥

छ० टी०—अतिशक्त्यामेव नजौ—नगणजगणौ । भजौ—भगणजगणौ ।
रसहितौ—रगणेन सहितौ रसहितौ रगणसमन्वितौ । स्तस्तदा प्रभद्रक नाम
छन्दो भवति ॥ १११ ॥

भा० टी०—१५ अक्षरके पादवाली जाति (अतिशक्करी) में नगण (।।।)
जगण (।५।) भगण (५।।) जगण (।५।) और रगण (५।५) प्रत्येक
पादमें हो तो “प्रभद्रक” छन्द हो ॥ १११ ॥

प्रभद्रक छन्दका उदाहरण ।

“अलभत दुश्चरेण तपसा हिमाद्रिजा यमिह पति हरं त्रिजगतामधीश्वरम् ।
पवनसमुद्रतानलशिखाहतस्मरो दिशतु ततां सदैव सविभुः प्रभद्रकम्॥”

एलाछन्दोलक्षणम् ।

सजना नयौ शरदशकविरतिरेला ॥ ११२ ॥

छ० टी०—अतिशक्त्यामेव सजना—सगणजगणनगणाः । नयौ—नगण-
यगणौ च । तथा शरदशकविरतिः—पञ्चभिर्दशभिश्च यतिर्भवति । तदा एलानाम
छन्दः स्यात् ॥ ११२ ॥

भा० टी०—१५ अक्षरके पादवाली जातिमें प्रत्येक चरणमें सगण (।।५)
जगण (।५।) दो नगण (।।।) और १ यगण (।५५) हो और ५ तथा १०
वर्णोंपर विश्राम हो तो वह “एला” नामका छन्द हो ॥ ११२ ॥

एला छन्दका उदाहरण ।

“रमणीसुखाद्यदि वहति सुरभिवायुः नियतं हि सा भवति नरपतिसुभोग्या ।
स्वपतिप्रिया च भवति बहुधनयुक्ता कमला यथा हरिहृदयवसतिमात्मा॥”

चन्द्रलेखाछन्दोलक्षणम् ।

म्रौ म्यौ यान्तौ भवेतां सप्ताष्टभिश्चन्द्रलेखा ॥ ११३ ॥

छ० टी०—अतिशक्त्यामेव म्रौ—मगणरगणौ । म्यौ—मगणयगणौ । किवि-

शिष्टौ ? यान्तौ—यगणोऽन्ते ययोस्तौ यगणान्तावित्यर्थः । भवेतां तथा सप्ताष्टभिः—
सप्तभिरष्टभिश्चाक्षरैर्यतिश्चेत् तदा चन्द्रलेखानाम छन्दः स्यात् ॥ ११३ ॥

भा० टी०—जो अतिशक्करी (१५ अक्षरके पादवली जाति) में ही मगण (५५५) रगण (५१५) मगण (५५५) और २ यगण (१५५) प्रत्येक पादमें हो और ७ तथा ८ अक्षरोपर विश्राम हो तो वह “चन्द्रलेखा” छन्द हो ॥ ११३ ॥

चन्द्रलेखा छन्दका उदाहरण ।

“ विभ्राणश्चन्द्रलेखां चूडामणिस्थानभूतां तार्तीयं चापि नेत्रं जाज्वल्य-
माने ललाटे । कण्ठे यस्यास्थिमाला भस्माङ्गरागे शरीरे कल्याणं वो हि
दिश्यात् त्रैलोक्यनाथो गिरीशः ॥ ”

कामक्रीडा छन्दोलक्षणम् ।

मा वाणाः स्युर्यस्यां सा कामक्रीडा संज्ञातव्या ॥ ११४ ॥

छ० टी०—यस्यां मा—यगणाः । वाणाः—पञ्च पञ्च मगणाः स्युः—१, सा काम-
क्रीडा संज्ञातव्या ॥ ११४ ॥

भा० टी०—जिसमें ५ मगण (५५५) प्रत्येक पादमें हो उसे “ कामक्रीडा ”
छन्द जानो । इसे सारंगिका भी कहते हैं ॥ ११४ ॥

कामक्रीडा छन्दका उदाहरण ।

“ माकान्ते पक्षस्यान्ते पर्याकाशे देशे स्वाप्सीः कान्तं वृत्तं वक्रं पूर्णं चन्द्रं
मत्वा रात्रौ चेत् । क्षुत्क्षामः प्राढं चेतश्चेतो राहुः क्रूरः प्राद्यात् तस्माद्
व्वान्ते हर्म्यस्यान्ते शय्यैकान्ते कर्तव्या ॥ ”

ऋषभवृत्तलक्षणम् ।

भवतः सजौ ससयुतावृषभस्ततो यः ॥ ११५ ॥

छ० टी०—यत्र सजौ—सगणजगणौ । ससयुतौ—ससाम्यां द्वाभ्यां सगणाभ्यां
युतौ समन्वितौ । भवतस्ततोऽग्रे यः—यगणश्च । तद्वृत्तमृषभं नाम ॥ ११५ ॥

भा० टी०—१५ अक्षरकी पादजातिमें सगण (११५) जगण (१५१) फिर
दो सगण (११५) और १ यगण (१५५) एवं ५ गण प्रत्येक पादमें हो
तो उसे “ऋषभ” छन्द जानो ॥ ११५ ॥

ऋषभ छन्दका उदाहरण ।

“ ऋषभोऽङ्गजः स्ववनितावशगो न यो वै पितृवाक्यकृजगति दाशर-
थिर्यथा सः । लभतेऽचलां सुकमलां सकलां च विद्यां विपुलां
ककुप्सु चिततां विमलां च कीर्तिम् ॥ ”

(मम)

चन्द्रकान्ताछन्दोलक्षणम् ।

चन्द्रकान्ताभिधौ रौ म्यौ यो विरामः स्वराष्टौ ॥ ११६ ॥

छ० टी०—यत्र रौ—द्वौ रगणौ । म्यौ—मगणयगणौ । यः—पुनरपि यगणश्च । तथा स्वराष्टौ विरामः—सप्तभिरष्टभिरक्षरैर्विश्रामः । सा चन्द्रकान्ताभिधा—चन्द्रकान्ता नामच्छन्दः ॥ ११६ ॥

भा० टी०—जिसके प्रत्येक पादमें २ रगण (५।५) १ मगण (५ ५ ५) और फिर २ यगण (१५ ५।) हो तथा ७ और ८ वर्णोंपर विश्राम हो तो वह “चन्द्रकान्ता” छन्द हो ॥ ११६ ॥

चन्द्रकान्ता छन्दका उदाहरण ।

“स्वर्णवर्णा शुभाङ्गीयं चारुनेत्रा च दान्ता । भर्तृपूजानुरक्तांर्हा वक्र-
कृष्णालकान्ता । पश्य तां मित्र पुण्यां साध्वी स्वकान्तेन कान्ता ।
भाति चन्द्रेण भान्ताभ्रे चन्द्रकान्तेव शान्ता ॥ ” (मत्कृतिः)

रमणीयकच्छन्दोलक्षणम् ।

रान्नभद्रितयरैरुदितं रमणीयकम् ॥ ११७ ॥

छ० टी०—यत्र पञ्चदशाक्षरपादजातौ रात्—रगणात्परैः । नभद्वितयरैः—
नगणभगणद्वयरगणैः । रमणीयक वृत्तमुदितम्—कथितम् । स्वराष्टयतिरत्रापि ११७

भा० टी०—१५ अक्षरके पादवाली जातिमे प्रत्येक पादमें रगण (५।५)
नगण (१।१।) दो भगण (५।१।) और १ रगण (५।५) होनेसे “रमणीय”
छन्द कहा गया है । इसमें भी ७ और ८ अक्षरोपर यति (विराम) जानो ११७

रमणीय छन्दका उदाहरण ।

“यज्ञदानतपसां निचयाञ्च हरिस्तवात् पूजनाञ्च पितरावन्तिशं
गुरुवन्दनात् । पुण्यतीर्थगमनाद्धृदि मंत्रजपाज्जनो मानुषं वपुरिदं
लभते रमणीयकम् ॥ ” (मत्कृतिः)

ऋषभगजविलसितच्छन्दोलक्षणम् ।

१६ अष्टौ—भ्रत्रिनगैः स्वरात्खमृषभगजविलसितम् ॥ ११८ ॥

छ० टी०—अष्टौ—षोडशाक्षरपादजातिस्तत्र । भ्रत्रिनगैः—भगणरगणत्रिनगण-
गुरुभिः । ऋषभगजविलसितनामच्छन्दो भवति । अत्र स्वरात्—सप्तभ्यो वर्णभ्यः
परम् । खम्—नवाक्षरम् । तत्र यतिः—सप्तभिर्नवभिर्नवतिरित्यर्थः ॥ ११८ ॥

भा० टी०—१६ सोला अक्षरके पादवाली (अष्टि) जातिमे भगण (५।१।)
रगण (५।५) तीन नगण (१।१।) और २ गुरु (दीर्घाक्षर) प्रत्येक पादमें

हो तो वह “ऋषभगजविलसित” नामक छन्द होता है । इसमें ७ और ९ अक्षरोपर विश्राम (यति) का नियम है ॥ १२९ ॥

ऋषभगजविलसित छन्दका उदाहरण ।

“ आयतबाहुदण्डमुपचितपृथुहृदयं पीनकटिप्रदेशमृषभगजविलसितम् । वीरमुदारसत्त्वमतिशयगुणरसिकं श्रीरतिचञ्चलापि न परिहरति पुरुषम् ॥ ”

वाणिनीछन्दोलक्षणम् ।

नजभजरैः सदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ॥ ११९ ॥

छ० टी०—षोडशाक्षरपादजातौ नजभजरैः—नगणजगणभगणजगणरगणैः । किंविशिष्टैः ? गयुक्तैः—गेन दीर्घाक्षरेण युतैः । सदा वाणिनीछन्दो भवति ॥ ११९ ॥

भा० टी०—१६ अक्षरके पादवाली (अष्टि) जातिमें नगण (१११) जगण (१५१) भगण (५११) जगण (१५१) रगण (५१५) और अंतमें १ गुरु (दीर्घाक्षर) युक्त प्रत्येक पादमें होनेसे “वाणिनी ” छन्द हो ॥ ११९ ॥

वाणिनीछन्दका उदाहरण ।

“ चकितमृगेक्षणा गुरुनितं ववद्धकांची शुभगुणकिंकिणीरवविबोधिता समेतुम् । जनयति वाणिनी चतुरचारुलोलनेत्रा मनसि समादधाति मुदमिन्दुसुन्दरास्या ॥ ”

मणिकल्पलताछन्दोलक्षणम् ।

नजरभभेन गेन च स्यान्मणिकल्पलता ॥ १२० ॥

छ० टी०—नजरभभेन—नगणजगणरगणभगणभगणेन । च—पुनः । गेन—गुरुणा । मणिकल्पलता स्यात् ॥ १२० ॥

भा० टी०—१६ अक्षरकी पादवाली जातिमें नगण (१११) जगण (१५१) रगण (५१५) दो भगण (५११) और १ गुरुवर्ण प्रत्येक पादमें हों तो “मणिकल्पलता ” छन्द हो ॥ १२० ॥

मणिकल्पलता छन्दका उदाहरण ।

अवाति जनान्प्रसूः सुतान्येव हि सर्वगता जनक इव श्रियं धियं यच्छति सर्वरता । नृपतिरिवार्चनञ्च सर्वत्र तु सर्वमता जगति ददात्यतोऽस्ति विद्यामणिकल्पलता ॥” (मत्कृतिः)

अश्वगतिच्छन्दोलक्षणम् ।

पञ्चभकारकृताश्वगतिर्यदि चान्तगुरुः ॥ १२१ ॥

छ० टी०—पञ्चभकारकृता—पञ्चभगणरचिता अश्वगतिर्भवति । यदि च अन्त-
गुरुः—अन्ते पञ्चभगणान्ते गुरुश्चेत् । लीलेयमेवोक्ता कुत्रचित् ॥ १२१ ॥

भा० टी०—जिसके प्रत्येक पादमें ५ भगण (५।।) और अंतमें १ गुरु (दीर्घवर्ण) हो तो उसे “अश्वगति” छन्द जानो । इसीको लीला छन्द भी कहते हैं ॥ १२१ ॥

अश्वगति छन्दका उदाहरण ।

“कुञ्चितकुन्तलशोभितमोहितगोपिगणं चन्द्रनिभं मुखमाशु च दर्शय
कृष्ण विभो । कोमलपङ्कजपादयुगं कुरु मच्छरणं नाशय नाशय
माधव जन्म ममाशु हरे ॥”

पञ्चचामरच्छन्दोलक्षणम् ।

जरौ जरौ जगाविदं वदन्ति पञ्चचामरम् ॥ १२२ ॥

छ० टी०—यत्र जरौ—जगणरगणौ।जरौ—भूयोऽपि जगणरगणौ । जगौ—
जगणगुरु च । भवतस्तदा छन्दोविदः पञ्चचामरमिदं वृत्तं वदन्ति—कथयन्ति ।
नाराचमिदमेव ॥ १२२ ॥

भा० टी०—यदि १६ अक्षरवाली जातिके प्रत्येक पादमें जगण (।५।)
रगण (५।५)जगण (।५।) रगण (५।५)जगण (।५।) और १ गुरु हो तो
उसे “पञ्चचामर” छन्द कहते हैं । इसीको नाराच भी कहते हैं ॥ १२२ ॥

पञ्चचामर छन्दका उदाहरण ।

“यतोऽभवच्चराचरं जगत्तमीश्वरं हरं भजामि चन्द्रशेखरं परात्परं
महेश्वरम् । नरामरासुरार्चिताङ्घ्रिसुन्दरं मनोहरं गुणाकरं कृपाकरं
नमामि शङ्करं वरम् ॥ ” (मम)

शिखरिणीछन्दोलक्षणम् ।

१७ अत्यष्टौ—रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ॥ १२३ ॥

छ० टी०—अत्यष्टौ—सप्तदशाक्षरपादजातौ । यत्र यमनसभलाः—यगणमगण-
नगणसगणभगणलघवः । गः—गुरुश्च । सा शिखरिणी ज्ञेया । किविशिष्टा ? रसै—
षड्भिः । रुद्रैः—एकादशभिः । छिन्ना—कृतविरतिः ॥ १२३ ॥

भा० टी०—१७ अक्षरकी पादवाली (अत्यष्टि) जातिमें यदि यगण (।५५)
मगण (५५५) नगण (।।।) सगण (।।५) भगण (५।।) लघु (ह्रस्व-
वर्ण) और १ गुरु (दीर्घवर्ण) प्रत्येक चरणमें हो तो उसे “शिखरिणी” छन्द
जानो । शिखरिणी छन्दमें ६ छः और ११ अक्षरपर विश्राम होता है ॥ १२३ ॥

शिखरिणी छन्दका उदाहरण ।

“यशःशेषीभूते तुरिगगनाथे गुणनिधौ प्रवृत्ते वैराग्ये विषयरस
निष्क्रान्तमनसाम् । इदानीमस्माकं वनतरुलतानिर्झरवती तपस्तप्तुं
चेतो हरति गिरिमाला शिखरिणी ॥”

पृथ्वीछन्दोलक्षणम् ।

जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ॥ १२४ ॥

छ० टी०—अत्यष्टावेव यदि जसौ—जगणसगणौ । जसयलाः—जगणसगण-
यगणलघवः । गुरुश्च तथा वसुग्रहयतिः—अष्टभिर्नवभिर्यतिः । सा पृथ्वी भवति ॥ १२४ ॥

भा० टी०—१७ अक्षरकी पादवाली जातिके प्रत्येक पादमें जगण (१५१)
सगण (११५) फिर भी जगण (१५१) सगण (११५) यगण (१५५) १
लघु (ह्रस्व) और १ गुरु (दीर्घ) वर्ण हो तो वह “ पृथ्वी ” छन्द हो ।
इस छन्दमें ८ अक्षर और ९ अक्षरपर विराम होता है ॥ १२४ ॥

पृथ्वी छन्दका उदाहरण ।

“क्षणं रजसि खेलनं क्षणमतीव भूषादरः क्षणं द्रुततरा गतिः क्षणमतीव
मन्दा गतिः । क्षणं सरलवीक्षणं क्षणमपाङ्गसंवीक्षणं क्षणक्षणविल-
क्षणं जयति लक्षणं सुभ्रुवः ॥”

वंशपत्रपतितच्छन्दोलक्षणम् ।

दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः ॥ १२५ ॥

छ० टी०—अत्यष्टावेव भरनभनलगैः—भगणरगणनगणभगणनगणलघुगुरुभिः ।
वंशपत्रपतित छन्दो भवति । दिङ्मुनि—दशभिस्सप्तभिश्चात्र यतिः ॥ १२५ ॥

भा० टी०—१७ अक्षरकी पादवाली जातिके प्रत्येक पादमें भगण (५११)
रगण (५१५) नगण (१११) भगण (५११) नगण (१११) १ लघु (ह्रस्व)
और १ गुरु (दीर्घ) वर्ण हो तो “ वंशपत्रपतित ” नामक छन्द हो । इस
छन्दमें १० और ७ अक्षरपर विश्राम (यति) हो ॥ १२५ ॥

वंशपत्रपतित छन्दका उदाहरण ।

“अथ कुरुष्व कर्म सुकृतं यदि परादिवसे मित्र विधेयमास्ते भवतः
किमु चरयसि तत् । जीवितमल्पकालकलनालघुतरलतरं नश्यति
वंशपत्रपतितं हिमसलिलमिव ॥”

हरिणीछन्दोलक्षणम् ।

रसयुगहयैः न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा ॥ १२६ ॥

छ० टी०—अत्यष्टावेव यदा न्सौ—नगणसगणौ । म्रौ—मगणरगणौ ।

स्लौ-सगणलघू । गः-गुरुश्च । तदा हरिणीछन्दो भवति । रसयुगहयैः-षड्मिश्र-
तुर्भिः सप्तमिश्रात्र यतिः । ॥ १२६ ॥

भा० टी०-१७ अक्षरकी पादवाली जातिके प्रत्येक चरणमें जो नगण (॥१॥) सगण (॥५॥) मगण (५५५) रगण (५१५) सगण (॥५॥) १ लघु और १ गुरु हो तो वह “हरिणी” छन्द हो । इसमें ६ छः चार ४ और सात ७ अक्षरोपर यति (विराम) होता है ॥ १२६ ॥

हरिणीछन्दका उदाहरण ।

“वदनममलं धत्ते शोभां शशाङ्कसमाश्रितां विपुलजघनं दोलालीलां
तनोति मनोभुवः । स्तनपरिसरे हाराः स्फाराः स्फुरन्त्यतिनिर्मलाः
किमिह न भवेऽस्या नूनं स्त्रियो हरिणीदृशः ॥”

मन्दाक्रान्ताछन्दोलक्षणम् ।

मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गैर्भ्यो नतौ ताद्वरु चेत् ॥ १२७ ॥

छ० टी०-सप्तदशाक्षरपादजातावेव भ्यौ-मगणभगणौ । नतौ-नगण-
तगणौ । तात्-तगणात् । परौ गुरु-द्वौ गुरु । चेत्तदा मन्दाक्रान्ता नामछन्दो
भवति । जलधिषड्गैः-चतुर्भिः षड्भिः सप्तमिश्र यतिः ॥ १२७ ॥

भा० टी०-१७ अक्षरकी पादवाली जातिमें यदि मगण (५५५) भगण (५११) नगण (॥१॥) तगण (५५१) फिर तगण (५५१) और अन्तमें २ गुरु (दीर्घवर्ण) प्रत्येक पादमें हो तो “मन्दाक्रान्ता” नामक छन्द हो । इसमें ४-६ और ७ अक्षरोपर विश्राम होता है ॥ १२७ ॥

‘मन्दाक्रान्ता छन्दका उदाहरण ।

“मन्दाक्रान्ताधरकिसलयं पाणिपद्मं धुनाना गाढाश्लेषप्रणयशिथिला
वेपमानाङ्गयष्टिः । स्विद्यद्वक्त्रा पुलकिततनुः किञ्चिदामीलनाक्षी
सद्यः प्रीतिं जनयति भृशं नूतनोढा हि वोढुः ॥”

मर्कटछन्दोलक्षणम् ।

हयदशभिर्नजौ भजजला गुरुर्मर्कटकम् ॥ १२८ ॥

छ० टी०-अत्यष्टावेव यदि नजौ-नगणजगणौ । भवतुः । तथा भजजलाः-
भगणजगणजगणलघवः । गुरुश्च तदा मर्कटक नामछन्दः स्यात् । नकुटक-
मित्यन्ये कुटकमेके । अत्र हयदशभिः-सप्त-दशभिः । यतिः ॥ १२८ ॥

भा० टी०-यदि सत्तरह अक्षरकी पादजातिके प्रत्येक पादमें नगण (॥१॥)
जगण (१५१) भगण (५११) जगण (१५१) जगण (१५१) १ लघु और १

गुरु हो तो “मर्कटक ” छन्द हो । इसीको कई नकुटक या कुटक छन्द भी कहते हैं । इसमें ७ और १० वर्णोंपर विराम होता है ॥ १२८ ॥

मर्कटक छन्दका उदाहरण ।

“ जयजय जह्नजामजितदोषगृभीतगुणां त्वमसि यदात्मना समवरु-
द्धसमस्तभगः । अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक ते क्वचिदज-
यात्मना च चरतोऽनुचरेन्निगमः ॥ ”

कोकिलकच्छन्दोलक्षणम् ।

मुनिगुहकार्णवैः कृतयतिं वद कोकिलम् ॥ १२९ ॥

छ० टी०—यदि मर्कटकमेव मुनिगुहकार्णवैः—सप्तषट्चतुर्भिः । कृतयति तदा
कोकिलकं नामच्छन्दस्त्वं वद—कथय ॥ १२९ ॥

भा० टी०—जो ७-६ और ४ वर्णोंपर यति (विराम) किया जावे तो उसे
“कोकिलक” छन्द कहो । और सब लक्षण मर्कटक छन्दके समान ही रहेंगे
किन्तु यतिमात्रका अंतर है ॥ १२९ ॥

कोकिलक छन्दका उदाहरण ।

“ लसदरुणेक्षणं मधुरभाषणमोदकरं मधुसमयागमे सरसकेलिभिरु-
ल्लसितम् । अलिललितद्युतिं रविसुतावनकोकिलकं ननु कलयामि
तं सखि सदा हृदि नन्दसुतम् ॥ ”

अतिशायिनीछन्दोलक्षणम् ।

ससजैरतिशायिनी मता भजपरैर्गुरुभ्याम् ॥ १३० ॥

छ० टी०—सप्तदशाक्षरपादजातावेव भजपरैः—भश्च जश्च भजौ भजौ परावुत्तरौ
येषां ते भजपरास्तैस्तादृशैः । ससजैः—सगणसगणजगणैः । गुरुभ्या—गुरुद्वयेन ।
च अतिशायिनी मता ॥ १३० ॥

भा० टी०—१७ अक्षरकी पादजातिमें सगण (११५) सगण (११५)
जगण (१५१) भगण (५११) जगण (१५१) और दो गुरु प्रत्येक पादमें
हो तो वह “ अतिशायिनी ” छन्द हो ॥ १३० ॥

अतिशायिनी छन्दका उदाहरण ।

“ महिला विषमं विचिन्वते पतिपितुःस्वलब्धा । स्वगृहे ह्यतिशायिनी
च या सुचपलासुरूपा । पतिवञ्चनतत्परा छलैः पररतास्ति सद्भिः ।
कुलटाकुलटा सती न सानिशमविश्वसनीया ॥ ” (मत्कृतिः)

कुसुमितलतावेल्लितच्छन्दोलक्षणम् ।

१८ धृतौ—स्याद्भूतत्वर्थैः कुसुमितलतावेल्लितं म्ता नयौ यौ ॥ १३१ ॥

छ० टी०--अष्टादशाक्षरपादजातौ-धृतौ । म्तौ-मगणतगणौ । नयौ-नगण-
यगणौ । यौ-यगणौ । भवतस्तथा । भूतत्वैः-भूतानि पञ्च कृतवः षट् अश्वाः
सप्त तैर्विरामस्तदा कुसुमितलतावेल्लित नामच्छन्दः स्यात् ॥ १३१ ॥

भा० टी०-१८ अक्षरकी पाद जातिमें मगण (sss) तगण (s s l)
नगण (l l l) और ३ यगण (l s s) प्रत्येक पादमें हो तथा ५-६ और ७
अक्षरोंपर विराम हो तो “कुसुमितलतावेल्लित” नामक छन्द हो ॥ १३१ ॥

कुसुमितलतावेल्लित छन्दका उदाहरण ।

“उद्यानाब्जानां प्रचुरधुननप्राप्तसौरभ्यसंपत्कंकोलादीनां कुसुमितल-
तावेल्लितामाततानः । आगस्त्यो वायुर्विविधसुरतावासजानङ्गनानां
स्वेदाम्भोविन्दून्हरति पुनरप्यादिशन्सङ्गमेच्छाम् ॥ ”

सालसाछन्दोलक्षणम् ।

दशवसुविरतिर्नौ रैश्चतुर्भिर्युता सालसा ॥ १३२ ॥

छ० टी०-धृतावेव नौ-द्वौ नगणौ । चतुर्भिः रैः-रगणैश्च । युता-नगण-
द्वयरगणचतुष्टयसमन्विता । सालसा स्यादत्र दशवसुविरतिः-दशभिरष्टभिश्च
विरामः ॥ १३२ ॥

भा० टी० १८ अक्षरकी पादजातिमें जो २ नगण (l l l) और ४ रगण
(s l s) युक्त हो वह “सालसा” छन्द हो । यहां १० और ८ अक्षरोंपर
विराम होता है ॥ १३२ ॥

सालसा छन्दका उदाहरण ।

“सुतसुत वसु देहगेहे सदा यस्य नुलालसा । भगवति भवसिन्धुपोते
हरे चेन्मतिः सालसा । मुनिनिवहनिषेवितेऽस्मिन्निदं तेन सद्धारते ।
सुकृतमहह किं कृतं त्रा वपुः प्राप्य वै मानुषम् ॥ ” (मत्कृतिः)

सिंहविस्फूर्जितछन्दोलक्षणम् ।

स्याद्भूतत्वैश्चैर्मौ भ्मौ विरतिश्चोत्सिंहविस्फूर्जितं यौ ॥ १३३ ॥

छ० टी०-यत्र मौ-द्वौ मगणौ । भ्मौ-भगणमगणौ । यौ-यगणौ । स्तस्तथा
भूतत्वैः-पञ्चषट्सप्तभिश्च । विरतिस्तत् सिंहविस्फूर्जित नामच्छन्दः स्यात् ॥ १३३ ॥

भा० टी०-१८ अक्षरवाली पाद जातिके प्रत्येक पादमें २ मगण (s s s)
१ भगण (s l l) फिर १ मगण (s s s) और २ यगण (l s s) तथा ५-६
और ७ वर्णोंपर विराम हो तो वह “सिंहविस्फूर्जित” छन्द हो ॥ १३३ ॥

सिंहविस्फूर्जित छन्दका उदाहरण ।

“आपद्धन्तारं संग्रामजितारि सर्वपं सत्यसन्धं सम्पदातारं शूरं जन-

वन्द्यं राजसिंहं नृसिंहम् । नीतिज्ञं प्राज्ञं पद्मायतनेत्रं पूर्णकोशं सुमन्त्रिं
श्रीशं श्रीरैवं भूर्याति सुभूपं सिंहविस्फूर्जितं वै ॥ ” (मत्कृतिः)

हरनर्तनच्छन्दोलक्षणम् ।

सौ जजौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरनर्तनम् ॥ १३४ ॥

छ० टी०—यत्र सौ—रगणसगणौ । जजौ—जगणौ । किंविंशिटौ ? भरस-
युतौ—भगणरगणसहितौ । भवतस्तथा करिवाणखैः—अष्टभिः पञ्चभिः पञ्चभिश्च
यतिः । तद्वृत्त हरनर्तन नाम ॥ १३४ ॥

भा० टी०—यदि १८ अक्षरके पादवाली जातिमें रगण (५ । ५) सगण
(१ । ५) २ जगण (१ । ५ ।) फिर भगण (५ । १) और रगण (५ । ५) प्रत्येक
पादमें हो तथा ८-५ और ५ वर्णोंपर विराम हो तो वह “हरनर्तन” नामक
छन्द हो ॥ १३४ ॥

हरनर्तन छन्दका उदाहरण ।

“ वाद्यवादननायकैः सुरगायकैर्दिवि संस्तुतं खिन्नगोपगणेक्षितं
फाणिपत्नीभिः परिशोभितम् । नागमूर्ध सुपादयोर्यमुनाह्वदे परिवर्तनं
वीक्ष्य विस्मितमानसा ह्यभवन्सुरा हरिनर्तनम् ॥ ” (मम)

मेघविस्फूर्जितच्छन्दोलक्षणम् ।

१९ अतिधृतौ—रसर्तव्यैर्मौ न्सौ ररगुरुयुतौ मेघविस्फू-
र्जिता स्यात् ॥ १३५ ॥

छ० टी०—१९ अतिधृतौ—एकोनविंशत्यक्षरपादजातौ । यमौ—यगणमगणौ ।
न्सौ—नगणसगणौ । किंविंशिटौ ? न्सौ—रगुरुयुतौ रश्च रश्च गुरुश्च ररगुरुव-
स्तैर्युतौ रगणरगणगुरुभिस्संयुतौ भवतस्तदा मेघविस्फूर्जिता स्यादत्र । रसर्तव्यैः—
षट्षट्सप्तमिर्यतिः ॥ १३५ ॥

भा० टी०—१९ अक्षरकी पादवाली (अतिधृति) जातिमें यदि यगण
(१ । ५ । ५) मगण (५ । ५ । ५) नगण (१ । १ । १) सगण (१ । १ । ५) रगण (५ । ५)
रगण (५ । ५) और गुरु (दीर्घवर्ण) प्रत्येक पादमें हो तो “ मेघविस्फू-
र्जिता ” छन्द हो । यहां ६-६ और ७ अक्षरोंपर विराम जानो ॥ १३५ ॥

मेघविस्फूर्जिताका उदाहरण ।

“ कदम्बामोदाढ्या विपिनपवनाः केकिनः कान्तकेकाः । विनिद्राः
कन्दल्यो दिशिदिशि मुदा दर्दुराट्मनादाः । निशा नृत्यद्विद्युद्विलसित-
लसन्मेघविस्फूर्जिता चेत् । प्रियः स्वाधीनोऽसौ दनुजदलनो
राज्यमस्मात्किमन्यत् ॥ ”

शार्दूलविक्रीडितच्छन्दोलक्षणम् ।

सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १३६ ॥

छ० टी०—अतिधृतावेव यदा मसजस्तताः—मगणसगणजगणसगणतगण-
तगणाः । सगुरवः—गुरुणा सहिताः । स्युस्तदा शार्दूलविक्रीडित वृत्त स्यात् ।
सूर्याश्वैः—द्वादशभिस्सप्तमिश्चात्र यतिः ॥ १३६ ॥

भा० टी०—१९अक्षरकी पादवाली जातिमें मगण (५ ५ ५) सगण (१ १ ५)
जगण (१ ५ १) सगण (१ १ ५) दो तगण (५ ५ १) और १ गुरु प्रत्येक
चरणमें हो तो वह “शार्दूलविक्रीडित” छन्द हो । यहां १२ और ७ अक्षरो-
पर विराम होता है ॥ १३६ ॥

शार्दूलविक्रीडित छन्दका उदाहरण ।

“कम्बुग्रीवमुदग्रबाहुशिखरं रक्तान्तदीर्घेक्षणं शालप्रांशुशरीरमाय-
तभुजं विस्तीर्णवक्षःस्थलम् । कालस्कन्धमनुद्धतं परिजने गम्भीरधी-
रस्वनं राज्यश्रीः समुपैति वीरपुरुषं शार्दूलविक्रीडितम् ॥”

रचनाछन्दोलक्षणम् ।

नजभयसा जगौ च रचना शूलिककुद्भिरत्र सा ॥ १३७ ॥

छ० टी०—यत्र नजभयसा—नगणजगणभगणयगणसगणाः । जगौ—जगण-
गुरु च । च सा रचना अत्र शूलिककुद्भिः—एकादशभिरष्टमिश्र यतिः ॥ १३७ ॥

भा० टी०—१९ अक्षरकी पादवाली जातिमें नगण (१ १ १) जगण (१ ५ १)
भगण (५ १ १) यगण (१ ५ ५) सगण (१ १ ५) जगण (१ ५ १) और १ गुरु
वर्ण प्रत्येक पादमें हो तो वह “रचना” नामक छन्द हो । यहां ११ और ८
अक्षरोपर विश्राम होता है ॥ १३७ ॥

रचना छन्दका उदाहरण ।

“कमलज तेऽद्भुतास्ति रचनैका वनितापरो नरो भवति नपुंसकं क्व
चिदहोऽज्ञः खलु कोविदोऽपरः । विषममिदं कृतञ्च विधिना सत्स्वपि
तद्विभाति किञ्जगति वदन्ति ते समदृशो ये हि बुधास्तवायशः ॥”

वल्लकीछन्दोलक्षणम् ।

भौं जतौ तौ सगुरुकौ यदा दिग्ग्रहच्छेदभागवल्लकी ॥ १३८ ॥

छ० टी०—एकोनविशत्यक्षरपादजातावेव यदा भौं—रगणभगणौ । जतौ—
जगणतगणौ । सगुरुकौ तौ—गुरुणा सहितौ द्वौ तगणौ । भवतस्तदा वल्लकी
नामच्छन्दो भवति । दिग्ग्रहच्छेदभाग—दशभिर्नवमिश्चात्र यतिः ॥ १३८ ॥

भा० टी०—१९ अक्षरकी पादवाली जातिमें रगण (५।५) भगण (५।।) जगण (।५।) तीन तगण (५५।) और १ गुरु प्रत्येक पादमें हो तो “वल्लकी” नामका छन्द हो। इसमें १० और ९ अक्षरोंपर विराम होता है ॥ १३८ ॥

वल्लकी छन्दका उदाहरण ।

“ भाति निट् भैरिव मनोहरा यत्करे पाणिजैर्वल्लकी कंचछपी कुन्दक-
लिकालिवद्यन्मुखे शुभ्रदन्तवालिः। दिव्यमाल्याम्बरविभूषणैर्भूषितां
सर्वदां सिद्धिदां नौमि तां संसदि सुबुद्धिदां कोटिचन्द्राननां शारदाम्”

सुवदना छन्दोलक्षणम् ।

२० कृतौ—ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्भरभनययुता भ्लौ गः सुवदना ॥ १३९ ॥

छ० टी०—कृतौ—विंशत्यक्षरपादजातौ । या भरभनययुता—मगणरगणभगण-
नगणयगणसहिता । तथा भ्लौ—भगणलघू । गः—गुरुश्च । सप्ताश्वषड्भिः—सप्त-
सप्तषड्भिर्यत्र यतिः । सा सुवदना ज्ञेया ॥ १३९ ॥

भा० टी०—२० अक्षरकी पादजाति (कृति) में मगण (५५५) रगण (५।।)
भगण (५।।) नगण (।।।) यगण (।५५) भगण (५।।) लघु (ह्रस्व)
और गुरु (दीर्घवर्ण) प्रत्येक पादमें हो तो वह “सुवदना” नामक छन्द
हो। यहां ७-७ और ६ अक्षरोंपर विराम होता है ॥ १३९ ॥

सुवदना छन्दका उदाहरण ।

“ रंभास्तंभोपमोरुः सगुरुघनकुचा सारङ्गनयना मध्यक्षामा सुरोमा-
वलिरमललसद्दृग् चेन्दुवदना । हृत्स्थं भावं कटाक्षैर्निजमिव कथ-
यंत्यार्या सुवदना यूनां चेतांसि सद्यो रमयति युवतिः श्लोकोक्ति-
कुशला ॥ ”

वृत्तछन्दोलक्षणम् ।

त्री रजौ गलौ भवेदिहेदृशेन लक्षणेन वृत्तनाम ॥ १४० ॥

छ० टी०—इह—अस्मिन् विंशत्यक्षरपादजातिप्रकरणे । त्रीरजौ—त्रिद्वीन्
वारान् रगणजगणौ त्रिवारगुणितौ रगणजगणौ क्रमेण स्यातां ततोऽग्रे । गलौ—
गुरुलघू च । ईदृशेन लक्षणेन । वृत्तनाम वृत्तं भवति गुरुलघुक्रमेण विंशत्यक्षराणि
भवन्त्यत्रैत्यर्थः । पादान्तेऽत्र यतिः ॥ १४० ॥

भा० टी०—२० अक्षरकी पादवाली जातिके प्रत्येक पादमें रगण (५।५)
फिर जगण (।५।) फिर रगण (५।५) फिर जगण (।५।) फिर रगण
(५।५) फिर जगण (।५।) अन्तमें १ गुरु और १ लघु ही अर्थात् गुरु लघु

क्रमसे २० हो तो वह “ वृत्त नामक ” छन्द हो । यहाँ पादान्तमें विराम होता है ॥ १४० ॥

वृत्त छन्दका उदाहरण ।

“सत्समागमाच्च सज्जनोपदेशधारणात्सदा हि । हीनबुद्धयोऽपि मार्नवाः
सुबुद्धयो भवन्ति संशयो न । सत्यभाषणाच्च मातृपितृसेवया वराः
सुरा इवात्र । वृत्तमेतदुत्तमं हरे शिवस्य चार्चनं धियैकयैव ॥ ” (मम)

सुवंशा छन्दो लक्षणम् ।

ख्याता पूर्वैः सुवंशा यदि मरभनास्तद्वयं गो गुरुश्च ॥१४१॥

छ० टी०—कृतावेव यदि मरभनाः—मगणरगणभगणनगणाः । तद्वयं—तगणद्वयम् ।
गः पुनश्च गुरुः—गद्वयमित्यर्थः । तदा पूर्वैः—प्राचीनैः । सा सुवंशा ख्याता ॥ १४१ ॥

भा० टी०—२० अक्षरकी पादवाली जातिके प्रत्येक पादमें जो मगण (५ ५ ५)
रगण (५ १ ५) भगण (५ १ १) नगण (१ १ १) दो तगण (५ ५ १) और फिर
दो गुरु हो तो वह “ सुवंशा ” छन्द कहाता है ॥ १४१ ॥

सुवंशा छन्दका उदाहरण ।

“ योषस्युत्थाय योषास्ति नमति धवं गेहकार्येषु लग्ना
नित्यं स्नाता सुवस्त्राप्रमुदितवदना कुंकुमाक्तातिभाला ।
गेहश्रीः श्रीरिवाढ्या सुसुतजननी सद्गुणालंकृताङ्गी
सा साध्वी सत्यशीला पतिरतिरता श्लाघनीया सुवंशा ॥ ” (मत्कृतिः)

स्रग्धरा छन्दो लक्षणम् ।

२१ प्रकृतौ—स्रग्धैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्ति-
तेयम् ॥ १४२ ॥

छ० टी०—प्रकृतौ—एकविंशत्यक्षरपादजातौ । स्रग्धैः—मगणरगणभगणनगणः ।
याना त्रयेण—यगणत्रयेण । च इय स्रग्धरा कीर्तिता । किविशिष्टा ? त्रिमुनियतियुता—
त्रिभिर्मुनिभिर्मित्या युता—सप्तभिः सप्तभिः सप्तभिश्चाक्षरैः कृतविश्रामेत्यर्थः ॥ १४२ ॥

भा० टी०—२१ इक्कीस अक्षरकी पादवाली (प्रकृति) जातिमें मगण
(५ ५ ५) रगण (५ १ ५) भगण (५ १ १) नगण (१ १ १) और तीन यगण (१ ५ ५)
जिसके प्रत्येक पादमें हो और ७-७-७ वर्णोंपर विराम हो वह “ स्रग्धरा ”
छन्द कहा गया है ॥ १४२ ॥

स्रग्धरा छन्दका उदाहरण ।

“ रेवाम्भः शुभ्रदन्ता युतिहासितशरच्चन्द्रिकाचोरुमूर्ति-
र्माद्यन्मातङ्गलीलागातिरतिविपुलाभगंतुद्गस्तनी या ।

रम्भास्तंभोपमोरुरलिमलिनघनस्निग्धधम्मिल्लहस्ता
विम्बोष्ठी चारुकण्ठी दिशति रतिसुखं स्रग्धरा सुन्दरीयम् ॥ ”

भद्रकच्छन्दोलक्षणम् ।

२२ आकृतौ—भ्रौ नरना रनावथ गुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रक-
मिदम् ॥ १४३ ॥

छ० टी०—आकृतौ—द्वाविशत्यक्षरपादजातौ । भ्रौ—भगणरगणौ । नरनाः—
नगणरगणनगणाः । रनौ—रगणनगणौ । अंथ—तदनन्तरम् । गुरुश्चेत्तदा हि—निश्च-
येन । इदं भद्रकं नाम वृत्तम् । किंविशिष्टम् ? दिगर्कविरमम्—दशभिर्द्वादशभिर्वि-
रामो यस्मिंस्तत् ॥ १४३ ॥

भा० टी०—२२ अक्षरकी पादवाली जातिमें जो भगण (५।।) रगण
(५।५) नगण (।।।) रगण (५।५) नगण (।।।) रगण (५।५) नगण
(।।।) और गुरु प्रत्येक पादमें हो तो उसे “भद्रक” नामका छन्द जानो ।
इसमें १० और १२ अक्षरोपर विराम होता है ॥ १४३ ॥

भद्रक छन्दका उदाहरण ।

“देव जगत्त्रयैकतिलक प्रभो प्रणयिलोककल्पविटपिन्
पुण्यवतां शिरोमणिपदव्यभाजि सुरनाथ तैरिह जनैः ।
ये विकचैश्चिराय चरणाम्बुजद्वयमिहार्चयन्ति कुसुमैः
भद्रकगीतितुतिभिरभिष्टुवन्ति च चरित्रमत्रभवतः ॥”

महास्रग्धराछन्दोलक्षणम् ।

सजता नसौ ररौ गः वसुतुरगहयैः स्यान्महास्रग्धराख्या ॥ १४४ ॥

छ० टी०—आकृतावेव यदि सजताः—सगणजगणतगणाः । नसौ—नगण-
सगणौ । ररौ—रगणरगणौ । गः—गुरुश्च । तथा वसुतुरगहयैः—अष्टसप्तसप्तभि-
र्यतिः । सा महास्रग्धराख्या स्यात् ॥ १४४ ॥

भा० टी०—२२ अक्षरकी पादवाली जातिमें जो सगण (।।५) जगण
(।५।) तगण (५५।) नगण (।।।) सगण (।।५) दो रगण (५।५) और
१ गुरु (दीर्घ) वर्ण प्रत्येक पादमें हो तो वह “महास्रग्धरा” नामक
छन्द हो । यहां ८७ और ७ वणापर विराम होता है ॥ १४४ ॥

महास्रग्धरा छन्दका उदाहरण ।

“खलु मेऽधनी धनी ते भवति सुदयया पण्डितः पण्डितः किं
भृणु ते विनैतिनाकं जगति हि सुजनं चापि कं कोविदं वै ।

भवनं यशः सुमानं शशधरवदनालंकृता चम्पकाङ्गी
सततं नमामि तां त्वां मृगाशिशुनयनाऽहो महास्त्रधरा स्त्री ॥” मत्कृतिः)

अश्वललितच्छन्दोलक्षणम् ।

२३ विकृतौ—यदिह नजौ भजौ भजमलगास्तदाश्वललितं हरा-
र्कयतिमत् ॥ १४५ ॥

छ० टी०—विकृतौ—त्रयोविशत्यक्षरपादजातौ । यत्र नजौ—नगणजगणौ ।
भजौ—भगणजगणौ । भजमलगाः—भगणजगणभगणलघुगुरुवः । तदा अश्वललितं
नामच्छन्दः स्यात् । किं विशिष्टम् ? हरार्कयतिमत्—हरैरेकादशभिरर्कैर्द्वादशभिर्यति-
विरामो यत्र तत् ॥ १४५ ॥

भा० टी०—२३ अक्षरकी पादवाली जाति (विकृति) में नगण (। । ।)
जगण (। ५ ।) भगण (५ । ।) जगण (। ५ ।) भगण (५ । ।) जगण (। ५)
भगण (५ । ।) १ लघु और १ गुरु प्रत्येक पादमें हो तो वह “ अश्वललित ”
नामका छन्द हो । इसमें ११ और १२ अक्षरोंपर विराम होता है ॥ १४५ ॥

अश्वललित छन्दका उदाहरण ।

“ पवनविधूतवीचिचपलं विलोकयति जीवितं तनुभृतां
वपुरापि हीयमानमनिशं जरा वनितया वशीकृतमिदम् ।
सपदि निपीडनव्यतिकरं यमादिव नराधिपात्ररपद्भुः
परवानितामवेक्ष्य कुरुते तथापि हतबुद्धिरश्वललितम् ॥ ”

मत्ताक्रीडच्छन्दोलक्षणम् ।

मत्ताक्रीडं लौ लौ न्लौ गिति भवति वसुशरदशयतियुतम् ॥ १४६ ॥

छ० टी०—विकृतावेव मौ—द्वौ मगणौ । लौ—तगणनगणौ । नौ—द्वौ नगणौ ।
न्लौ—नगणलघू । ग्—गुरुश्च । इति—अमुना लक्षणेन । मत्ताक्रीड छन्दो भवति ।
किं विशिष्टं मत्ताक्रीडम् ? वसुशरदशयतियुतम्—अष्टभिः पञ्चभिर्दशभिश्च यति-
स्तया समन्वितम् ॥ १४६ ॥

भा० टी०—यदि २३ अक्षरके पादवाली जातिमें दो मगण (५ ५ ५)
तगण (५ ५ ।) चारनगण (। । ।) १ लघु और १ गुरु प्रत्येक पादमें हो तो
वह “ मत्ताक्रीड ” नामका छन्द हो । इसमें ८-५ और १० अक्षरोंपर विराम
होता है ॥ १४६ ॥

मत्ताक्रीड छन्दका उदाहरण ।

“ हृद्यं मद्यं पीत्वा नारी स्खलितगतिरतिशयरासिकरूपया
मत्ताक्रीडालोलैरङ्गैर्मदमखिलविट्जनमनसि कुरुते ।

वीतव्रीडा लीलालापैः श्रवणसुखशुभगसुललितवचना
नृत्यैर्गतिं भ्रूविक्षेपैः कलभणितविविधविहंगरुतकृतैः ॥”

तन्वीच्छन्दोलक्षणम् ।

२४ संस्कृतौ—भूतमुनीनैर्यतिरिह भतनाः स्मौ भनयाश्च यदि
भवति तन्वी ॥ १४७ ॥

छ० टी०—संस्कृतौ—चतुर्विंशत्यक्षरपादजातौ । यदि भतनाः—भगणतगण--
नगणाः । स्मौ—सगणभगणौ । भनयाः—भगणनगणयगणाश्च । स्युस्तदा तन्वी-
छन्दो भवति । इह-तन्वीछन्दसि । भूतमुनीनैर्यतिः—पञ्च सप्त द्वादशभिर्विरामः ॥ १४७

भा० टी०—२४ अक्षरके पादवाली जातिके प्रत्येक पादमें जो भगण (५११)
तगण (५५१) नगण (१११) सगण (११५) भगण (५११) भगण
(५११) नगण (१११) और यगण (१५५) हो तो “तन्वी” छन्द हो ।
इसमें ५-७ और १२ वर्णोंपर विश्राम होता है ॥ १४७ ॥

तन्वी छन्दका उदाहरण ।

“पेशलशब्दा शशधरविशदालंकरणोज्ज्वलसुललितपादा ।
सुन्दरवृत्ता नवरत्नसहिता श्लेषकलाजनजनितसुहर्षा ॥
शोभनवर्णाविलसितललना निर्मललक्षणपरिचयरम्या ।
वेश्मनि तन्वी सुललितवदना सत्कविता भुवि कृतसुकृतानाम् ॥”

क्रौञ्चपदाछन्दोलक्षणम् ।

२५ अभिकृतौ—क्रौञ्चपदा स्मौ स्मौ नननगा इषुशरवसु-
मुनिविरतिरिह भवेत् ॥ १४८ ॥

छ० टी०—अभिकृतौ—पञ्चविंशत्यक्षरपादजातौ । स्मौ—भगणभगणौ । स्मौ-
सगणभगणौ । नननगा—नगणश्चत्वारो गुरुश्चैकः । इषुशरवसुमुनिविरतिः—पञ्चभिः
पञ्चभिरष्टभिः सप्तभिर्यतिश्चेत् । तदा इह—छन्दश्शास्त्रे । “क्रौञ्चपदा” छन्दो
भवेत् ॥ १४८ ॥

भा० टी०—२५ अक्षरकी पादवाली (अभिकृति) जातिमें भगण (५११)
भगण (५५५) सगण (११५) भगण (५११) ४ नगण (१११) और १ गुरु
(दीर्घवर्ण) प्रत्येक पादमें हो तथा ५-५-८ और ७ अक्षरोंपर विराम हो तो
इस छन्दोग्रन्थमें वह “क्रौञ्चपदा” नामका छन्द हो ॥ १४८ ॥

क्रौञ्चपदा छन्दका उदाहरण ।

“या कपिलाक्षी पिङ्गलकेशी कलिरुचिरनुदिनमनुनयकण्ठिनौ
दीर्घतराभिः स्थूलशिराभिः परिवृतवपुरतिशयकुटिलगतिः ॥

आयतजङ्घा निम्नकपोला लघुतरङ्कुचयुगपरिचितहृदया
सा परिहार्या क्रौंचपदा स्त्री ध्रुवमिह निरवधिसुखमभिलषता ॥ ”

भुजङ्गविजृम्भितच्छन्दोलक्षणम् ।

२६ उत्कृतौ—वस्वीशाश्वच्छेदोपेतं । ममतनयुगनरसलगैर्भुजङ्ग-
विजृम्भितम् ॥ १४९ ॥

छ० टी०—२६ उत्कृतौ—षड्विशत्यक्षरपादजातौ । ममतनयुगनरसलगैः—
ममौ च तश्च नयुग च नश्च रश्च सश्च लश्च गश्च तैः द्विमगणतगणत्रिनगणरगण-
सगणलघुगुरुभिः । भुजङ्गविजृम्भित नाम वृत्त भवति । किंविशिष्टं तत् ? वस्वी-
शाश्वच्छेदोपेतम्—अष्टभिरेकादशभिः सप्तभिश्च छेदो विरामस्तेन युक्तम् ॥ १४९ ॥

भा० टी०—२६ अक्षरकी पादवाली जातिके प्रत्येक पादमें यदि २ मगण
(५५५) १ तगण (५५१) ३ नगण (१११) १ रगण (५१५) १ सगण (११५)
१ लघु (ह्रस्व) और १ गुरु (दीर्घ) वर्ण हो तो “ भुजङ्गविजृम्भित ” नामक
छन्द हो । इसमें ८—११ और ७ अक्षरोपर विराम होता है ॥ १४९ ॥

भुजङ्गविजृम्भित छन्दका उदाहरण ।

“ ये सन्नद्धानीकानैकैर्नरतुरगकरिपरिवृतैः समं तव शत्रवो ।

युद्धश्रद्धालुब्धात्मानस्तदभिमुखमपगतधियः पतन्ति धृतायुधाः ॥

ते त्वां दृष्ट्वा संग्रामाग्रे तुङ्गिगनूप कृपणमनसः पतन्ति दिगन्तरं ।

किंवा सौदुं शक्यं मेकैर्वहुभिरपि सविषविषमं भुजङ्गविजृम्भितम् ॥ ”

अपवाहाख्यवृत्तलक्षणम् ।

मो नाः षट्सगगिति यदि नवरसरसशरयतियुतमपवाहाख्यम् ॥ १५० ॥

छ० टी०—यत्र मः—एको मगणः । षणनाः—षट्सगणाः । सगग्—सगणो
गुरुद्वय च । इति—अमुना प्रकारेण । यटि—यदा । नवरसरसशरयतियुतं—नवभिः
षड्भिः षड्भिः पञ्चभिश्च यत्या समन्वितम् । तदा तद्वृत्तमपवाहाख्य स्यात् ॥ १५० ॥

भा० टी०—२६ अक्षरकी पादवाली जातिके प्रत्येक पादमें यदि १ मगण
(५५५) ६ नगण (१११) १ सगण (११५) और २ गुरु वर्ण हो तो वह
“ अपवाहाख्य ” छन्द हो । इसमें ९—६—६ और ५ वर्णोंपर विश्राम
होता है ॥ १५० ॥

अपवाहाख्य छन्दका उदाहरण ।

“ श्रीकण्ठं त्रिपुरदहनममृतकिरणसकलकलितशिरसं रुद्रं
भूतेशं हतमुनिमुखमखिलभुवनमितचरणयुगमीशानम् ।

सर्वज्ञं वृषभगमनमहिपतिकृतवलयरुचिरकरमाराध्यं

तं वन्दे भवभयभिदमभिमतफलवितरणगुरुमुमया युक्तम् ॥ ”

अत्र खलु मूललक्षितोक्तादीनामेते संक्षेपतो भेदाः प्रदर्शितास्सन्त्य-
न्येऽपि भूयस्तरां भेदास्ते नैह विस्तरभयादुक्ताः ॥

यहां उक्त आदि २६ जातिके संक्षेपसे यह भेद दिखलाये गये हैं इसी-
प्रकार और भी अनेकानेक भेद हैं पर वे यहां ग्रन्थ विस्तार होनेके भयसे
नहीं कहे गये हैं ॥

इत्युक्तादिसमवृत्तप्रकरणम् ॥

२७ अथ दण्डकाः ।

यत्किञ्चिद् दृश्यते छन्दः षड्विंशत्यक्षराधिकम् ।

शेषजात्यादिकं मुक्त्वा तत्सर्वं दण्डजातिमत् ॥ १५१ ॥

छ० टी०—षड्विंशत्यक्षराया अनन्तर दण्डकस्य पाठात् “दाण्डको नौ रः”
इति सूत्राच्च सप्तविंशत्यक्षरत्वमेव प्रथमदण्डकस्योचितम् ॥ १५१ ॥

भा० टी०—२६ अक्षरसे अधिक अक्षरके पादवाला जो कोई छन्द दृष्ट
पड़े तो उसे दण्डक ही जानो । परंतु पहिला दण्डक २७ अक्षरके पादसे
ही आरंभ होना चाहिये क्योंकि २६ अक्षरके पादवाली (उत्कृति) जातिके
पश्चात् दण्डकका पाठ होनेसे पिङ्गलाचार्यजीको भी यही अभिमत है ।
अतएव केदारभट्टजीने भी प्रथम चण्डवृष्टि दण्डकके लक्षणमें २७ अक्षरका
ही पाद माना है ॥ १५१ ॥

चण्डवृष्टिप्रयातदण्डकलक्षणम् ।

यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्डवृष्टिप्रयातो भवेदण्डकः १५२

छ० टी०—इह—अस्मिन् दण्डकजातौ वास्मिन् शास्त्रे । यत्—यदि । नयुगलं—
नगणद्वयम् । ततः—नगणद्वयादग्रे । सप्त रेफाः—सप्त रगणाः । तदा चण्डवृष्टिप्र-
यातदण्डको भवेत् । पादान्तेऽत्र यतिः ॥ १५२ ॥

भा० टी०—यदि दण्डक जातिके प्रत्येक पादमें पहिले २ नगण (।।।) और
फिर सात रगण (ऽ।ऽ) एवं २७ अक्षरका पाद हो तो “चण्डवृष्टिप्र-
यात” नामका दण्डक हो । यहां पादान्तमें विराम होता है ॥ १५२ ॥

चण्डवृष्टिप्रयात दण्डकका उदाहरण ।

“जय जय जय केशवान्त गोविन्द विष्णो मुरारे हरे पांहि मां सर्वदा
परमपुरुष हा भवाम्बोधिमध्येगतं चण्डवृष्टिप्रयाताकुले वर्त्मनि ।
कथमिह भुवि मामनार्थं भवत्पादपद्मार्पितमानसं दीनमुपेक्षसे
भुवनभरणपालने नित्ययुक्तो भवान् भो दयानीरधे धीनिधे श्रीनिधे॥”

अर्णादिदण्डकानां लक्षणम् ।

प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दाम-
शङ्खादयः ॥ १५३ ॥

छ० टी०—यदा नगणद्वयाग्रे प्रतिचरणविवृद्धरेफाः--चरण चरणं प्रति वर्ध-
माना रगणाः । स्युस्तदा--अर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयः दण्डका
भवन्ति । आदिशब्दात्कुमदादयोऽपि विज्ञेयाः । भवन्ति चात्र—

“ चण्डवृष्टिप्रयातारव्यः प्रथमो नगणद्वयात् ।

रगणः सप्तसख्यैः स्यादर्णस्त्वष्टाभिरुच्यते ॥ १ ॥

अर्णवो नवाभज्ञयो व्यालस्तु दशभिर्भवेत् ।

जीमूत एकादशभिः सूर्यलालाकरो भवेत् ॥ २ ॥

त्रयोदशभिरुद्दामः शङ्खनामा ततः स्मृतः ।

स चतुर्दशभिज्ञयो दण्डकः कविभिः क्रमात् ॥ ३ ॥ ”

इतोऽग्रे कुमुदादयस्तेषामियं कारिका । वर्णत्रिकागणवृद्ध्या नद्वितयाढ्या महा-
मतिभिः ॥ नामकल्पना तु कुमुदतक्षकमञ्जुलवारिधिरित्यादिरूपाः । एवमेकोनसह-
स्राक्षरपर्यन्ता दण्डकाश्चोक्ताः ॥ १५३ ॥

भा० टी०—यदि २ नगणोके (।।।) आगे प्रत्येक पादमें एक एक रगण
(ऽ।ऽ) बढाते जावे तो अर्ण आदि दण्डक हो । जैसे पहिले २ नगण
(।।।) और फिर ८ रगण (ऽ।ऽ) हो तो अर्ण । ९ रगण (ऽ।ऽ) हों तो
अर्णव । १० रगण हो तो व्याल । ११ रगण हो तो जीमूत । १२ रगण हों
तो लीलाकर । १३ रगण हो तो उद्दाम । १४ रगण हो तो शंख नामका
दण्डक हो । इसी प्रकार दो नगणके आगे १५ रगण होनेसे कुमुद । १६
रगणसे तक्षक । १७ रगणसे मञ्जुल । और २ नगणके आगे १८ रगण
प्रत्येक पादमें हों तो “ वारिधि ” नामका दण्डक हो । एवं एक कम हजार
९९९ अक्षर पर्यन्त दण्डक कहे हैं । इनके उदाहरण भागवतके ५ वें स्कंधमें
तथा प्रबोधचन्द्रोदय नाटकमें देखो ॥ १५३ ॥

प्रचितकदण्डकलक्षणम् ।

प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नद्वयादुत्तरैः
सप्तभिर्यैः ॥ १५४ ॥

इति केदारभट्टकृते वृत्तरत्नाकरे वर्णवृत्तवर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

छ० टी०-नद्वयात्-नगणद्वयात् । उत्तरैः-अग्रैः । सप्तभिर्यैः-सप्तयगणैः ।
प्रचितकसमभिधः-प्रचितकसम्यक् अभिधा यस्य सः प्रचितकसमभिधः दण्डकः ।
धीरधीभिः धीरा धीर्येषां ते धीरधियस्तैः । कविभिः स्मृतः-क्रथितः । ॥ १५४ ॥

अत्रेदमवधेयम्-श्रीमद्भगवता पिङ्गलाचार्येण नगणद्वयोत्तररेफसप्तकादिभिरेव
दण्डकः प्रोक्तस्तथापि केदारभट्टेन ग्रन्थान्तरसम्वादात्कवीनां सप्रयोगाच्च गणा-
न्तरसन्निवेशोऽत्र कृतः संक्षेपतः कथनमेतद्वस्तुतो रगणव्यतिरिक्तैरप्यन्यैर्गणैः
प्रचितकदण्डको भवति । तदुक्तं ग्रन्थान्तरे “ प्रचितक इति हयसरयैर्मवेदण्डको
नद्वयाद्यैर्मतैर्जयैः समैः समेतः ॥ ”

भा० टी०-यदि २ नगण (। । ।) के आगे ७ यगण (। ५ ५) हो तो वह
“प्रचितक” नामका दण्डक कहा गया है । यद्यपि भगवान् पिङ्गलाचार्यजीने
दो नगणोंके आगे ७ रगणोंसे ही दण्डक कहा है तथापि केदारभट्टने दूसरे
ग्रन्थोंके अभिप्रायसे और कवियोंके प्रयोग (कविता) से यहां यगणका भी
सन्निवेश किया है ॥ १५४ ॥

प्रचितक दण्डकका उदाहरण ।

“ मुरहर यदुकुलाम्भोधिचन्द्रप्रभो देवकीगर्भरत्नत्रैलोकैकनाथ
प्रचितकपटसुरारिव्रजोद्दामदन्तावलस्तोमविद्रावणे केसरीन्द्र ।
चरणनखरसुधांशुच्छटोन्मेषनिःशेषितध्यायिचेतोनिविष्टान्ध-
कारप्रणतजनपरितापोग्रदावानलच्छेदमेध प्रसीद प्रसीद द्रुतं वै ॥ ”

इति श्रीकविराजदाधीचपण्डित ज्ञारसरामशास्त्रिविरचितायां

छन्दःसुबोधिन्यां सरलायां च वर्णवृत्तनिरूपणं

नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथार्धसमवृत्तप्रकरणम् ।

उपचित्रच्छन्दोलक्षणम् ।

विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भादुरुकावुपचित्रम् ॥१॥

छ० टी०—यदि विषमे दले—प्रथमतृतीयपादात्मकेऽर्धे । सौ—द्वौ सगणौ । ततः सलगाः—सगणलघुगुरवः । युजि—समे द्वितीयचतुर्थचरणात्मकेऽर्धे । भौ—द्वौ भगणौ । ततो भात्—भगणद्वयाग्रे वर्तमानातृतीयभगणात् । गुरुकौ—गुरुद्वयश्चेत् । तदा उपचित्र नाम वृत्त भवति ॥ दलशब्देनात्रार्धग्रहणमस्ति—“दलमर्ध दल पद्म. दल हस्त्यादिसाधनम्” इत्यनेकार्थध्वनिरत्रार्धसमवृत्ताध्यायेऽग्रिमश्लोकेष्वपि यत्र यत्र दलपद नास्ति तत्र तत्रापि दलमित्येव बोध्यम् ॥ १ ॥ सूचना—अत्र प्रथमपादसदृशस्तृतीयपादः । द्वितीयपादसदृशश्चतुर्थपादः । एव सर्वत्रार्धसमच्छन्दसि विज्ञेय प्राज्ञैः ॥

भा० टी०—यहांसे आगे अर्धसमवृत्तप्रकरणका आरंभ जानो । जो पहिले और तीसरे चरणरूपी विषमपादमयी आधे भागमें अर्थात् छन्दके १ ले और ३ रे पादमें ३ सगण (॥ ५) १ लघु (ह्रस्व) और १ गुरु (दीर्घ वर्ण) हो तथा समपादमयी आधे भागमें अर्थात् छन्दके दूसरे और ४ थे पाद (चरण) में ३ भगण (५ ॥ १) और २ गुरु (दीर्घ) वर्ण हो तो “उपचित्रक ” नामका छन्द हो ॥ सूचना—अर्धसमवृत्त प्रकरणमें १ ले चरणके समान ३ रा चरण और २ रे चरणके समान ४ था चरण सदा रहता है ॥ १ ॥

उपचित्र छन्दका उदाहरण ।

“ अयमत्र नृपः सचिवः स्वसा वेषकुमार इतः प्रतिहारः ।

उपचित्रमिदं त्वदरे गृहे वक्ति मिथः किल पान्थसमूहः ॥ ”

दुतमध्याछन्दोलक्षणम् ।

भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद्याजि च नजौ ज्ययुतौ दुतमध्या ॥ २ ॥

छ० टी०—यत्र भत्रयं—भगणत्रयम् । ओजगतं—विषमदलगत । भवेत् तदन्ते गुरुणी—द्वे गुरुणी भवतः । गुरुणीति सामान्ये नपुसकम् । युजि च—समपादे

द्वितीयचतुर्थरूपे दले । नजौ--नगणजगणौ । किविशिष्टौ ? ज्ययुतौ--जगणयग-
णाभ्यां सहितौ चेत्तन् द्रुतमध्या नाम वृत्तं भवेत् ॥ १ ॥

भा० टी०—१ ले और ३ रे चरणमें ३ भगण (५११) और उनके अन्तमें
२ गुरु (दीर्घ) वर्ण हों तथा २ रे और ४ थे चरणमें नगण (१११) जगण
(१५१) जगण (१५१) और यगण (१५५) हो तो “द्रुतमध्या” नामका
छन्द हो ॥ २ ॥

द्रुतमध्या छन्दका उदाहरण ।

“ राम दयैकनिधे तव शुद्धं मनसि पुनर्द्रुतमध्यकमेकम् ।

नाम पठन्ति जपन्ति च भक्त्या यमनगरं न हि दृष्टिगमेषाम् ॥ ”

वेगवतीछन्दोलक्षणम् ।

सयुगात्सगुरू विषमे चेद्भाविह वेगवती युजि भाद्रौ ॥ ३ ॥

छ० टी०—इह—अस्मिन्नर्थसमप्रकरणे छन्दसि वा । विषमे—प्रथमतृतीयपादरूपे
दले । सयुगात्—सगणद्वयात् । सगुरू—सश्च गुरुश्च सगुरू सगणो गुरुश्चैकश्चेत् ।
युजि—द्वितीयचतुर्थरूपे दले । भौ—द्वौ भगणौ । ततोऽग्रे भात्—पुनर्भगणादेव ।
गौ—द्वौ गुरू चेत्तदा वेगवती नाम छन्दो भवति ॥ ३ ॥

भा० टी०—१ ले और ३ रे चरणरूपी आधे भागमें ३ सगण (११५)
और १ गुरु (दीर्घवर्ण) हो तथा २ रे और ४ थे चरणरूपी दलमें ३ भगण
(५११) और २ गुरु (दीर्घवर्ण) हो तो “वेगवती” नामका छन्द हो ॥ ३ ॥

वेगवती छन्दका उदाहरण ।

“ तव मुञ्चनराधिव सेनां वेगवती सहते समरेषु ।

प्रलयोर्मिमिवाभिमुखी तां कः सकलक्षितिभृत्रिवहेषु ॥ ”

भद्रविराट्छन्दोलक्षणम् ।

ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेन्मसौ जगौ ग्भद्रविराट्भवेदनोजे ॥ ४ ॥

छ० टी०—यत्र ओजे—विषमे दले । तपरौ—तात्परौ । जरौ—जगणरगणौ ।
गुरुश्चेत् । अनोजे—समदले । मसौ—सगणसगणौ । जगौ—जगणगुरू । ग् पुन-
रपि गुरुश्च । तद्वृत्तं भद्रविराट्नाम भवेत् ॥ ४ ॥

भा० टी०—जो विषमदल (१ ले और ३ रे पाद) में तगण (५५१)
जगण (१५१) रगण (५१५) और अंतमें १ गुरु (दीर्घ) वर्ण हो । तथा
समदल (२ रे और ४ थे पाद) में मगण (५५५) सगण (११५) जगण
(१५१) और अन्तमें २ गुरु (दीर्घवर्ण) हो तो “भद्रविराट्” छन्द हो ॥ ४ ॥

भद्रविराट् छन्दका उदाहरण ।

“ यत्पादतले चकास्ति चक्रं हस्ते वै कुलिशं सरोरुहं वा ।
राजा जगदेकचक्रवर्ती स्याच्छं भद्रविराट् समक्षुतेऽसौ ॥ ”

केतुमतीछन्दोलक्षणम् ।

असमे सजौ सगुरुयुक्तौ केतुमती समे भरनगाद्गः ॥ ५ ॥

छ० टी०—यदा असमे--विषमे दले । सजौ--सगणजगणौ । किविशिष्टौ सजौ ? सगुरुयुक्तौ--सगणेन गुरुणा च युतौ । भवतः समे--द्वितीयचतुर्थरूपे सम-दले । भरनगात्--भगणरगणनगणगुरुम्यः । गः--पुनर्गुरुर्भवति चेत्तदा केतु-मतीछन्दः स्यात् ॥ ५ ॥

भा० टी०—यदि विषमदल (१ ले और ३ रे पाद) में सगण (१ । ५) जगण (१ । ५ ।) सगण (१ । ५) और अंतमें १ गुरु (दीर्घ) वर्ण हो । तथा समदल (२ रे और ४ थे पाद) में भगण (५ ॥) रगण (५ । ५) नगण (१ । १ ।) और अन्तमें २ गुरु (दीर्घवर्ण) हो तो “केतुमती” छन्द हो ॥ ५ ॥

केतुमती छन्दका उदाहरण ।

“ शुभलक्ष्मपद्मविलसंती केतुमती विभोः पदततिर्या ।
यमुनातटे विलिखिता वै पातु हरिप्रिया सुमतिदा सा ॥ ”

आख्यानिकीछन्दोलक्षणम् ।

आख्यानिकी तौ जगुरु ग ओजे जतावनोजे जगुरु गुरुश्चेत् ॥ ६ ॥

छ० टी०—यत्र ओजे--विषमदले । तौ--द्वौ तगणौ । जगुरु--जगणो गुरुश्च । गः--पुनरपि गुरुरेकः । अनोजे--समदले द्वितीयचतुर्थपादरूपे । जतौ-जगणतगणौ । जगुरु--जगणो गुरुश्च । गुरुः--पुनरपि गुरुरेकश्चेत् । तदा आख्या-निकीछन्दो भवेत् ॥ ६ ॥

भा० टी०—यदि विषमदल (१ ले और ३ रे पाद) में २ तगण (५ ५ ।) १ जगण (१ ५ ।) और २ गुरु (दीर्घवर्ण) हो तथा समदल (२ रे और ४ थे पाद) में जगण (१ ५ ।) तगण (५ ५ ।) जगण (१ ५ ।) और अन्तमें २ गुरु (दीर्घवर्ण) हो तो “आख्यानिकी” नामका छन्द हो ॥ ६ ॥

आख्यानिकी छन्दका उदाहरण ।

“ भृङ्गावलीमङ्गलगीतनादैः जनस्य चित्ते मुदमादधाति ।

आख्यानिकी च स्मरजन्मपाश-महोत्सवस्याप्रवणे क्णन्ती ॥ ”

विपरीताख्यानिकी छन्दोलक्षणम् ।

जतौ जगौ गो विषमे समे स्यात् तौ जगौ ग एषा विपरीतपूर्वा ॥७॥

छ० टी०—यदा विषमे--विषमदले । जतौ--जगणतगणौ । जगौ--जगण-
गुरु । गः--पुनरपि गुरुः । तथा समे--समदले । तौ--द्वौ तगणौ । जगौ--जग-
णगुरु । गः--पुनरपि गुरुश्चेत् । तदा एषा विपरीतपूर्वा--विपरीतं पद पूर्वं यस्याः
सा । विपरीताख्यानिकी स्यात् ॥ एतयोरुपजात्यन्तर्गतत्वेऽप्यर्द्धसमप्रकरणे विशे-
षसंज्ञार्थं पाठः । कालिदासेन तु स्वकृतश्रुतबोधे यदेन्द्रवज्राया आद्यचरणत्रयोऽन्ये
चरणा उपेन्द्रवज्रायास्तदा विपरीताख्यानिकीति चोक्ता ॥ ७ ॥

भा० टी०—जो विषम दल (१ ले और ३ रे चरण) में जगण (१५१)
तगण (५५१) जगण (१५१) और २ गुरु (दीर्घ) वर्ण हो तथा समदल
(२ रे और ४ थे चरण) में दो तगण (५५१) १ जगण (१५१) और २ गुरु
(दीर्घ) वर्ण हों तो “ विपरीताख्यानिकी ” छन्द हो । विशेषतः कालि-
दासजीने अपने रचित श्रुतबोधमें १ ला चरण इन्द्रवज्राका और शेष
तीनों चरण उपेन्द्रवज्राके हो तो विपरीताख्यानिकी हो ऐसा लिखा है ।
यद्यपि आख्यानिकी और विपरीताख्यानिकी ये दोनों उपजाति छन्दके
अन्तर्गत ही हैं तथापि यहां अर्द्धसमप्रकरणमें विशेष संज्ञाके लिये इन
दोनोंका पाठ है ॥ ७ ॥

विपरीताख्यानिकी छन्दका उदाहरण ।

“ अलं तवालक्षि वचोभिरेभिः स्वार्थप्रिये साधय कार्यमन्यत् ।
कथं कथावर्णनकौतुकं स्यादाख्यानिकी चेद्विपरितपूर्वा ॥ ”

हरिणप्लुता छन्दोलक्षणम् ।

सयुगात्सलघू विषमे गुरुर्युजि नभौ च भरौ हरिणप्लुता ॥ ८ ॥

छ० टी०—यत्र विषमे--विषमदले । सयुगात्--सगणद्वयात् । सलघू--सश्च लघुश्च
सलघू--सगणो लघुश्च । गुरुः--दीर्घश्चैकः । युजि--समदले । नभौ--नगणभगणौ ।
च--पुनः । भरौ--भगणरगणौ । भवतस्तदा हरिणप्लुतानामछन्दः स्यात् ॥ ८ ॥

भा० टी०—विषमदल (१ ले और ३ रे चरण) में ३ सगण (१५) १ लघु
(ह्रस्व) और १ गुरु (दीर्घ) वर्ण हो तथा समदल (२ रे और ४ थे चरण)
में १ नगण (१११) २ भगण (५११) और १ रगण (५१५) हो तो “ हरि-
णप्लुता ” नामक छन्द हो ॥ ८ ॥

हरिणप्लुता छन्दका उदाहरण ।

“ नरपुञ्जनराधिपविद्विषां भयविवर्जितकेतुलधीयसाम् ।

रणभूमिपराङ्मुखवर्त्मना भवति शीघ्रगतिर्हरिणप्लुता ॥ ”

अपरवक्रछन्दोलक्षणम् ।

अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्रमिदं नजौ जरौ ॥ ९ ॥

छ० टी०—अयुजि—विषमे दले । ननरलाः—नगणनगणरगणलघवः । गुरुः—दीर्घश्चैकः । समे—समदले । नजौ—नगणजगणौ । जरौ—जगणरगणौ । चेतत्—इदम् । अपरवक्रनामछन्दः स्यात् । वैतालीयान्तर्गतस्याप्यस्यात्र विशेषसंज्ञार्थमुपन्यासः ॥ ९ ॥

भा० टी०—जो विषमदल (१ ले और ३ रे पाद) में २ नगण (। । ।) १ रगण (५ । ५) १ लघु (ढस्व) और १ गुरु (दीर्घवर्ण) हो तथा समदल (२ रे और ४ थे पाद) में १ नगण (। । ।) २ जगण (। ५ ।) और १ रगण (५ । ५) हो तो यह “ अपरवक्र ” नामका छन्द हो । यद्यपि यह वैतालीय छन्दके अन्तर्गत ही है तथापि यहां विशेष संज्ञाके अर्थ इसका पाठ है ॥ ९ ॥

अपरवक्र छन्दका उदाहरण ।

“ सकृदपि कृपणेन चक्षुषा नरवर पश्यति यस्तवाननम् ।
न पुनरपरवक्रमीक्षते स हि सुखितोऽर्थिजनस्तथाविधम् ॥ ”

पुष्पिताग्राछन्दोलक्षणम् ।

अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ॥ १० ॥

छ० टी०—यदा अयुजि—विषमेऽर्धे । नयुगरेफतः—नगणद्वयरेफाम्याम् । परो यकारः—यगणः । युजि—समेऽर्धे । नजौ—नगणजगणौ । च—पुनः । जरगाः—जगणरगणगुरुवः । स्युस्तदा पुष्पिताग्रावृत्त भवेत् । औपच्छन्दसिकान्तर्गतत्वेऽप्यस्येह विशेषसंज्ञार्थं पाठः प्रोक्तश्च । “ वदन्त्यपरवक्राख्यं वैतालीयं विपश्चित् । पुष्पिताग्रामिध केचिदौपच्छन्दसिकं तथा ॥ ” महता प्रपञ्चेन किमेतावतैवालं प्राज्ञेषु ॥ १० ॥

भा० टी०—जो विषमदल (१ ले और ३ रे पाद) में २ नगण (। । ।) १ रगण (५ । ५) और १ यगण (। ५ । ५) हो । तथा समदल (२ रे और ४ थे पाद) में नगण (। । ।) जगण (। ५ ।) जगण (। ५ ।) रगण (५ । ५) और १ गुरु (दीर्घवर्ण) हो तो “ पुष्पिताग्रा ” छन्द हो । यद्यपि यह औपच्छन्दसिक छन्दके अन्तर्गत है तथापि यहां विशेष संज्ञाके लिये इसका पाठ है ॥ १० ॥

पुष्पिताग्रा छन्दका उदाहरण ।

“ समशितदशना मृगायताक्षी स्मितसुभगप्रियवादिनी विदग्धा ।
अपहरति नृणां मनांसि वामा भ्रमरकुलानि लतेव पुष्पिताग्रा ॥ ”

यवमतीछन्दोलक्षणम् ।

स्थादयुग्मके रजौ रजौ समे तु जरौ जरौ गुरुर्यवात्परा मतीयम् ॥११॥

छ० टी०—यदा अयुग्मके—विषमे दले । रजौ—रगणजगणौ । रजौ—पुन-
रपि रगणजगणौ । समे—समदले । जरौ—जगणरगणौ । जरौ—पुनरपि जगण-
रगणौ । गुरुः—दीर्घश्च । तदा इय यवात्—यवशब्दात् । परा—उत्तरा । मती
भवती—यवमती भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

भा० टी०—यदि अयुग्मदल (१ ले और ३ रे पाद) में रगण (५।५) जगण
(१।५।) रगण (५।५) और जगण (१।५।) हो तथा समदल (२ रे और ४ थे
पाद) में जगण (१।५।) रगण (५।५) जगण (१।५।) रगण (५।५) और
अन्तमें १ गुरु (दीर्घ) वर्ण हो तो “ यवमती ” नामक छन्द हो ॥ ११ ॥

यवमती छन्दका उदाहरण ।

“ पद्मकं तु कोमले करे विभाति । प्रशस्तमत्स्यलाञ्छनं पदे च यस्याः ।
सा यवान्विता भवेद्धनाधिका च । समस्तबन्धुपूजिता प्रिया च पत्युः ॥ ”

मालभारिणीछन्दोलक्षणम् ।

विषमे ससजा गुरु अनोजे सभरा यश्च तु मालभारिणीयम् ॥१२॥

इति केदारभट्टकृते वृत्तरत्नाकरेऽर्धसमवर्णवृत्तकथने चतुर्थोऽध्यायः ॥

छ० टी०—यत्र विषमे—विषमदले प्रथमतृतीयपादरूपे । ससजाः—सगण-
सगणजगणाः । गुरु—गुरुद्वय च । तथा अनोजे—समदले द्वितीयचतुर्थपादरूपे ।
सभराः सगणभगणरगणाः । तु—पुनः । यः—यगणश्च । तदा इय मालभारिणी—
मालभारिणीनाम वृत्तं स्यात् ॥ १२ ॥

भा० टी०—जो विषमदल (१ ले और ३ रे पाद) में दो सगण (१।५)
१ जगण (१।५।) और २ गुरु (दीर्घ) वर्ण हो तथा समदल (२ रे और ४ थे
पाद) में सगण (१।५) भगण (५।१) रगण (५।५) और यगण (१।५)
हो तो “ मालभारिणी ” नामक छन्द हो ॥ १२ ॥

मालभारिणी छन्दका उदाहरण ।

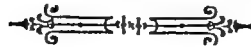
“ इह किं नहि पूजिता मयाम्बा भगवत्येव हि मालभारिणीयम् ।
भगवानपि नार्चितः कदासौ कथमेवं च सुगीर्भवेन्ममेडया ॥ ”

इति श्रीकविराजदाधीचपण्डित—ज्ञारसरामशास्त्रिविरचितायां

छन्दःसुबोधिन्यां सरलायां चार्धसमवर्णवृत्तनिरूपणं

नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ विषमवृत्तप्रकरणम् ।

पदचतुरूध्ववृत्तलक्षणम् ।

मुखपादोऽष्टभिर्वर्णैः । परेऽस्मान्मकरालयैः क्रमाद्वृद्धाः ॥

सततं यस्य विचित्रैः पादैः सम्पन्नसौन्दर्यम् ।

तदभिहितममलधीभिः पदचतुरूध्वाभिधं वृत्तम् ॥ १ ॥

छ० टी०—व्याख्यायतेऽथ विषमवृत्ताध्यायः । मुखपाद इति । यस्य छन्दसो मुखपादः—आद्यपादः । अष्टभिः—अष्टसंख्यकैः । वर्णैः—अक्षरैः भवेत् । तथा अस्मात्—मुखपादात्प्रथमपादात् । परे—अपरेऽप्रेतनास्त्रयः पादाः । द्वितीयतृतीय-चतुर्थात्मकाः । मकरालयैः—मकराणामालया मकरालयास्तैः—समुद्रैश्चतुर्भिरक्षरैरित्यर्थः । क्रमात्—क्रमेण । सततम्—अनवरतम् । वृद्धा—प्रवृद्धा भवन्ति । यथा प्रथमपादादष्टाक्षरात्मकात् द्वितीयपादो द्वादशाक्षरात्मकस्तृतीयपादोऽष्टाक्षरात्मकश्चतुर्थपादो विशत्यक्षरात्मकः । अमलधीभिः—निर्मलमतिभिः कविभिः । तत् वृत्त पदचतुरूध्वाभिधम्—पदचतुरूध्वनामकम् । अभिहितम्—भणितम् । किविशिष्टं तत् ? विचित्रैः—विभिन्नलक्षणैः । पादैः—चरणः । सम्पन्नसौन्दर्यम्—सम्पन्नं सौन्दर्यं यस्य, तत्—सम्प्राप्तचारुत्वमिति । गणपदाभावाद्गणलघुगुरुश्च नेष्यत इति दिक् ॥ १ ॥

भा० टी०—जिसका पहिला चरण ८ अक्षरोका २ रा चरण १२ अक्षरोका ३ रा चरण १६ अक्षरोका और ४ था चरण २० अक्षरोका होय उसे छन्दशास्त्रके जानने वाले “पदचतुरूध्वं” नामका छन्द कहते हैं । इसमें गणोका अभाव होनेसे लघु गुरुका कोई नियम नहीं है ॥ १ ॥

पदचतुरूध्वं छन्दका उदाहरण ।

तस्याः कटाक्षविक्षेपैः कंपिततनुकुटिलैरतिदीर्घैः । तक्षकदष्ट इवेन्द्रिय-
शून्यः क्षतचैतन्यः पदचतुरूध्वं न च लति पुरुषः पतति सहसैव ॥ १ ॥

आपीडच्छन्दोलक्षणम् ।

प्रथममुदितवृत्ते । विरचितविषमचरणभाजि ।

गुरुकयुगलकनिधन इह कलितश्चाङ् ।

विधृतरुचिरपदविततियतिरिति भवति पीडः ॥ २ ॥

छ० टी०-इह-अस्मिन्शास्त्रे । प्रथम-पूर्वम् । उदितवृत्ते-प्रतिपादिते छन्दसि पदचतुर्ध्वभिधे । गुरुकयुगलकनिधने-गुरुद्वयमवसाने सति च । आङ्कलितः-आयुक्तः । पीडः--आपीडनाम छन्दो भवति । किंविशिष्टे वृत्ते ? विरचितविषम-चरणभाजि--विरचिता ये विषमचरणाः पूर्वापूर्वापेक्षयाधिकचतुर्वर्णैर्युक्तास्तादृशां-श्ररणान्पादान् भजतीतीदृशे । किंविशिष्ट आपीडः ? विधृतरुचिरपदाविततियतिः-विधृता रुचिरपदानां वितत्या यतिर्येन स तादृशः । अत्राय विशेषः-पदचतुर्ध्वभिधे वृत्ते गुरुलघुनियमो नास्त्यापीडे तु चतुर्वर्णेषु चरणेषु सर्वे वर्णा लघवोऽन्तिमवर्णौ च दीर्घौ कार्यौ ॥ २ ॥

भा० टी०-जिसके पहिले चरणमें ६ अक्षर लघु और अन्तमें २ वर्ण गुरु हों २ रे चरणमें १० वर्ण लघु और अन्तमें २ वर्ण गुरु हों ३ रे चरणमें १४ वर्ण लघु और अन्तमें २ वर्ण गुरु (दीर्घ) हों और ४ थे चरणमें १८ वर्ण लघु और अन्तमें २ वर्ण गुरु हों तो वह " आपीड " नामका छन्द हो । पदचतुर्ध्व छन्दमें और आपीड छन्दमें इतनी ही विशेषता है कि उसमें लघु गुरुका कोई नियम नहीं और आपीडमें उक्त प्रकारसे लघु गुरुका नियम है ॥ २ ॥

आपीड छन्दका उदाहरण ।

“ कुसुमितसहकारे हितहिममहिमशुचिशशाङ्के । विकसितकमलसरसि मधुसमयेऽस्मिन् । प्रवससि पथिकहतक यदि भवति तव विपत्तिः ॥ ”

कलिकाच्छन्दोलक्षणम् ।

प्रथममितरचरणसमुत्थम् । श्रयति जगति लक्ष्म ।

इतरदितरजनितमपि भवति तुर्यम् ।

चरणयुगलकमविकृतमपरमिति कलिका सा ॥ ३ ॥

छ० टी०-तुर्य--चतुर्थांशः । पादश्चरणो वात्रास्ति । ज्ञेयः पादश्चतुर्थांश इति प्रथमाध्याय उक्तत्वात् । यदा आपीडस्यैव प्रथमं तुर्य--प्रथमश्चरणो द्वादक्षरात्मकः । इतरचरणसमुत्थम्--इतरस्माच्चरणाद्द्वितीयचरणात् समुत्थमुत्पन्नम् । द्वितीयचरणोद्भवं द्वादशाक्षररूप लक्ष्म--लक्षण श्रयति ॥ इतरत्--द्वितीयचरणो द्वादशाक्षरात्मकः । इतरजनितम्--इतरस्मात्प्रथमाज्जनितं समुत्पन्नमष्टाक्षररूपम् । प्रथमपादीयलक्ष्म--लक्षणम् अपि श्रयति । शेषम्--अवशिष्टम् । अपर चरणयुग-

लक--तृतीयचतुर्थचरणात्मकम् । अविकृतं--विकाररहितमापीडपिक्षयाऽप्राप्तान्य-
थाभावम् । षोडशविंशत्यक्षररूपमेव भवति । सा जगति--लोके । कलिका इति--
कलिकानामच्छन्दः स्यात् । मञ्जरीत्येके ॥ ३ ॥

भा० टी०--जो आपीड छन्दका १ चरण (८ अक्षरका) २ रे चरणके स्थान-
में हो और २ रा चरण (१२ अक्षरका) पहिले चरणके स्थानमें हो । ३ रा
चरण (१६ अक्षरका) और ४ था चरण (२० अक्षरका) ये दोनों अपने
अपने स्थानमें जैसेके वैसेही हो तो “ कलिका ” नामका छन्द हो । इसीको
मञ्जरी भी कहते हैं ॥ ३ ॥

कलिका छन्दका उदाहरण ।

“ हरिसुचरणशरणगतस्य । प्रभवति यमभीः किम् । जगति
स सुकृतिरमलमतिरपि भक्तश्चलति नहि पितृपतिपथि
कुमतिरिव हरिरक्तः ॥ ” (मत्कृति.)

लवलीछन्दोलक्षणम् ।

द्विगुर्युतसकलचरणान्ता । मुखचरणरचितमनुभवति तृतीयः ॥
चरण इह हि लक्ष्म । प्रकृतमपरमखिलमपि यदि भवति लवली सा ॥४॥

छ० टी०--यदि इह--अस्मिन्प्रकरणे छन्दसि वा । हि--निश्चितं । तृतीयच-
रण--षोडशवर्णात्मकः । मुखचरणरचितम्--प्रथमपादसंभवमष्टाक्षररूपम् । लक्ष्म
चिह्नम् । अनुभवति--आश्रयते । अपरं--प्रथमचरणादिकम् । अखिलं--समग्रम् ।
अपि प्रकृतं--कलिकाया प्रकर्षेण कृत । प्रथममितरचरणसमुत्थमित्यादिरूप लक्ष्म
लक्षणम् । अनुभवति तदा सा लवली भवति--लवली नाम छन्दः स्यात् । किंवि-
शिष्टा लवली ? द्विगुर्युतसकलचरणान्ता--द्वाम्यां गुरुभ्यां युतः सकलचरणाना
अन्ते यस्याः सा । अत्रायमाशयः--प्रथमचरणस्थाने द्वितीयचरणलक्ष्म--द्वादशा-
क्षररूपम् । द्वितीयचरणस्थाने तृतीयचरणलक्ष्म--षोडशाक्षररूपम् । तृतीयचरण-
स्थाने प्रथमचरणलक्ष्म--अष्टाक्षररूप भवति चतुर्थचरणस्तु स्वस्थानेऽविकृतो
विकाररहितो विंशत्यक्षरात्मक एव स्यात्तथा पादचतुष्केष्वप्यन्ते गुरुद्वयमन्ये सर्वे
वर्णा लघव एवापीडवदिति नियमः ॥ ४ ॥

भा० टी०--यदि आपीड छन्दका पहिला ८ अक्षरवाला चरण ३ रे चरणके
स्थानमें हो । २ रा १२ अक्षरवाला चरण १ ले चरणके स्थानमें हो । ३ रा
१६ अक्षरवाला चरण २ रे चरणके स्थानमें हो और ४ था २० अक्षरवाला

चरण अपने ही स्थानमें ज्योंका त्यों अपने रूपयुक्त हो तो लवली नामका छन्द हो। ध्यान रहे कि “लवली” छन्दके ४ रे चरणोंमें अन्त २ के दो वर्ण गुरु और शेषवर्ण लघु आपीडके समान ही रहते हैं ॥ ४ ॥

लवली छन्दका उदाहरण ।

“प्रणवमहरहर्मनसि मर्त्यो जपति जननिकर जगति जयति मृत्युम् ।
ब्रजति स खलु सत्ये । ध्रुव इव वियति यमनियमनिपुणसुधिष्णो
यः ॥” (मत्कृति)

अमृतधाराछन्दोलक्षणम् ।

प्रथममधिवसति यदि तुर्यं चरमचरणपदमवसितगुरुयुग्मा ।
निखिलमपरमुपरितनसमभिह ललितपादा । त्रितयममृतधारा ॥ ५ ॥

छ० टी०—इह—शास्त्रे । यद्यापीडस्य प्रथम तूर्य—प्रथमश्चरणोऽष्टाक्षरात्मकः ।
चरमचरणपद—चतुर्थचरणस्थान । “ पदेव्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माधिवस्तुषु ”
इत्यमरः । अधिवसति—आश्रयति । अपरम्—अन्यत् । निखिल—समस्तं । ललित-
पादत्रितयं द्वितीयतृतीयचतुर्थचरणात्मकम् । उपरितनसमं—स्वस्वापेक्षया उपरि-
तना ये पादास्तत्तुल्यं स्यात्तदा अमृतधारा—अमृतधारा नामच्छन्दो भवति ।
किंविशिष्टा अमृतधारा ? अवसितगुरुयुग्मा—अवसितौ प्रतिचरणावसाने गुरुयुग्म
यस्याः सा । अयमाशयः—अमृतधारायाश्चतुर्थश्चरणोऽष्टाक्षरात्मकः । तृतीयश्चरणो
विंशत्यक्षरात्मकः द्वितीयश्चरणो षोडशाक्षरात्मकः । प्रथमश्चरणो द्वादशाक्षरात्मको
भवतीति ॥ ५ ॥

भा० टी०—यदि आपीडका पहिला चरण (८ अक्षरवाला) ४ थे चरणके
स्थानमें हो । दूसरा चरण (१२ अक्षरवाला) १ ले चरणके स्थानमें हो ।
तीसरा चरण (१६ अक्षरवाला) २ रे चरणके स्थानमें हो और चौथा
चरण (२० अक्षरवाला) ३ रे चरणके स्थानमें हो तो “अमृतधारा”
नामका छन्द हो। ध्यान रहे कि, अमृतधाराका पहिला चरण १२ अक्षरका ।
दूसरा चरण १६ अक्षरका । तीसरा चरण २० अक्षरका और चौथा चरण
८ अक्षरका होता है । प्रत्येक चरणमें अन्त २ के दो वर्ण गुरु और शेष
वर्ण लघु आपीडके समान ही होते हैं ॥ ५ ॥

अमृतधारा छन्दका उदाहरण ।

“जनमुखगतयदमृतपानाद्बृजिनमपहरति जनयति सुकृतं या ।
नयति दिवि कलिमलमलिनमतिमपि भुवि गङ्गास्ति च सदै-
मृतधारा ॥ १ ॥” (मत्कृतिः)

अत्रैवमवधेयम्=श्रीमत्पिङ्गलाचार्यैस्तु पदचतुरूर्ध्ववृत्तप्रथमपादस्यैव
द्वितीयतृतीय चतुर्थचरणौर्विपर्यासे सति मञ्जरी लवल्यमृतधारा प्रोक्ता ।
तथाच सूत्रम्-

“प्रथमस्य विपर्यासे मञ्जरी लवल्यमृतधारा । ५-२५ ।”

अस्यायमर्थः-आपीडग्रहणं तेनैव साकं लघ्वक्षरानुज्ञानञ्च निवृत्तमतस्त-
देव पदचतुरूर्ध्वं प्रथमस्य (प्रथमपादस्य) द्वितीयेन पादेन विपर्यासे मञ्जरी
प्रथमपादस्य तृतीयपादेन विपर्यासे लवली । प्रथमपादस्य चतुर्थपादेन
विपर्यासे अमृतधाराभिधानं भवतीति ॥

श्रीमत्पिङ्गलाचार्यजीने तो पदचतुरूर्ध्वछन्दके प्रथम चरणका दूसरे तीसरे
और चौथे चरणसे बदलाव होनेपर ही १ मञ्जरी २ लवली ३ और अमृतधारा
कही है । जैसे पदचतुरूर्ध्व छन्दका पहिला ८ अक्षरका चरण दूसरे चरणके
स्थानमें हो और दूसरा जो कि १२ अक्षरका चरण है वह पहिले चरणके
स्थानमें हो शेष ज्योका त्यो हो तो मञ्जरी छन्द हो ॥१॥ १ ला ८ अक्षरवाला
चरण ३ रे चरणके स्थानमें हो और तीसरा १६ अक्षरका चरण पहिले चरणके
स्थानमें हो तो शेष चरण ज्योके त्यो हो तो लवली छन्द हो ॥२॥ इसी
प्रकार पहिला ८ अक्षरका चरण चौथे चरणके स्थानमें हो और चौथा २०
अक्षरका चरण पहले चरणके स्थानमें हो शेष चरण ज्योंके त्यों अपने २
स्थानमें हो तो अमृतधारा छन्द हो । उक्त तीनों छन्दोंमें गुरु लघुका कोई
नियम नहीं । नीचे इन तीनोंके उदाहरण देखो-

मञ्जरीका उदाहरण ।

“जनयति महती प्रीतिं हृदये । कामिनां चूतमञ्जरी । मिलदलिचक्रच-
ञ्चुप रिचुम्बितकेशरा । कोमलमलयवातपरिवर्तिततरुशिखरस्थिता ॥”

लवलीका उदाहरण ।

“विरहविधुरहूणकाङ्गनाकपोलोपम । परिणतिधरं पीतपाण्डुच्छवि ।
लवलीफलनिदाघे । भवति जगति हिमकरशीतलमतिस्वादूष्णाहरम्”

अमृतधाराका उदाहरण ।

“परिवाञ्छसि कर्णरसायनं सततममृतधाराभिर्यदि हृदि वा परमानन्द
वशम् । चेतः शृणु धरणीधर वाणीममृतमयी तत्काव्यगुणभूषणम् ॥”
इति पदचतुरूर्ध्वाधिकारः ॥

उद्गताछन्दोलक्षणम् ।

सजमादिमे सलघुकौ च । नसजगुरुकेष्वथोद्गता ॥

त्र्यङ्गितभनजला गयुताः । सजसा जगौ चरणमकेतः पठेत् ॥६॥

छ० टी०-आदिमे-प्रथमे पादे । सजं-सश्च जश्च सजं समाहारद्वद्वादे-
कवचनम् । च-पुनः । सलघुकौ-सश्च लघुकश्च सलघुकौ । अथ-द्वितीयपादे ।
नसजगुरुकेषु-नगणसगणजगणगुरुषु । सल्लु तथा त्र्यंघ्रिमतभनजलाः-त्रिश-
ब्दोऽत्र तृतीयवाचकेस्त्यतस्त्रिंशत्सावन्निश्च त्र्यंघ्रि तृतीयपादस्तत्र गता भगण-
नगणजगणलघवः । गुरुयुताः-गुरुनैकेन युक्ताः स्युः । तथा चरणम्-अवशिष्ट-
चरणं चतुर्थपाद । सजसाः-सगणजगणसगणाः । जगौ-जगणो गुरुश्च । सजस्-
जगात्मकमेवभूतम् । यदा एकतः-एकस्मिन्भागे चतुर्थभागे पठेत्तदा उद्गता-
उद्गतानाम वृत्तं भवति । कुत्रचिच्चरममेकतः पठेदित्यपि पाठः । अस्मद्विचारे
तु चरणमन्तिम पठेदेवं चेत्पाठः साधुः क्लिष्टकल्पनाभावात् । सजसाजगावित्य-
स्यात्र चरणमित्यनेन सामानाधिकरण्यं तु “ रक्षोहागमलघ्वसदेहाः प्रयोजनम् ”
इति महामाष्ये प्रयोगात् । “ प्रत्यक्षानुमानशब्दाः प्रमाणानि ” इति । पातञ्ज-
लयोगदर्शनेऽपि प्रयोगदर्शनाच्च वेदाः प्रमाणमितिवत्समर्थनीयम् । तथाहि=वेदाः
प्रमाणं स्मृतयः प्रमाण धर्मार्थरूप वचन प्रमाणम् ॥ यस्य प्रमाण न भवेत्प्रमाण
कस्तस्य कुर्याद्वचन प्रमाणम् ॥ १ ॥ विषमवृत्तत्वादुद्गतायाः प्रथमे पादे दशा-
क्षराणि । द्वितीयपादेऽपि दशाक्षराणि ॥ तृतीयपादे चैकादशाक्षराणि । चतु-
र्थपादे त्रयोदशाक्षराणि च भवन्ति ॥ ६ ॥

भा० टी०-जो प्रथम चरणमें सगण (११५) जगण (१५१) सगण
(११५) और १ लघु (ह्रस्व) हो । दूसरे चरणमें नगण (१११) सगण
(११५) जगण (१५१) और १ गुरु (दीर्घ) वर्ण हो तीसरे चरणमें भगण
(५११) नगण (१११) जगण (१५१) १ लघु (ह्रस्व) और १ गुरु (दीर्घ)
हो और ४ थे चरणमें सगण (११५) जगण (१५१) सगण (११५) जगण
(१५१) और १ गुरु (दीर्घ) वर्ण हो तो “ उद्गता ” नामका छन्द हो ॥ ६ ॥

उद्गता च्छन्दका उदाहरण ।

“ मृगलोचना शशिमुखी च । रुचिरदशना नितम्बिनी ॥

हंसललितगमना ललना । परिणीयते यदि भवेत् कुलोद्गता ॥ ”

सौरभकच्छन्दोलक्षणम् ।

चरणत्रयं भजति लक्ष्म यदि सकलमुद्गतागतम् । नौ भगौ
भवति सौरभकं चरणे यदीह भवतस्तृतीयके ॥ ७ ॥

छ० टी०—इह—छन्दासि । तृतीयके चरणे—तृतीयपादे । नौ—रगणनगणौ । भगौ—भगणगुरु च । यदि भवतः । तथा चरणत्रय—तृतीयवर्ज्यमपर प्रथमद्वितीयचतुर्थात्मक पादत्रयं । यदि उद्गतागतः सकल—समग्रं । लक्ष्म—लक्षण । भजति तदा सौरभक छन्दो भवति ॥ ७ ॥

भा० टी०—यदि तीसरे चरणमें रगण (५ । ५) नगण (१ । १) भगण (५ । १) और १ गुरु (दीर्घ) वर्ण हो शेष तीनो चरण (१-२-४) उद्गता छन्दके समान लक्षणवाले ही हो तो “ सौरभक ” छन्द हो ॥ ७ ॥

सौरभक छन्दका उदाहरण ।

“ विनिवारितोऽपि नयनेन । तदपि किमिहाग्रतो भवान् ।
एतदेव तव सौरभकं । यदुदीरितार्थमपि नावबुध्यते ॥ ”

ललितच्छन्दोलक्षणम् ।

नयुगं सकारयुगलं च । भजति चरणं तृतीयकम् ॥

तदुदितमुरुमतिभिर्ललितं । यदि शेषमस्य खलु पूर्वतुल्यकम् ॥ ८ ॥

छ० टी०—यदि—यदा । नयुगं—नगणद्वय । च—पुनः । सयुगल—सगणद्वयं च । अस्य—वृत्तस्य । तृतीयक चरणं—तृतीयपादम् । भजति । शेषम्—अवशिष्ट-चरणत्रय प्रथमद्वितीयचतुर्थात्मक । पूर्वतुल्यक—उद्गतासमानं । खलु भवति तत्—वृत्तम् । उरुमतिभिः । प्रचुरधीभिः ललितम् उदितम्—उक्तम् ॥ ८ ॥

भा० टी०—जो तीसरे चरणमें दो नगण (१ । १) और दो सगण हो । शेष (तीनो चरण — १-२ और ४ था) ये उद्गताके समान ही हो तो वह कवियोंद्वारा “ ललित ” नामक छन्द कहा गया है ॥ ८ ॥

ललित छन्दका उदाहरण ।

“ सततं प्रियम्बदमलूनममलहृदयं गुणोत्तरम् ।
सुललितमतिकमनीयतनुपुरुषं त्यजन्ति ननु जातु योषितः ॥ ”

इत्युद्गताप्रकरणम् ॥

उपास्थितप्रचुपितच्छन्दोलक्षणम् ।

मसौ जभौ गौ प्रथमाङ्घ्रिरेकतः पृथगन्य-

त्रितयं सनजरगास्तथा ननौ सः ॥

त्रिनपरिकलितजयौ ।

प्रचुपितमिदमुदितमुपास्थितपूर्वम् ॥ ९ ॥

छ० टी०--सौ-मगणसगणौ । जौ-जगणभगणौ । गौ गुरुद्वयं । चै-
मेकतः प्रथमांघ्रिः-मगणसगणजगणभगणगुरुद्वयात्मकः प्रथमश्चरणः सिध्यति ।
अन्यत् त्रितय-द्वितीयतृतीयचतुर्थचरणात्मकम् । पृथक्-परस्परापेक्षया भिन्नभिन्न-
लक्षण भवत्येव तद्यथा द्वितीये चरणे सनजरगाः-सगणनगणजगणरगणगुरवः । तथा
तृतीये चरणे । नौ-द्वौ नगणौ । सः-सगणश्चैकः । चतुर्थे चरणे तु त्रिनपरिक-
लितजयौ-त्रयश्च ते नाश्च त्रिनास्तैस्त्रिनैस्त्रिभिर्नगणैः परिकलितौ युक्तौ जयौ
जगणयगणौ चेत् । तदा उपस्थितपूर्व प्रचुपितम्-उपस्थितप्रचुपितम् इदं वृत्तम्
उदित-कथित । कविभिरिति शेषः ॥ ९ ॥

भा० टी०-प्रथम चरणमें मगण (५५५) सगण (११५) जगण (१५१)
भगण (५११) और २ गुरु (दीर्घ) वर्ण हो दूसरे चरणमें सगण (११५)
नगण (१११) जगण (१५१) रगण (५१५) और १ गुरु (दीर्घ) वर्ण हो
तीसरे चरणमें २ नगण (१११) और १ सगण (११५) हो । चौथे चरणमें
३ नगण (१११) १ जगण (१५१) और १ यगण (१५५) हो तो “ उपस्थि-
तप्रचुपित ” नामका छन्द हो ॥ ९ ॥

उपस्थितप्रचुपित छन्दका उदाहरण ।

“ रामा का सुकरेणुकामृगायतनेत्रा हृदयं हरति पयोधरविनम्रा ।
इयमतिशयसुभगा बहुविधनिधुवनकुशला ललिताब्दी ॥ ”

प्रवर्धमानच्छन्दोलक्षणम् ।

नौ पादेऽथ तृतीयके सनौ नसयुक्तौ ।

प्रथमांघ्रिकृतयतिः प्रवर्धमानम् ॥

त्रितयमपरमपि पूर्वसदृशमिह भवति ।

प्रततमतिभिरिति गदितं खलु वृत्तम् ॥ १० ॥

छ० टी०-अथ-पूर्वोक्तवृत्तान्तरम् । यस्य तृतीयके पादे-तृतीयचरणे ।
नौ-द्वौ नगणौ । सनौ-पुनः सगणनगणौ । किंविशिष्टौ ? नसयुक्तौ-नश्च सश्च
नसौ नसाभ्या नगणसगणाम्यां युक्तौ समन्वितौ । भवतः तथा अपरं त्रितय-
अन्यत्पादत्रय प्रथमद्वितीयचतुर्थात्मकम् । अपि इह-अस्मिन्वृत्ते शास्त्रे वा । पूर्व-
सदृशम्-उपस्थितप्रचुपितसमानं भवति तद्वत्-छन्दः । प्रततमतिभिः-विस्तृत-
धीभिः । खलु प्रवर्धमान गदितं-कथितम् । किंविशिष्टम् ? प्रथमांघ्रिकृतयतिः-
प्रथमांघ्रिवच्चतुर्विध्यां कृता यतिर्विरतिर्यस्मिन् तत् ॥ १० ॥

भा० टी०—जिसके तीसरे चरणमें दो नगण (।।।) फिर सगण (।।५) फिर दो नगण (।।।) और फिर सगण (।।५) हो तथा शेष तीनों चरण (१-२-४ था) उपस्थितप्रचुपितके समान ही हो तो वह छन्द बुद्धिमानों-करके “प्रवर्धमान” नामका कहा गया है । यहां प्रथम चरणके समान सब चरणोंमें यति (विराम) होता है ॥ १० ॥

प्रवर्धमान छन्दका उदाहरण ।

“बिम्बोष्ठी कठिनोन्नतस्तनावनताङ्गी हरिणीशिशुनयना नितम्बगुर्वी ।
मदकलकरिगमना परिणतशशिवदना जनयति मम मनसि सुखं मदिराक्षी”

शुद्धविराडार्षभच्छन्दोलक्षणम् ।

अस्मिन्नेव तृतीयपादके तजराः स्युः । प्रथमे च विरतिरार्षभं ब्रुवन्ति ॥
तच्छुद्धविराट्पुरःस्थितम् । त्रितयमपि यदि पूर्वसमं स्यात् ॥ ११ ॥

छ० टी०—अस्मिन् एव—उपस्थितप्रचुपितवृत्ते । तृतीयपादके—तृतीयचरणे ।
तजराः—तगणजगणरगणाः स्युः । च—पुनः । त्रितयम्—अपरं पादत्रयम् । प्रथम-
द्वितीयचतुर्थात्मकम् । अपि यदि पूर्वसमम्—उपस्थितप्रचुपिततुल्य स्यात्तथा
थमे—प्रथमचरणे । विरतिस्तदा कवयः शुद्धविराट्पुरःस्थितं आर्षभ शुद्ध
विराडार्षभ छन्दः । वदन्ति ॥ ११ ॥

भा० टी०—यदि उपस्थितप्रचुपित छन्दके तीसरे चरणमें तगण (५५।)
जगण (।५।) और रगण (५।५) हों शेष (१-२-४) तीनों चरण उप-
स्थितप्रचुपितके समान ही हों तो कविलोग उसको “शुद्धविराडार्षभ”
छन्द कहते हैं । इसमें प्रथमचरणमें यति होती है ॥ ११ ॥

शुद्धविराडार्षभ छन्दका उदाहरण ।

“कन्येयं कनकोज्ज्वला मनोहरदीप्तिः । शशिनिर्मलवदना विशालनेत्रा
पीनोरुनितम्बशालिनी । सुखयति हृदयमतिशयं तरुणानाम् ॥”

इत्युपस्थितप्रचुपितप्रकरणम् ॥

गाथालक्षणम् ।

विषमाक्षरपादं वा पादैरसमं दशधर्मवत् ।

यच्छन्दो नोक्तमत्र गाथेति तत्सूरिभिः प्रोक्तम् ॥ १२ ॥

इति केदारभट्टकृते वृत्तरत्नाकरे विषमवृत्तकथने पञ्चमोऽध्यायः ॥

छ० टी०—यच्चोक्त प्रथमाध्याये शेष गाथाल्लिभिष्वङ्मिश्ररैश्चोपलक्षिता
स्तत्स्वरूपमाह—विषमेति । विषमाक्षरपादम्—विषमाणि न्यूनाधिकान्यक्षराणि येषु ते

विषमाक्षरास्तादृशाः पादाश्चरणा यस्मिन्तत् । यथाऽस्मिन्नेव मूलश्लोके । प्रथम-
चरणेऽष्टावक्षराणि । द्वितीयचरणे दशाक्षराणि । तृतीये चरणे सप्ताक्षराणि ।
चतुर्थे चरणे च नवाक्षराणि । हेवं न्यूनाधिकाक्षरपादात्मकं । वा-अथवा । पादैः
सर्वचरणैः । असमं-त्रिपाद षट्पाद वा । अनेन चतुश्चरणाभावत्वं सूचितम् ।
यच्छन्दः-वृत्तम् । अत्र नोक्तं-न गदित । तत्सूरिभिः-कविभिः । गाथा-गाथास-
ज्ञक छन्दः प्रोक्तम् । किंवत् ? दशधर्मवत्-दशधर्मा विद्यन्ते यत्र तत् । यथा
महाभारते दशधर्मं न जानन्तीति गाथोदाहरणरूपं षट्पाद पद्य तच्चात्रोदाहरणे
द्रष्टव्यं प्राज्ञैः ॥ १२ ॥

भा० टी०-जिसका प्रत्येक चरण एककी अपेक्षा दूसरा कम या अधिक
अक्षरवाला हो अथवा जिसके तीन या छः चरण हो जैसे महाभारतमें “दश-
धर्मं न जानन्ती” यह ६ चरणका “गाथारूप” श्लोक कहा है इसके
समान हो और जो इस छन्द शास्त्रमें नामनिर्देशसे नहीं कहा गया हो
वह छन्दवेत्ताओकरके “गाथा नामका” छन्द कहा गया है ॥१२॥

गाथाका उदाहरण ।

“दश धर्मं न जानन्ति धृतिराष्ट्रं निबोध तान्॥मत्तः प्रमत्त उन्मत्तो शान्तः
क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥ त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश॥”

इति श्रीकविराजदाधीचपण्डित ज्ञारसरामशास्त्रिविरचितायां छन्दःसुबोधिण्यां

सरलायां च विषमवृत्तकथन नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ६ ।

षट्प्रत्ययाः ।

प्रस्तारो नष्टमुद्दिष्टमेकव्यादिलगक्रिया ।

सङ्ख्या चैवाध्वयोगश्च षडेते प्रत्ययाः स्मृताः ॥ १ ॥

छ० टी०-अथोक्तानां वृत्तानां सप्रत्ययार्थं यथोक्तादिजातौ कति वृत्तरू-
पाणि भवन्तीत्यपेक्षायामुक्ताऽनुक्तवृत्तरूपप्रमापकाञ्चट्प्रस्तारादीनुद्दिशति । तत्र
प्रस्तार इत्ययं द्वारभूतः श्लोकः । १ प्रस्तारः । २ नष्टम् । ३ उद्दिष्टम् । ४ एक-
व्यादिलगक्रिया । ५ संख्या । च-पुनः । ६ अध्वयोगः । एते षडेव प्रत्ययाः-
प्रतीयते वृत्तमेभिरिति प्रत्ययाः छन्दोरूपदर्शकाः । स्मृताः पादपूरणे द्विती-
योऽत्र च ॥ १ ॥

भा० टी०—इस ६ वी अध्यायमें पूर्वोक्त उक्तादि छन्दोके कितने रूप होते हैं इस बातके स्पष्टीकरणके लिये प्रस्तार आदि छः प्रत्यय दिखलाये जाते हैं॥ १ प्रस्तार । २ नष्ट । ३ उद्दिष्ट । ४ एकद्वयादिलगक्रिया । ५ संख्या और ६ अध्वयोग ये छः प्रत्यय (छन्दोके रूपादि बतलानेवाले द्वार) हैं ॥ १ ॥

१ तत्रादौ प्रस्तारः ।

पादे सर्वगुरावाद्याल्लघुं न्यस्य गुरोरधः ।

यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादमुं विधिम् ॥ २ ॥

ऊने दद्याद्गुरुनेव यावत्सर्वलघुर्भवेत् ।

प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्छन्दोविचितिवेदिभिः ॥ ३ ॥

छ० टी०—सर्वगुरौ—सर्वे गुरवो यास्मिन्नसौ सर्वगुरुस्तस्मिन्सर्वगुरौ । पादे—चरणे प्रथमपक्तौ कृते सति । आद्यात् गुरोः—प्रथमपक्तिस्थाद्याद्गुरोः । अधः—द्वितीयपक्तावधोभागे । लघु न्यस्य—स्थापयित्वा लिखित्वा । तदग्रे यथा उपरि—उपरिस्थितपक्तौ । तथा—तथैव । शेषं कुर्यात्—यद्युपरिस्थपक्तौ गुरुश्चेत्तदाऽधोपि गुरु-र्यदा लघुश्चेत्तदाधोऽपि लघुरेव लिखेत् । भूयः—पुनरप्यग्रे । अमु विधिं—द्वितीय-पक्तिस्थादाद्याद्गुरोरधो लघुनिक्षेपरूप विधि कुर्यात् । अयमाशयः—द्वितीयपक्तौ प्रथममेकलघुत्वेऽपि तदन्ते यो गुरुः स एवात्रादिभूतो मन्तव्यः । स्पष्टमेतद्गुदाहर-णेषु ॥ २ ॥ ऊने—उक्तप्रकारेण तृतीयपक्तौ गुरोरधः स्थितस्य लघोर्यत्पूर्व पाश्चात्य स्थान तदून तस्मिन् ऊनस्थाने । गुरुन् एव दद्यात्—यावन्तश्चोपरि लघवस्तावन्तोऽधःपक्तावूनस्थाने गुरवः कार्याः । एवम्—अमुना प्रकारेण । सर्व-लघुः—सर्वे लघवो यत्र स सर्वलघुः सर्वलघुरूपः पादः । यावद्भवेत्तावदय विधिः कायः । छन्दोविचितिवेदिभिः—विशेषेण चितिर्विचितिर्ज्ञानं छन्दसा विचितिः छन्दोविचितिस्ता विदन्तीति छन्दोविचितिवेदिनस्तैश्छन्दोविवेकविद्भिः पण्डितैः । अयं प्रस्तारः—प्रस्तार्यत इति प्रस्तारो वर्णविस्तारन्यासः । समाख्यातः—कथितः ॥ ३ ॥

भा० टी०—१ प्रस्तार । पूर्व कही हुई उक्त आदि जातिमें छन्दोके जितने २ भेद होते हैं उनके रूपोंको पृथक् २ करके दिखलानेवाली क्रिया (विधि) को प्रस्तार कहते हैं ॥

प्रस्तार बनानेकी विधि इस प्रकार जानो । उक्त आदि जातिमें जिस जातिके छन्दका प्रस्तार बनाना हो पहिले उस जातिको देखो कि वह

कितने अक्षरके पादवाली है वह जितने अक्षरके पादवाली हो उतने ही अक्षरको गुरु (५) रूपसे पहली पंक्तिमें लिखो इसीको पहला रूप जानो। फिर पहली पंक्तिमें जो पहला रूप लिख चुके हो उस रूपमें जो आद्य (पहला) गुरु (५) है उसीके नीचे दूसरी पंक्तिमें १ लघु (१) लिखकर उसके आगे ऊपरवाली १ ली पंक्तिमें गुरु या लघु जो हों वह ज्योंके त्यों लिख दो यह दूसरा रूप जानो ॥ इस दूसरे रूपके आदिमें लघु (१) और दूसरा गुरु (५) सदा रहता है इसलिये तीसरे रूपको बनानेके समय दूसरी पंक्तिमें दूसरे रूपमें जो पहले लघुके आगे २ रा गुरु है उसीको आद्य गुरु मानो और उसीके नीचे तीसरी पंक्तिमें लघु (१) लिखकर फिर ऊपरकी २ री पंक्तिमें लघु या गुरु जो हों वह ज्योंके त्यों लिख दो अब इस ३ रे रूपमें २ री पंक्तिके २ रे गुरुके नीचे ३ रे पंक्तिमें जो लघु (१) लिखा गया है उससे पहले जो खाली (अपूर्ण) स्थान है उसीको “ऊनस्थान” कहते हैं। इस ऊनस्थानमें सदा गुरु ही लिखना चाहिये अतः गुरु (५) लिखकर इसे पूणकरलो यह तीसरा रूप बन गया। इसी रीतिके अनुसार इस क्रियाको वहांतक करते जावो कि जहां तक सब लघु ही लघुका अन्तिम रूप बन जावे। छन्दशास्त्रके वेत्ताओंकरके यह “प्रस्तार” कहा गया है ॥ २-३ ॥

इसका उदाहरण देखो—

जैसे “मध्या” जातिमें छन्दोंके कितने भेद और कैसे २ रूप बनते हैं इस बातके जाननेके अर्थ जब प्रस्तार बताते हो तो देखो मध्या (३ अक्षरके पादवाली) जाति है अतः पहली पंक्तिमें तीन गुरु ५ ५ ५ लिखो यही १ ला रूप बन गया। अब दूसरा रूप बनानेकेलिये पहली पंक्तिमें पहले रूपमें ३ गुरुओंमेंसे जो १ ला गुरु है उसीके नीचे दूसरी पंक्तिमें १ लघु (१) लिखकर उसके आगे ऊपरकी १ ली पंक्तिमें पहले रूपमेंके जो शेष २ गुरु हैं उन्हें २ रे रूपमें भी ५ ५ ज्योंके त्यों लिख दो तो यह ५ ५ दूसरा रूप बन गया, अब ३ रा रूप बनानेकेलिये देखो दूसरे रूपके आदिमें १ लघु (१) और २ रा तथा ३ रा ये दो गुरु हैं तो २ रे गुरुको ही आद्य गुरु मानकर उसीके नीचे ३ री पंक्तिमें १ लघु (१) लिखकर उसके आगे २ रे रूपका जो ३ रा गुरु शेष है उसे ज्योंका त्यों लिख दो तो ५ ५ ऐसा रूप बना अब इस ३ री पंक्तिमें लिखे हुए लघुसे पहले जो खाली स्थान पड़ा है वही ऊनस्थान है वहां गुरु लिख दो तो यह ३ रा ५ ५ रूप बन गया यही क्रिया (विधि) अन्तका ८ वा भेद ‘सर्व लघुरूप आनेतक करो। वस इसीरीतिके अनुसार तुम चाहे जिस जातिका प्रस्तार बनाना चाहोगे उसी जातिके प्रस्तार बना सकोगे।

सूचनाः—विद्यार्थियोंके सुबोधार्थ १ अक्षरके पादजाती (उक्ता) से लेकर चार अक्षरकी पादाजती (प्रतिष्ठा) पर्यन्तका प्रस्तार लिखा जाता है ॥

अथ प्रस्तारचक्रम् ।

पंक्ति	१ उक्तार्थे	रूपभेद	पंक्ति	२ अत्युक्तार्थे	रूपभेद	पंक्ति	३ मध्यार्थे	रूपभेद	पंक्ति	४ प्रतिष्ठार्थे	रूपभेद
१	५	पहिला	१	५५	१ ला	१	५५५	१ ला	१	५५५५	१ ला
२	१	दूसरा	२	१५	२ रा	२	१५५	२ रा	२	१५५५	२ रा
			३	५१	३ रा	३	५१५	३ रा	३	५१५५	३ रा
			४	११	४ था	४	११५	४ था	४	११५५	४ था
						५	५५१	५ वां	५	५५१५	५ वां
						६	१५१	६ वां	६	१५१५	६ वां
						७	५११	७ वां	७	५११५	७ वां
						८	१११	८ वां	८	१११५	८ वां
									९	५५५१	९ वां
									१०	१५५१	१० वां
									११	५१५१	११ वां
									१२	११५१	१२ वां
									१३	५५११	१३ वां
									१४	१५११	१४ वां
									१५	५१११	१५ वां
									१६	११११	१६ वां

१ इति प्रस्तारः ॥

२ नष्टम् ।

नष्टस्य यो भवेदङ्कस्तस्यार्धेऽर्धे समे चलः ।

विषमे चैकमाधाय तस्यार्धेऽर्धे गुरुर्भवेत् ॥ ४ ॥

छ० टी०—यस्यां कस्याञ्चिदपि जातौ नष्टस्य—वृत्तनष्टरूपस्य । यः अङ्क-
सः समे—द्विचतुःषडष्टादिसंख्यागते सति । तस्य—समसंख्यागतस्याङ्कस्य । च—
पुनः । अर्धेऽर्धे—अर्धभागे कृते सति । लः भवेत्—लघुर्लभ्यते । च—ऽपुनः । तस्य—
नष्टरूपस्याङ्कस्य । यदि विषमे—एकत्रिपञ्चसत्तनवैकादशसंख्यागते सति । एकम्—एक-
मङ्कम् । आधाय—तन्मध्ये निक्षिप्य संयोजयित्वेत्यर्थः । अर्धेऽर्धे—अर्धभागे कृते
सति । गुरुर्भवेत्—गुरुर्लभ्यते । भूयो भूयोऽत्र क्रियाकरणार्थं वीप्सातोऽर्धेऽर्धे
द्वित्वेऽपि दोषाऽभावो ज्ञेयः । सर्वत्रोदाहरणे स्पष्टमिदं द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

भा० टी०—२ नष्ट । प्रस्तारको हम भली भांती समझा चुके । अब इस
नष्टको भी समझो बिना प्रस्तारके बनाये ही चाहे जिस जातिमें अमुक
संख्याका रूप कैसा बनता है यह जिसके द्वारा जाना जाय उसे “नष्ट”
कहते हैं ॥

नष्टके बनानेकी क्रिया इस प्रकार है । उक्ता आदि जिस किसी भी
जातिमें छन्दका नष्ट रूप पूछा जावे कि अमुक संख्यावाला रूप कैसा
है ? तब पहले इस बातको जानना चाहिये कि नष्टरूपकी संख्या अंक
समसंख्या (दो चार छः आठ आदि) में है या विषमसंख्या (एक, तीन,
पांच, सात, नव, ग्यारह आदि) में है । जो वह नष्टरूपका अंक सम-
संख्यामें हो तो उस समसंख्याके अंकको आधा करो और समसंख्याके
अंकसे लघु लिया जाता है अतः १ लघु (१) लेवो । पुनः उस समसंख्याके
आधे किये हुए अंकको देखो जो वह फिर भी समसंख्यामें आया हो
तो उसे आधा करो और फिर भी १ लघु (१) लेवो इस प्रकार
समसंख्यामें आनेसे सर्वदा लघु ही लेना चाहिये । और जो वह नष्टरूपके
संख्याका अंक विषमसंख्या (१ ३ ५ ७ ९ ११) में हो तो उसमें
एक और मिलाकर सम बना लो क्योंकि विषमसंख्याका अंक आधा नहीं
होसकता अतएव एक मिलाकर ही आधा करो आधाकरनेपर विषमसंख्याके
अंकसे गुरु (५) लिया जाता है अतः १ गुरु (५) लेवो । पुनः उस विषम
संख्याके आधे किये हुए अंकको देखो जो वह फिर भी विषम संख्यामें ही
आया हो तो उसमें फिर १ मिलाकर आधा करो और फिर भी गुरु (५)
लेवो । इस प्रकार विषमसंख्यामें आनेसे सर्वदा गुरु और समसंख्यामें

आनेसे उसे आधा करके (लघु ।) लेते जाओ। इस रीतिके अनुसार जहांतक नष्टरूप न बने तहांतक इस क्रियाको किये जाओ “नष्टरूप” बन जावेगा ॥

नष्टका उदाहरण—जैसे पूछा जावे कि ३ अक्षरकी (मध्या) जातिमें छन्दका नष्टरूप चौथा कैसा है ? तो यहां नष्टरूपकी संख्याका ४ चौथा अंक समसंख्यामें है इसको आधा किया तो (२) दो हुए समसंख्याके अंकसे लघु (१) लिया जाता है अतः पहला १ लघु ही (१) लिखो ॥ अब उस चारके आधे (२) दो किये हुएको देखा जाय तो यह भी समसंख्यामें ही है अतः इस दोका आधा (१) करो और यह दो समसंख्यामें होनेके कारण फिर दूसरा भी लघु (१) ही लिखो । अब दो (२) का आधा किया हुआ एक (१) यह विषमसंख्यामें है और विषमसंख्याका अंक आधा हो नहीं सकता अतः इस एक(१)में एक (१) और मिलाओ तो दो (२) हुए इसका आधा करनेसे एक हुआ अब इस एकसे कोई प्रयोजन नहीं किंतु जिस एकमें तुमने एक मिलाया वह एक(१)विषमसंख्यामें होनेके कारण विषमसंख्याके अंकसे गुरु ही लिया जाता है अतः तुम पहले लिखे हुए २ लघु (१ १) के आगे ३ रा गुरु (५) और लिख दो तो दो लघु और एक गुरुका ऐसा (१ १ ५) रूप बन गया यही रूप ३ अक्षरकी (मध्या) जातिमें पूछे छन्दका नष्टरूप है ॥ ४ ॥

इति नष्टम् ॥

३ उदिष्टम् ।

उदिष्टं द्विगुणानाद्यादुपर्यङ्गान्समालिखेत् ।

लघुस्था ये च तत्राङ्कास्तैः सेकैर्मिश्रितैर्भवेत् ॥ ५ ॥

छ० टी०--वृत्तस्य गुरुलघू प्रस्तार्य कतिसंख्याङ्कमेतद्वृत्तमित्युद्देशविषयत्वाद-
न्वर्थं नाम यदुदिष्टमिति तत्करणप्रकारस्त्वस्त्ययम्—

आद्यात्—उदिष्टा गुरुलघुरूपा यावन्तोऽक्षरास्तेष्वआद्याक्षरात् आरभ्य । उपरि—
आद्याक्षरस्यैवोपरि तच्छिरसि । द्विगुणान् अङ्कान्—यथाद्याक्षरोपर्येक द्वितीया-
क्षरोपरि द्विक तृतीयाक्षरोपरि चतुर्थ चतुर्थाक्षरोपर्यष्टम पञ्चमाक्षरोपरि षोडश
षष्ठाक्षरोपरि द्वात्रिंशत्तमेवमन्त्याक्षरपर्यन्त द्विगुणिताङ्कान् । समालिखेत्—सम्यक्-
प्रकारेण लिखेत् । तत्र—तेष्वङ्केषु । ये—यावन्तः । लघुस्थाः—लघुवर्णानां लघु-
क्षराणामुपरिस्थिताः । अङ्काः—पूर्वस्मात्पूर्वस्मादग्रेऽग्रे द्विगुणितसंख्याङ्काः ।

तैः-सर्वैर्लघ्वक्षरोपरि स्थितैरङ्कैः । मिश्रितैः-परस्परसमिश्रितैरेकीकृतैः । सेकैः-पुन-
श्चैकेन सहितैः । जातं यावत्संख्याङ्कं तावत्संख्योन्मित वृत्तरूपमुद्दिष्टं भवेत् ॥ ९ ॥

भा० टी०-अब उद्दिष्टका वर्णन करते हैं । नष्टमें वृत्तके रूपकी संख्याका अंक बतलाकर वृत्तका नष्टरूप पूछा जाता है और उद्दिष्टमें वृत्तका रूप बतलाकर उसीकी संख्या पूछी जाती है अर्थात् यह नष्टका विपरीत है ॥ जैसे किसी वृत्तके गुरु लघुओंसे बने हुए रूपको लिखकर पूछे कि, यह वृत्तरूप कितनी संख्यावाली है ? वस उसी संख्याको बतलानेवाली क्रियाका नाम “उद्दिष्ट” है ॥

उद्दिष्टके बनानेकी क्रिया इस प्रकार है । किसी भी वृत्तका लघु गुरुओंसे बना हुआ जो रूप लिखा गया है उस रूपका पहला अक्षर गुरु या लघु जो हो उसके शिरपर (१) एक, दूसरेपर (२) दो, तीसरेपर (४) चार, चौथेपर (८) आठ, पांचवेंपर (१६) सोलह, छठवेंपर (३२) बत्तीस । इसप्रकार अंत ही अंतके अक्षरतक उनके शिरपर दूनी दूनी संख्याके अंक लिखो फिर उन लिखे हुए संख्याके अंकोंमेंसे लघु लघु अक्षरोंपर जितनी जितनी संख्याके अंक हो उन सबको जोड़कर उसमें एक और मिला दो अब देखो कि सब मिलकर कितनी संख्या हुई, वस जो संख्या आवे वही वृत्तका उद्दिष्ट रूप है ॥

उद्दिष्टका उदाहरण-जैसे वृत्तका रूप 1151 ये हैं इसे लिखकर पूछा जाता है कि यह वृत्त कितनी संख्याका है ?

अब इस रूपके पहले लघु (१) पर एक (१) दूसरे लघु (१) पर दो (२) तीसरे गुरु (५) पर चार (४) और अंत ही अंतके चौथे लघु (१) पर आठ (८) ये एकसे एक आगे दूनी दूनी संख्याके अंक लिखे गये हैं । इन लिखे हुए संख्याके अंकोंमेंसे लघु लघु अक्षरोंपर १-२-८ ये संख्याके अंक हैं । इन सबको जोड़नेसे ११ हुए इसमें १ और मिलानेसे १२ हुए वस जानले कि यही वृत्तका १२ वां रूप है ॥ ५ ॥

इत्युद्दिष्टम् ॥

४ एकद्वयादिलगक्रिया ।

वर्णान्वृत्तभवान्सैकानुत्तरानूर्ध्वतः स्थितान् । एकादिक्रम-
शश्चैतानुपर्युपरि निक्षिपेत् ॥ ६ ॥ उपान्त्यतो निवर्तेत त्यज-
न्नेकैकमूर्ध्वतः । उपर्याद्याहुरोरेवमेकद्वयादिलगक्रिया ॥ ७ ॥

छ० टी०-वृत्तभवान्वर्णान्-वृत्ते छन्दासि भव उत्पत्तिर्येषां ते वृत्तभवास्तान्

वृत्तैकपादस्थितवर्णसंख्यासमानानैकानित्यर्थः।वर्णशब्दोऽत्र संख्यासकेतार्थे ज्ञेयः ।
 किंविशिष्टान् ? सैकान्--एकेन सहितासैकास्तान् वृत्तवर्णसंख्यैकाधिकान् । पुनः
 किंविशिष्टान् ? ऊर्ध्वतः--उपरितः । उत्तरान्स्थितान्--एकपक्षावेवोत्तरोत्तरक्रमेण
 स्थापितान् । च--पुनः । एतान्सर्वान् एकादिक्रमशः--एकमादौ कृत्वा क्रमात् ।
 उपरि उपरि--उपर्युपर्यङ्के । निक्षिपेत्--युञ्ज्यात् ॥ ६ ॥ उपान्त्यतः--अन्त्या-
 ङ्कसमीपात् । निवर्तेत--योगक्रिया न कार्या । किं कुर्वन् ? एक एक--एकमेकमङ्कम् ।
 उपरि--उपरितनस्थाने । त्यजन्--स्थापयन्सन् । एवम् ऊर्ध्वतः--उपरित आद्याद्--
 वामगत्यादिभूतादाद्यात् । गुरोर्गुरुपददर्शिका अवस्ताव लघोर्लघुरूपदर्शिका
 लगाक्रिया भवति ॥ ७ ॥

भा० टी०--जिस क्रियासे छन्दके प्रत्येक रूप जितने जितने लघु और
 गुरुके हो वे जाने जावे उस क्रियाको एकद्व्यादिलगाक्रिया कहते हैं ।

विधिः--छन्दके एक चरणमें जितने अक्षर हों उनमें एक संख्या मिला
 कर खड़ी पंक्तिमें उतने एक (१) लिखो, अर्थात् तीन अक्षरके चरणमें ४

तीन अक्षरका चरण				
क	१	१	१	१
ख	१	२	३	
ग	१	३		
घ	१			

(एक) चारमें ५ और ५ में ६ एक लिखो
 यहां ३ अक्षरके चरणका विधान बतलाते हैं।
 प्रथम क ख ग और एक अधिक संख्याका
 “ घ ” इस प्रकार चार एक खड़ी पंक्तिमें
 लिखे गये । अब खके १ को उपरके क के
 १ में मिलाओ मिलानेसे २ हुए यह २ संख्या
 खकी संख्या १ के दक्षिण भागमें दूसरी

पंक्तिमें लिखो । अब २ संख्यामें गकी १ संख्याको मिलाओ इस प्रकार ३ हुए
 इसे २ री पंक्तिकी संख्या २ के नीचे लिखो । अब ग के सामने दूसरी
 पंक्तिकी संख्या ३ को घकी संख्या १ में नही मिलासकते कारण यह
 उपान्त्य है । यहीसे योगक्रियाको बन्द करो और घके इस एकको दूसरी
 पंक्तिके आदिमें कके दाहिनी ओर द्वितीय खड़ी पंक्तिके शीर्षकमें १ लिख
 दो । यह दूसरी पंक्तिका कार्य हो चुका । अब दूसरे पंक्तिकी २ संख्याको
 इसी पंक्तिके उपरकी संख्या १ में मिलाओ मिलानेसे ३ हुए । इस ३ को
 खकी तीसरी खड़ी पंक्तिमें लिखो अब इस तीसरी पंक्तिके ३ की दूसरी
 पंक्तिके तीनमें नही मिला सकते कारण यह उपान्त्य है इस हेतु योगक्रि-
 याको बन्द करो और तीसरी पंक्तिके शीर्षकमें एक भर दो । तीसरी पंक्तिका

३ स्वयं उपान्त्य है इस हेतु चौथी पंक्तिके अन्तमें दाहिनी ओर ककी चौथी संख्या एकको लिखकर क्रियाको बंद करो कारण यह छन्द ३ अक्षरके चरणका है।

इस प्रकार ऊपरकी आडी पंक्तिमें जो चौथा एक है उसे आद्यंक मानकर उसीसे आरंभ करो। वह एक अंक छन्दके रूपका और उसके पीछेके अंक ऊपरसे गुरुकी और नीचेसे लघुकी संख्याको बतलानेवाले जानो। जैसे इस ३ अक्षरवाले छन्दमें ऊपरसे देखो तो एक रूप ३ गुरुका तीन रूप २ गुरुके, फिर ३ रूप १ गुरुके और १ रूप अन्तका सर्व (३) लघुका होगा। इसी प्रकार नीचेसे देखोगे तो १ रूप अन्तका सर्व (३) लघुका ३ रूप २ लघुके, ३ रूप १ लघुके और १ ऊपरका रूप सर्व (३) गुरुका होगा ॥ ६-७ ॥

इत्येकव्यादिलगक्रिया ॥

५ संख्या ।

लगक्रियाङ्कसन्दोहे भवेत्संख्या विमिश्रिते ।

उद्दिष्टाङ्कसमाहारः सैको वा जनयेदिमाम् ॥ ८ ॥

छ० टी०—लगक्रियाङ्कसन्दोहे—एकव्यादिलगक्रियाया येऽङ्कास्तेषां समूहे । विमिश्रिते—एकत्र समिलिते । संख्या—वृत्तरूपसंख्या भवेत् । यद्वा—उद्दिष्टाङ्क-समाहारः—उद्दिष्टवृत्तवर्णानां मस्तके सस्थापिताङ्कानामेकीभावः । सैकः—पुनरेक-सहितः । इमां—वृत्तरूपसंख्याम् जनयेत् ॥ ८ ॥

भा० टी०—५ संख्या । जिससे विनाप्रस्तार बनाये ही छन्दके रूपोंकी संख्याका ज्ञान हो जावे कि इस छन्दके कुल इतने रूप होंगें इसीको “संख्या” कहते हैं। इसकी क्रिया इस प्रकार जानो। एकव्यादिलगक्रियाके रूपदिखलानेवाले जितने अंक आये हो उन सबोंको जोड़लो वस यही छन्दके रूपोंकी संख्या होगी। अथवा उद्दिष्टमें छन्दके वर्णोंपर लिखे हुए अंकोंको जोड़कर उसमें एक (१) और मिलाओ यही छन्दके रूपोंकी संख्या होगी ॥ ८ ॥

संख्याका उदाहरणः—जैसे प्रतिष्ठा (४ अक्षरके पादवाली जाति) में एकव्यादिलगक्रियाके रूप दिखलानेवाले ये अंक १-४-६-४ और १ आये हैं इन सबोंको जोड़नेसे सोलह (१६) हुए वस जान लेवो कि ४ अक्षरके चरणवाले छन्दके १६ रूप भेद हैं।

संख्याका २रा उदाहरणः—अथवा उद्दिष्टमें छन्दके इस रूपमयी-
 १२४८
 (११५१) वर्णोंपर १-२-४ और ८ ये अंक लिखे हैं इन सबोंको जोड़नेसे
 पंद्रह (१५) हुए इसमें १ और मिला दिया गया तो सोलह (१६)
 संख्या हुई, वस जान लेवो कि ४ वर्णके चरणवाले छन्दके रूप भेद १६ है॥

इति सख्या ॥

६ अध्वयोगः ।

संख्यैव द्विगुणैकोना सद्भिरध्वा प्रकीर्तितः ।

वृत्तस्यांगुलिकां व्यासिमधःकुर्यात्तथांगुलम् ॥ ९ ॥

छ० टी०—सख्या—यस्य कस्यापि वृत्तस्य पूर्वोक्तप्रकारेण या समागता सख्या ।
 सैव—द्विगुणा—द्विगुणीकृता । एकोना—पुनश्चैकेन ऊना । सद्भिः—कोवि-
 दैः । अध्वा—अध्वयोगो वृत्तस्थानपन्थाः कथितः । स्थापनाप्रकारस्त्वेवमस्य—
 वृत्तस्य—वृत्तरूपस्य । अंगुलिकाम्—एकांगुलपरिमिताम् । व्याप्ति—व्याप्तिस्थानभू-
 मिम् । अथ—वृत्तैकरूपलेखनानन्तरम् । अधः—तदधः । अंगुलम्—एकांगुलिपरिमा-
 णान्तराल च कुर्यात् । तेन प्रस्तारे वृत्तरूपाणां परस्परमेलनं न भवेदिदमध ऊर्ध्व
 प्रमाण त्रेय नतु दीर्घतायाः ॥ ९ ॥

भा० टी०—६ अध्वयोग । वृत्तके रूपोंको स्थापन जितने अंगुलकी
 संख्याके स्थानमें हो जाय उतने अंगुलकी संख्याको बतलानेवाली क्रियाको
 “ अध्वयोग ” कहते हैं ।

जिस किसी वृत्तका अध्वयोग बनाना हो उस वृत्तके रूपोंकी आई हुई
 संख्याको दूनी करके उसमें १ घटा देवो शेष बची हुई संख्याके समानही
 अंगुल संख्या जानो अर्थात् उतने ही अंगुल प्रमाणके स्थानमें वृत्तके रूप
 स्थापन हो सकेंगे ।

इसके स्थापनका प्रकार यो है—वृत्तके एक रूपको १ अंगुल प्रमाणके
 स्थानमें लिखो और उसके नीचे एक (१) अंगुलका अंतर छोड़कर दूसरा
 रूप लिखो एवं जितने रूप हों एक एक अंगुलके अंतरसे लिखते जाओ कि
 जिससे वृत्तके रूप आपसमें न मिल सकें और अध्वयोगसे निकाली हुई
 अंगुलोंकी संख्या ठीक पूरी हो जाय । यह प्रमाण वृत्तरूपोंके नीचे ऊपर
 लिखनेका जानो न कि लंबाईका ॥ ९ ॥

अध्वयोगका उदाहरण—जैसे ४ अक्षरकी (प्रतिष्ठा) जातिमें वृत्तके
 रूपोंकी आई हुई सोलह (१६) संख्याको दूनी की तो ३२ हुए इसमें

एक (१) घटानेसे एकतीस (३१) रहे यही संख्या अंगुलोकी जानो अर्थात् (३१) अंगुलमें वृत्तके (१६) रूपोंका स्थापन होगा । जैसे १६ रूपोंके स्थानमें १६ अंगुल और १६ रूपोंके मध्य मध्यके अंतरमें १५ अंगुल एवं ३१ अंगुलका “ अध्वयोग ” जानो ॥

इत्यध्वयोगः ।

वंशेऽभूत्कश्यपस्य प्रकटगुणगणः शैवसिद्धान्तवेत्ता
विप्रः पञ्चैकनामा विमलतरमतिर्वेदतत्त्वावबोधे ।
केदारस्तस्य सूलुः शिवचरणगुगाराधनैकाग्रचित्त-
श्छन्दस्तेनाभिरामं प्रविरचितमिदं वृत्तरत्नाकराख्यम् ॥१०॥

इति श्रीकेदारभट्टकृते वृत्तरत्नाकरे प्रस्तारादिनिरूपणे षष्ठोऽध्यायः ॥

छ० टी०—वंशेऽभूदिति । कश्यपस्य—कशाघातोः “ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ । ” इत्यच् “ अजाद्यतष्टाप् । ४ । १ । ४ ” इति टाप् तदा कशा भवति । कशति शब्दायते ताडयतीति कशा । “ अश्वादे स्ताडिनी कशा ” इत्यमरः । कशाशब्दस्य दण्डादिगणे पाठात् “ दण्डादिभ्यो यः । ५ । १ । ६६ । ” इति यस्तदा कश्यशब्दो भवति । कशामर्हति यः स कश्यः । “ कश्यस्त्रिषु कशार्हे स्यात् ” इति विश्वः । “ कश्यः कशार्हे ” इत्यमरः । कस्याः कशार्हाः कशाघातयोग्याः कामक्रोधलोभादयोऽरयस्तान्पिबति जयति शोषयति नाशयति य. स “ कश्यपः ” कामादिशत्रुजेता मुनिः । तदुक्तं गीतायाम् “काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥ तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ । पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् । ४१ ॥” म. गी. अ. ३ । अतएवास्य नामनिरुक्तिर्यथा मार्कण्डेयपुराणे—“ ब्रह्मणस्तनयो योऽभून्मरीचिरिति विश्रुतः । कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत्कश्यपानात्स कश्यपः ॥ ” कस्यानां कामक्रोधादीनां पानादित्यर्थः । यद्वा कश्य ताडनार्हमपि पाति रक्षत्यवतीति कश्यपः । कृपालुरित्यर्थः । केनचिन्मन्वादिधर्म-शास्त्रानभिज्ञेन ज्ञेनाप्यज्ञेनेव “ कश्य मद्यं पिबतीति कश्यपः ” इति यत्कृत व्याख्यानं तन्नादरणीयम्, धर्मशास्त्रविरुद्धत्वात् । धर्मशास्त्रे हि ब्राह्मणानां मद्यपानस्य सर्वथा निषेधात् । तदुक्तं भगवता मनुना—“ यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं

सुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्रुता हविः ॥ ” म. अ. ११ श्लो०
 ९९ । तथाच निघण्टौ सप्तपञ्चाशद्वाङ्नामसु ११ वाणी, १९ भारती, २१
 सरस्वती, ४२ कशा चैतच्छब्दानां वाक्यपर्यायत्वात् वाक् कशा इत्युच्यते । पुनरपि
 निघण्टौ “ अश्वाजनी ” १९ शब्दस्य निरुक्ते—अश्वाजनी कशेत्याहुः । कशा
 प्रकाशयति भयमश्वाय । कृष्यतेर्वाणुभावात् । वाक्पुनः प्रकाशयत्यर्थान् । अ. ९.
 ख. १९. । इति प्रधानमूतस्य निघण्टुकोशस्य प्रमाणादत्र कशाशब्देन वाग्ग्रहण
 भवति । कशां, वाणीं, वाच, सरस्वतीं वाऽर्हन्तीति कस्याः । सुरासुरनरादयस्तान्
 पाति रक्षत्यवतीति कश्यपस्तस्य कश्यपस्य कामादिजेतुः प्रजागोतुयागिनो वशे
 अन्वये पञ्चेकनामा विप्रो—ब्राह्मणोऽभूत् । तस्य सूनुस्तदात्मजः केदारोऽभूत् ।
 तेन अभिरामम्—अभितो रमन्तेऽस्मिन्कवयस्तदभिराम लक्ष्यलक्षणसयुतत्वान्मनोरम
 वृत्तरत्नाकराख्यं—वृत्तान्येव रत्नानि वृत्तरत्नानि वृत्तरत्नानामाकरः वृत्तरत्नाकरः
 सा अख्या यस्य तत् वृत्तरत्नाकरनामधेयम् । इदं छन्दश्छन्दःशास्त्रं प्रविरचितं निर्मि-
 तम् । किभूतः पञ्चेकनामा ? प्रकटगुणगणः—प्रकटाः प्रख्याता गुणानां शीलसन्तो-
 षादिसद्गुणानां गणाः समूहाः यस्य सः । पुनः किभूतः ? शैवसिद्धान्तवेत्ता—शिवो
 देवता येषां ते शैवाः सिद्धोऽन्तो निश्चयो यस्मिन् स सिद्धान्तः शैवानां सिद्धान्तः
 शैवसिद्धान्तस्त वेत्तीति । पुनः किभूतः ? विमलतरमतिः—अतिशयेन विमला इति
 विमलतरा विमलतरा मतिर्यस्य सः । कस्मिन् ? वेदतत्त्वावबोधे—वेदानां तत्त्वावबोधे
 वेदतत्त्वज्ञाने । किभूतः केदारः शिवचरणयुगाराधनैकाग्रचित्तः—शिवस्य शम्भोश्च-
 रणयोर्युगं युगलं तदाराधने एकाग्रं चित्तं मनो यस्य । “ युग्मं तु युगलं
 युगम् ” इत्यमरः ॥ १ ॥

भा० टी०—“कश्यपस्य”—कामक्रोधादि शत्रुओंको जीतनेवाले मुनिके वंशमें
 शील संतोष आदि श्रेष्ठ गुण संपन्न, शैव सिद्धान्तके ज्ञाता और वेदोंके
 तत्त्ववेत्ता “पञ्च” नामक एक ब्राह्मण हुए जिनके पुत्र शिवभक्त श्रीकेदा-
 रभट्टजी द्वारा यह सुन्दर वृत्तरत्नाकर नामक छन्दोग्रन्थ रचा गया ॥१०॥

इति श्रीकविराजदाधीचपण्डित ज्ञानसरामशास्त्रिविरचिताया

छन्दःसुबोधिन्या सरलाया च प्रस्तारादिनिरूपणं

नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

टीकाकर्तृर्वशादिबोधः श्लोकः ।

योगीन्द्रामरवन्दितस्य विमले श्रीमदधीचोऽन्वये ।

विप्रः श्रीवलदेवसूरिरभवत्तत्सूनुना सम्मुदे ॥

श्रीमज्जारसरामशास्त्रिभिषजा साहित्यविद्यावतां ।

टीका वृत्तसुबोधिनी च सरला छन्दोविदा निर्मिता ॥ १ ॥

नेत्रैर्वाङ्मविधावब्दे माघे राकातिथावभूत् ॥

कृतिर्गारसरामस्य पूर्णय कविकामदा ॥ २ ॥

इति वृत्तरत्नाकरः टीकाद्वयोपेतः समाप्तः ।

१ हर्षाय ।

पुस्तक मिलनेका ठिकाना—

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास,	खेमराज श्रीकृष्णदास,
“लक्ष्मीवैकटेश्वर” स्टीम प्रेस,	“श्रीवैकटेश्वर” स्टीम प्रेस,
कल्याण-मुंबई.	खेतवाडी-मुंबई.
	कृत
	पानस्य
	यं मांस

